

AKADEEMIA

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 11

Aspazija	Ausma Medne
Luulet	Aspazija
Juudi diasporaa tekkimisest	Michael Heltzer
Juutide tagakiusamisest	Andres Kasekamp
Kõne Tallinna juutkonnale	Johan Laidoner
Eesti välisministeerium 1940. a	Eero Medijainen
Hollandi ime: 1570—1670	Margus Laidre
Igavene uni	Mihhail Lermontov
Petlemma täht — 2000 a tagasi	Christoph Wrembek
Tule, Püha Vaim	Chung Hyun-Kyung
Inimene III aastatuhande künnisel	Toomas Sutt
Protokultuuri rekonstruktsioonist	Heino Eelsalu
Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim	Max Weber

Kollegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
universalia . . . . . Eduard Parhomenko
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja . . . . . Agu Tani
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
korrektor . . . . . Kristin Haljasorg
sekretär . . . . . Tiit Jõgi
raamatupidaja . . . . . Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM/000 001 113 (for USD) with Stadtsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 8. XI 1993. OU «Greif» trükkikoda.
Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3400. Tell. nr 2651.

© AKADEEMIA 1993

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 11 (56)

Aspazija: Ettekanne Aspazija 100. sünniaastapäeval Sidneys 28. juulil 1968. a.	<i>Ausma Medne</i>	2275
	<i>Tõlkinud Ita Saks</i>	
Luulet	<i>Aspazija</i>	2287
	<i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>	
Juudi diasporaa tekkimisest	<i>Michael Heltzer</i>	2291
Juutide tagakiusamisest genotsiidini — kas otse või ringiga?	<i>Andres Kasekamp</i>	2298
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
Kõne Tallinna juutkonnale 29. mail 1926	<i>Johan Laidoner</i>	2312
	<i>Tõlkinud Krista Läänemets</i>	
Eesti välisministeeriumi viimased kuud	<i>Eero Medijainen</i>	2323
Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670	<i>Margus Laidre</i>	2352
Tähtedevahelisele reisile — talveunes?	<i>Ernst Julius Öpik</i>	2381
	<i>Tõlkinud Kristin Haljasorg</i>	
Igavene uni	<i>Mihhail Lermontov</i>	2384
	<i>Tõlkinud Ernst Öpik; Marie Under</i>	

Petlemma täht: 13. novembril 1993 — 2000 aastat tagasi	
	<i>Christoph Wrembek</i> 2389
	<i>Tõlkinud Marju Lepajõe ja Mari Tarvas</i>
“Tule, Püha Vaim, tee uueks kõik loodus”: Aasia naisvaatenurk kirikutööl	
	<i>Chung Hyun-Kyung</i> 2405
	<i>Tõlkinud Jaan Kaplinski</i>
Aukartus, vastutus ja lootus: Inimene III aastatuhande künnisel	
	<i>Toomas Sutt</i> 2415
Protokultuuriloo rekonstruktsioonist	
	<i>Heino Eelsalu</i> 2425
Arvustus: Anni Soutkari. <i>Lexikon över estniska författare i Sverige</i> . Borås: Immigrant-institutet, 1992.	
	<i>Oskar Kruus</i> 2436
Väitlus: Tundmata otsustavus. Mirjam Lepikult, “Tundmatu jumal, tuttav viha”. — <i>Akadeemia</i> , nr 10, 1993, lk 2223–2228.	
	<i>Ülo Matjus</i> 2440
Antroopsusprintsip ja antroopsed väited. John Leslie, “Väited ja antroopsusprintsip”. Tõlkinud Tanel Tammet. — <i>Akadeemia</i> , nr 9, 1992, lk 1861–1869.	
	<i>Helgi Kilp</i> 2448
Pisimärkus Max Plancki asjus. Piret Kuusk, “Jumal ja looduseadused”. — <i>Akadeemia</i> , nr 1, 1993, lk 46–53.	
	<i>Lauri Vaska</i> 2453
Karl Kirp ongi Karl Kirp. Aldo Kals, “Lisandusi Kaarel Kirde eluloole”. — <i>Akadeemia</i> , nr 6, 1993, lk 1279–1286.	
	<i>Enn Lillemets</i> 2454
Editorial note. Summaries 2456	
Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. IV	
	<i>Max Weber</i> 2463
	<i>Tõlkinud Jaan Isotamm</i>

Lk 2290, 2322, 2380, 2388, 2424: Jaak Saksa psühhotekstuurid (1990–1993).

ASPAZIJA

Ettekanne Aspazija
100. sünniaastapäeval
Sidneys 28. juulil 1968. a.

Ausma Medne

Tõlkinud Ita Saks

On inimesi, kes usuvad, et nende saatus on kirjas tähtedes, ent märksa paljuütleavam on igal juhul see horoskoop, mille saame koostada, kombineerides olukordi ja sündmusi antud inimese sünnihetkel. 1868. aastal,* kui Rozenbergside perekonnas sündis tütar Elza, asutati Venemaa valitsuse loal Riias puudustkannatavate eestlaste abistamise selts, millest hiljem kasvas välja Lätimaa rahvus- ja kultuurikeskus — Riia Läti Selts. Selsamal aastal leidis aset esimene lätikeelne teatrietendus; mängiti küll tõlketeost, sest läti kirjanduses puudus tollal veel originaalnäidend (kui mitte arvestada Elverfeldsi 1804. a kirjutatud lühinäidendit “See sünnipäev”). Meie kirjanduses ei olnud siis veel ainustki romaani ja jututoodangus leiame Juris Neikensi viie aasta eest avaldatud esimese jääva kirjandusliku väärtusega läti originaaljutustuse. Luules oli kõige silmapaistvamaks autoriks mõne aasta eest surnud Juris Alunāns; Auseklise ja Pumpursi tööd ei olnud siis veel

---

Ausma Medne, “Aspazija: Referāts Aspazijas 100. dzimšanas dienas atcerē Sidnejā, 1968. gada 28. Jūlijā.” — *Raina un Aspazijas Gada grāmata 1970. gadam*. Västerås: RAF Izdevums, 1969, lap. 85–93.

*Viimastel andmetel küll 1865. *See ja järgnevad märkused tõlkijalt.*

ilmunud. Atis Kronvalds oli juba hakanud mõtlema läti keele puhastamisele, kuid laialdaselt kasutati veel germanisme, nagu *preilene*, *skunste*, *festunga*, ja meil ei olnud veel niisuguseid, nüüd juba ammu harilikuks saanud sõnu nagu *dzeja* 'luule', *māksla* 'kunst', *būitba* 'õlemus', *cēlonis* 'põhjus', *vēsture* 'ajalugu'. Selsamal ajal populariseerisid rahvusliku ärkamisaja tegelased rahva hulgas ideed hariduse ülimest tähtsusest lätlaste võitluses täisväärtusliku, inimväärse elu eest. Seda lätlaste vaimse energia tulva jälgisid kartusega nii saksa rüütelkond Baltimail kui Vene valitsevad ringkonnad Peterburis ja Moskvas.

Kasvades sellel uute ideede ja vaimse elavnemise ajastul, jälgis Elza Rozenberga tähelepanelikult ajajärgu meeleolusid ja tundlemisi. Möödunud sajandi kaheksakümnendail ja üheksakümnendail aastail, kui ta otsis endale niihästi kohast kirjandustraditsiooni kui ka ideelist aluspõhja, tundusid rahvusliku ärkamisliikumise eesmärgid talle liialt kitsad; ta leidis innustust Schilleri, Heine, Byroni, Novalise ja Lermontovi teostest, mis suunasid tema tähelepanu nii inimese psüühilise arengu peenekoelisele kujutamisele kui ka humanistlikele ideaalidele kogu inimkonna ulatuses.

Lätlannast Elza Rozenbergast sai eurooplane — Aspazija*. Ta elas ja töötas läti moodsa kultuuri tekkeajal, kui meie kirjanduses puhkesid õitsele ainulaadsed loovad jõud — samal ajal tegutsesid Rainis, Blaumanis, Brigadere, Poruks, Skalbe, Akurāters. Aspazija pimestas kaasaegeid oma kirka isiksusega, samuti talendi mitmekülgsusega — ta kirjutas luuletusi, näidendeid, kriitikaülevaateid, tõlkis teiste rahvaste ilukirjandust, tegutses ajakirjanduses (ajalehe *Dienas Lapa* kirjandusosakonna toimetajana) ning osales aktiivselt poliitilises elus ja sellega seotud ideelises võitluses.

Aspazija kirjanduslik tegevus jaguneb kolme järku. See algab võimsa dramaatilise energiatulvaga tema tormi ja tungi ajastul 19. sajandi lõpul. Seda perioodi tähistavad näidendid "Vaidelote"**, "Höbelinik", "Kaotatud õigused", samuti luuletuskogu *Punased lilled*. Teine periood hõlmab Aspazija elu Šveitsi pagan-

---

*Aspasia — harituse ja ilu poolest kuulus ateenlanna, Periklese naine, 5. saj. eKr.

**Vaidelote — paganlik preestrinna balti rahvastel.

duses, kuhu nad koos Rainisega siirdusid 1905. a lõpul. Tollel perioodil pöördub kirjanik endasse, tema luule alatoon on tasane ja rahulik ning ta peamised teemad on minevikumälestused ja inimese tundeelu. Iseloomulikud näited: luuletuskogud *Päikesepaisteline nurgake* ja *Lillesületäis*. Kolmas periood algab Lätisse tagasipöördumisega 1920. aastal ja lõpeb poetessi surmaga 1943. a, Saksa okupatsiooni ajal. Selle perioodi tööde meeleolu on ühtlasem, tunded rohkem allutatud mõistusele, see on luule täis mõtisklusi ja tihti ka resignatsiooni. Luulekogudest olgu märgitud *Astrite ajal* ja *Õhtutähe all*, näidenditest “Boas ja Rutt” ning “Aspazija”.

Selle aja jooksul, mis on möödunud Aspazija surmast, on tema elu ja töö juba muutunud legendiks, milles faktid on segi igasugu juttude ja lausa väljamõeldistega. Poleemika, mis tema ümber tekkis tema eluajal, pole veel tänapäevalgi päriselt vaibunud. Ühele rühmitusele oli ta sotsialist ja võitleja rõhutatud inimese parema elujärje eest, teisele töölisklassi reetur või vähemalt eksiideedesse takerdunud inimene, kellel puudus õige arusaamine ajaloo raudsest seaduslikkusest; kolmandate meelest oli ta patrioot ja läti rahva sõltumatuse kuulutaja, neljandate meelest — internationalist, kellele rahvuslikkuse idee oli ükskõik ja kes pööras tähelepanu naise, mitte rahva emantsipatsioonile. Kõigis neis iseloomustustes on omajagu tõtt ja nad valgustavad eri aspekte Aspazija ideede ja huvide avaras ringis.

Aspazija on romantik, kellel on ergas ühiskondlik südametunistus. Maailmakirjanduses tuntud romantikud, keda Aspazija ise on nimetanud oma eeskujudeks (Byron, Novalis, Lermontov), on introspektiivsed individualistid. Niisugused inimesed tegelevad omaenda tunnete ja meeleoludega, mida nad siis täpselt loendavad, võrdlevad, analüüsivad. Sellise introspektiivse omaenda “mina” uurimise poolest on rikas ka Aspazija luule. Tema romantilist vastuhakuvaimu tähistab selgelt väljendatud individualism, mis juurdub alateadvuses. Tulemusrikkalt tegutseda võib ainult see, kes usub oma ideede õigsusse ja oma võimesse neid ellu viia. Luuletuses “Võõramaalanna” rõhutab Aspazija, et ta ilmus kaasaegsete ette kui punane ja hirmuäratav komeet. Aja vaim kutsus teda üles äratama inimesi apaatses suikumisest. Luuletuses “Torm ja võim” tõmbab ta piiri enda ja nende apaatsete

keskmiste inimeste vahele: “Teine saatus, teine seadus mind juhib, ma olen tormi ja priiuse laps.” Mitmes luuletuses tõuseb ta üles prometheuslikus uhkuses, toonitades, et teda valitsev võim ei tule väljastpoolt, et ta on ise oma saatuse looja. Kuid sellele tõusule järgneb langus, iseteadvuse tulva asendab resignatsioon inimvõimete tühisuse pärast — ta ütleb: “Mu vaim on roidunud ja vaevatud, ma oma unistusi eal ei saavuta.” Aspazija teostes võib täheldada väga tüüpilisi romantilise luuletaja hingeelu tõuse ja mõõnu. Kokku põrgates maailma ükskõiksusega inimeste saatuse vastu, kannatades maailmavalu (*Weltschmerz*), pöördus romantikute igatsus idealiseeritud minevikku või kujutluse loodud tulevikku. Ka Aspazija suundub hingelise mõõna hetkil nii edasi tulevikku kui ka tagasi minevikku.

Ilmekas näide on tema lüüriline autobiograafia, eriti selle esimene osa *Päikesepaisteline nurgake*, milles Aspazija pöördub tagasi oma idealiseeritud lapsepõlvemaailma. Kuigi musta elumüüri varjus ei puhkegi paljud õied õitsele, püsib lapsepõlv ikka meeles kui väike päikesepaisteline nurgake. Kujundite keeles näitab poetess elavalt maalapse looduslähedust — alates kasteheina otsas kiikuvast ämblikust ja takjast, kes oma okkalises kasukas trotsib sügiskülma, kuni kuuni, kes ehitab habrast silda, ja lõunatuuleni, kes tee ääres istudes puhub armast viisikest hõbevilepillil. See on üksiku lapse maailm, täis personifikatsioone, selles tegutsevad päike, kuu, pilved, linnud, lilled, putukad ja ta kujutluses loodu — muinasjutuolendid, printsess, külmataat.

Mitte alati ei põgene luuletaja karmist argielust lapsepõlve päikeselisse nurgakesse, tihtipeale armastab ta nagu teisedki romantikud eemalduda sellest maailmast nii ajas kui ruumis — kui hing näib lõhenevat kõhklustes ja valus, nimelt siis ruttab ta piki pilvelagendikke, valendavast kuust mööda, päikese — taeva südame juurde.

Ent sellest resignatsioonist, maailmavalust ja täitumata igatsustest murrab läbi kirglik elujaatus. Luuletuses “Ilus elu” hüüatab Aspazija, et ilus on meeletus, ilus on ekslemine ja igatsus ja edasisõostmine. Ja kui elu juhtmotiiviks ongi teadmine, et kunagi tuleb kõigele lõpp, mõonab ta, et “ometi päikegi loojub lõõmavas ilus”. Aspazija luules on üpris vähe romantikuile omast surmailalust, ta võtab surma kui paratamatut inimliku olemise koostisosa,

kuid ei lisa sellele mingeid ülistavaid väärtusi või omadusi. Ta on liialt täis elujanu, liialt vitaalne, et igatseda elu lõppu.

Aspazija religioossed tundmused on kõige lähedasemad pan-teismile, mis kaotab piirid Jumala, looduse ja inimese vahel. Inimene on kõiksuse koostisosa, ta ei seisa loodusest kõrgemal mingis metafüüsilises tähenduses kui elusolendite kroon, ja Jumal ei ole transtsendentaalne olend, kelle poole inimene saadab imetluses oma palved. Luuletuses "Väike ohe" ütleb poetess, et loodus on lõputu meri, mis voolab tagasi, et üha uuesti võtta uusi kujusid. Ent kõiksus, millest Aspazija räägib, ei ole ka ainult põhjuslikkuse seadustele allutatud universum, see on romantismi vaatevälja haaratud hingeseisund lõpmatuses ja igavikus. Luuletuses "Maa-ema tütar" küsib Aspazija, kellele jätta oma hing, mis on täis maiseid unistusi ja taevalikke igatsusi. Ning ta palub, et tal lubataks kübemena tantsida looduse õuedel, pilveaedades, päikesetolmus.

Aspazijal pole siiski õiget usku hinge surematusse — tema luuletustes kõlab tihti motiiv, et individuaalne inimene elab edasi ainult oma töodes. Luuletuses "Hinge-ema" kaebab ta, et hinge-ema külmas südames ei leidu halastust; küsimusele, kuidas päästa oma hinge surma külma käe eest, on ainsaks vastuseks: kerida see oma laulude kerasse. Niisamuti ütleb ta luuletuses "Siia, möödunu!", et oma igaviku ammutab ta elust endast. "Ma hauda kivi veeretanud, kui teistele end ohverdan."

Aga kui inimene on endale selgeks teinud, et ta on osa suurest eluvoost, siis ei tunne ta end enam väiksena, tühisena ega isoleerituna, siis on ta leidnud elu mõtte. Ja teaduse saavutustest hoolimata on inimese loov vaim jäänud ikka veel äraseletamata ja läbiuurimata imeks. Seda mõtet väljendab Aspazija luuletuses "Tindipiisk":

*Vaim kõike seob ja eraldab ja loob —
nüüd, mil on kadund imedesse usk
ja kõige põhjus uuritakse välja,
just see on jäänud imeks suurimaks.**

---

*Värsid tõlkinud A. Kaalep.

Välja arvatud luuletused (eriti viimastes kogudes), kus Aspazija mõtiskleb hinge surelikkuse või surematuse ja teiste selletaoliste probleemide üle, ei ole tema introspeksioon tavaliselt intellektuaalne, ta ei analüüsi oma elamusi, vaid üksnes näitab, kujutab oma tunnete ja meeleolude tõusu ja mõõna. Mulle näib, et peamiselt see seletabki niinimetatud romantilise iroonia puudumist tema luules. Romantikud — Byron ja Heine — katkestavad tihti luuletuses loodud meeleolu, oma tunnete üle viimastes ridades kergelt ironiseerides, ja jätavad sellise meeleolumuutusega mulje, nagu oleks luuletaja vähemalt püüdnud objektiivselt vaadelda oma subjektiivset elamust. Aspazija seevastu ei tasakaalusta oma paatost ega resignatsiooni nõnda, tema võtab oma tunnete tõusu ja mõõna alati väga, väga tõsiselt.

Romantiline luuletaja, kes on vallatud oma hingeliste elamuste tõlgitsemisest, pole tavaliselt huvitatud inimühiskonna kooselust, teda haaravad probleemid, mis on võrsunud inimeste lähedastest isiklikest suhetest — armastusest, sõprusest, vihkamisest. Ka Aspazija tegeleb oma luules ja draamateostes (peamiselt) nende isiklike suhete kirjeldamisega. Armastus, sõprus, seejärel üksindus, kui need sidemed on katkenud, on teemad, mis tihti korduvad tema teostes. Aspazijal on rohkesti lüürilisi luuletusi, milles ta süvenenult kujutab armuelamuste avarat gammat, mis on läbi tuntud nii rõõmus kui valus — alates noore tüdruku hämmeldusest, kes oma armastuse tahab peita ööbiku tiibade varju, kuni resigneerunud ohkeni, kui armastus kaob nagu kibe tegelikkus. Armastus on jõud, mille najal kasvab hing, aga see võib olla ka traagiline võim, mis saadab inimese surma. Sellist situatsiooni kujutab autor näidendis "Vaidelote". Tegevuse keskmes on traditsiooniline armastuskolmnurk. Kuningatar Mirdza armub isa valitud kosilasse — väejuht Laimonisesse, kes on päästnud riigi vaenlase käest, kuid too armastab omakorda Praurima pühakoja preestritari Asjat, kes on vastu oma tahtmist valitud seda kõrget kohustust täitma. Kui Mirdza avastab Laimonise ja Asja saladuse, nõuab ta nende mõlema surma, et tasuda alanduse ja häbi eest. Kuid karistuse täideviimise hetkel mõistab Mirdza, et ta ei suuda oma kavatsust ellu viia. Ta otsustab säästa süüdlasi ja läheb ise surma, ohverdades end Praurima altaril. Näidendi käigus avaneb vaataja ees Mirdza karakteri areng, mille jõuallikaks on naise armastus

Laimonise vastu. Armastus ei pruugi mitte ainult kaunistada inimese hinge ning rikastada tema elu, vaid võib ka äratada temas kirglikke egoistlikke jõude, mille pärast tal tuleb häbi tunda. Nii ütleb Mirdza ise: mul on häbi selle pärast, et ma vägisi tahtsin omastada seda, mis minule ei kuulu.

Miks peab Mirdza surema? Muidugi nõuavad seda klassikalise tragöödia stiil ja traditsioon, mida Aspazija näidendis jälgib, kuid see eeldab ka surma põhjendust. Aspazija viitab ilmselt sellele, et kangelase surma nõuab niinimetatud traagiline eksitus või traagiline puudus kangelase iseloomus (*the tragic flaw*) — Mirdza viib häbisse tema enda kättemaksunõue. Mirdza samm justkui toob tegevusse vajaliku moraalse tasakaalu. Kuid minu meelest on Mirdza eeskätt tüüpiline romantiline kangelanna, kellesugust Aspazija hilisemates näidendites enam ei esine — see on elus valu kannatanud hing, kes otsib lunastust surmas; surma hetkel ütleb ta, et elu mühises temast mööda kui õudne unenägu ning tema vaim pöördub õnnelikult tagasi oma tõelisse varjupaika — sinna, kus kiir kiirega lõõmaks ühineb.

Traagilist armastuskonflikti kujutab Aspazija ka näidendis “Höbelinik”, kuid siin on inimpsüühika areng kujutatud märksa nüansseeritumalt kui “Vaidelotes”. Kultuuriajaloolistest ülevaadetest loeme, et 1905. aastal, kui näidend esmakordselt esitati, võttis Läti avalikkus selle vastu kui rahva poliitiliste nõudmiste väljenduse ja revolutsiooni-ideede manifestatsiooni. “Höbelinikul” on vaieldamatult poliitiline sisu, ja Aspazija, ehkki ta ei kasuta sümboleid ega anna tegevusele kindlat ajaloolist tausta, on selles peegeldanud ajakajalisi ideid. Kuid näidendi peateemaks on ikkagi kahe inimese isiklik suhe, mõjustatud nende endi iseloomude ja väliste tingimuste vastastikusest toimest. Kui “Vaidelotes” kangelaste karakterid on joonistatud võrdlemisi lihtsakoelisena, siis “Höbelinikus” kujutab Aspazija neid palju peenemalt ja hoolikamalt. Näidendi kangelanna Guna sümboliseerib ebatavalist, eriliste võimetega inimest. Ta on jumalatest pühitsetud — jumalate kingituseks temale on höbelinik, mis aitab tal näha tulevikku. Kuid see kingitus on temale antud tingimusel, et tal on “elust irdunud süda”, et ta väldib hariliku inimese tundeelu. Kuid Guna armub prints Normundsisse; teda kujutab Aspazija kui tüüpilist epikuurlast, kes on oma elu pühendanud rõõmule ja naudingu-

le. Sündmused tüsistuvad — Guna vahetab liniku Normunds elu vastu, Normunds peab abielluma naaberriigi kuningannaga, et päästa oma riigi sõjaväge lüüasaamisest ja rahvast orjapõlvest. Armastus petab mõlemat, sest nad olid hakanud armastama illusoorset kaju. Guna ilma linikuta on müstilisest jumalikust olendist muutunud morniks, armukadedaks ja süümepiinades vaevlevaks naiseks, ja Normunds tunneb, et tema isiksus rõhub teda nagu koorem; ta ütleb: “Kui kõrge kalju oled sa mu eluteele veerend”. Guna omakorda on taibanud sügavat lõhet Normunds ja oma elu vahel — Normunds elu on tühine, tema epikuurlik ellusuhtumine on teravas vastuolus Guna seisukohaga, et inimene peab kogu oma tahtejõuga teenima tõde, et inimene peab mingi idee nimel loobuma oma elumõnudest ja soovidest.

Kui Normunds otsustab täita oma onu, kuningas Targalsi korraldust abielluda raudneitsiga, siis on sellel teol mitu motiivi. Tundub, et osalt on need altruistlikud: ta ohverdab ennast teiste heaks, sest abielu peab kindlustama maale rahu ja heaolu. Kuid samas tuleb tõdeda, et ta tahab ka põgeneda Guna eest. Guna on nõus langema tema tasemele, ent mees seda ei luba: “Sina pead jääma suureks!” Normunds tahab Gunat hoida — täiesti egoistlikult — kui oma kättesaamata jäänud kättesaadamatut ideaali. Üksi jäänud, saab Guna oma liniku tagasi — ta saab tagasi oma vaba tahtejõu, ta ütleb: “Ma hoian ennast jälle ise.” Armastus teeb inimese nõrgaks, teeb sõltuvaks teisest inimesest. Kuid Guna linik ei ole enam hõbedane, see on tulipunane, ta ei suuda enam luua, ta suudab vaid hävitada.

Huvitav on näidendi lõpp — huvitav selle poolest, et see on mitmeti tõlgendatav. Guna läheb pulmapeol raudneitsi lossi, selleks et kätte maksta. Oma punase linikuga paneb ta lossi põlema ja kõik pulmalised, kaasa arvatud Normunds ja tema ise, saavad hukka. Kelle vastu on õigupoolest sihitud Guna kättemaks? Tundub, et mitte Normunds vastu, sest ta annab viimasele võimaluse põgeneda, ent mees keeldub seda tegemast. Siinkohal tekib tahtmine rõhutada näidendi poliitilist sisu ning seletada Guna sammu kui revolutsioonisangari ülestõusu türannide vastu. Kuid sellele tõlgendusele on raske leida kinnitust näidendi lõpupildist. Kui Aspazija oli tahtnud teha “Höbelinikust” poliitilise ideedraama, siis, nagu mulle näib, ei ole see õnnestunud. Tema talent on juhtinud ta

teise suunda — inimeste isiklike suhete sõlmküsimumste uurimisele. Näidendi konflikti lahendust tuleb otsida kahe peategelase omavahelistest suhetest — nad on nii erinevad ja vastandlikud loomult ja vaadetelt, et ka neid siduvaltel tunnetel on kaks aspekti — need on ühtaegu nii armastus kui vihkamine. Kuid need, kes ei suuda üheskoos elada, võivad koos surra — surmahetkel sulgub lõhe Guna ja Normundsi vahel, armastus ja vihkamine on nüüd üks ja seesama.

Romantilist luuletajat ei huvita tavaliselt inimsuhted, mida loovad ning määravad suuremate ühtsuste grupeeringud ühiste ideede ja huvide raames, nagu näiteks rahvas, usuorganisatsioon, sotsiaalne kihistus, partei. Aga nagu ma juba ütlesin, on Aspazija romantik, kellel on arenenud sotsiaalne südametunnistus. Ajalooline situatsioon, mis on täis poliitilist pinget, suunas tema tähelepanu aktuaalsetele ühiskonnaelu probleemidele ning püstitas küsimuse: kuivõrd on inimese kannatused kosmilist laadi ning seetõttu vältimatud, ja kuivõrd on nad halbade, kuid välditavate väliste tingimuste tekitatud? 19. sajandi ideoloogid uskusid kindlalt progressi: inimese sotsiaalsete tingimuste ja ühes sellega inimese enda loomuse paranemisse. Aspazija jagas seda oma ajastu optimismi; ja nii me leiamegi tema maailmavaates kaks vastandlikku tendentsi — ühelt poolt püüdu põgeneda näotust argipäevast igatsuste ja unistuste maailma, sukelduda maailmavalusse, teiselt poolt tahet võidelda siinsamas, kohapeal konkreetsete probleemidega, et vabastada inimese loovad jõud, kaitstes naise õigusi, kaotades vaesust, nõudes rahva poliitilist vabadust.

Isiklikud elamused suunasid autori talendi tihtipeale nägema paljusid probleeme. Nooruspäevil katkestas Aspazija vanemate survele haridustee gümnaasiumis, et omandada naisekohustuste täitmiseks vajalikke kogemusi nagu õmblemine ja teised igapäevases elus tarvilikud oskused, ja pärast seda abiellus ta — ilmselt ilma armastuseta — vanematele vastuvõetava mehega, kes pettis Rozenbergside perekonna lootusi, laostas nende sünnikodu ja põgenes Ameerikasse. Selletaolist situatsiooni kujutab Aspazija näidendis "Zeltite". Zeltitel pole küllalt vaimujõudu ega kindlat karakterit, et võidelda vastuvõetamatute elutingimuste vastu, ja ta põgeneb elust enesetapu teel. Aspazija põgeneb niisugusest omaenda elu episoodist kunstivalda, ja lätlased saavad esimese võitleja

naise õiguste eest. Aspazija protesteerib selle vastu, et naine peab olema vaid teisejärguline ühiskonna liige. Ta ei astu oma teostes niivõrd toleaege läti naise poliitiliste ja juriidiliste õiguste puudumise vastu — seda tegi ta oma poliitilise tegevusega — kui just ühiskondlike eelarvamuste vastu, mis kammitsesid naise osa ühiskonnas ja mida nii hästi iseloomustab meie tsivilisatsioonis juudi traditsioonist ülevõetud sümboolne jutustus Eevast, kes oli tehtud Aadama küljeluust. Aspazija ei arvanud ka, et naine on lill, mida peab hoolitsevalt kaitsma karmide elutuulte eest — tema isiklik kogemus oli talle õpetanud vastupidist —, seepärast nõudis ta, et naine võetaks vastu emotsionaalselt ja intellektuaalselt võrdväärse liikmena sellesse sotsiaalsesse keskkonda, kus domineerivad mehed. Oma näidendite naissangareid — Gunat “Höbelinikus”, Mirdzat “Vaidelotes”, Laimat “Kaotatud õigustes” ja Madlēnat “Torniehitajas” — kujutas ta loomult üllamana, tahtejõulisemana kui nende näidendite meestegelasi.

Aspazija maailmavaate kesket ideed valgustab kõige paremini tema suhtumine sotsialismi. “Sotsialismi” all ei mõelda siinkohal niivõrd poliitilist liikumist või teatud programmiga parteid, vaid marksistlikku sotsialismi kui poliitilist filosoofiat, mille Rainis oli kaasa toonud Saksamaalt 1893. aastal ja mida ta populariseeris *Dienas Lapa*’s. Vaatamata Aspazija toimekale osalusele poliitilises liikumises, mis oli koondunud *Dienas Lapa* ümber, avaldusid sotsialismi filosoofilised tõekspidamised ja sotsialismi ideoloogia tema ilukirjanduslikes töedes üsna tühisel määral. Aspazija reageeris probleemidele pigem tundmuste kui intellektiga, pealegi reageeris ta just neile sotsialismi aspektidele, mis nii-öelda liigutasid tema südant, nagu näiteks võitlus majandusliku ebavõrdsuse vastu, võitlus äärmise vaesuse vastu, mis röövib indiviidilt tema inimväärikuse. Ent kui kindlale ning veendunud individualistile — kuigi see individualism oli võib-olla rohkem tundepärane kui mõistlikul veendumusel põhinev — ei olnud tal- le vastuvõetav marksismi põhimõte, et indiviidi huvid peavad paratamatult alluma klassi huvidele ja et vastavalt sellele tuleb ka tunnistada individuaalse isiksuse väärtuste piiratust. Schilleri, Byroni ja Heine ideede järgija ei suutnud omandada sellist mõtteviisi.

Aspazija maailmavaate keskmes on indiviid ja tema tunde-elu — tema soovid, ihalused, kõhklused, püüdlused, mitte aga inimrühm; selles me ei leia ei marksistide sotsiaalse klassi mõistet ega mitte ka natsionalistide riigikäsitust. Need ideed ilmuvad päevavalgele kaugel perifeerias, kui Aspazija otsib lahendust probleemile, kuidas kindlustada harmoonilist, täisväärtuslikku elu kõigile inimestele. Kui olemasolevad ühiskondlikud tingimused pärsivad sellise eesmärgi saavutamist, siis tuleb püüda neid muuta. Mis suunas neid muuta? Raske on leida selget ja ühest vastust sellele küsimusele Aspazija teostes, siin peab mees pidama, et ta oli eelkõige luuletaja, mitte poliitikateoreetik — aeg-ajalt osutab ta, eriti esimestes luulekogudes, et hakkab lähenema sotsialistide ennustatud ajalooline maavärin, ülemaailmne revolutsioon, mis vabastab inimese ikkest, ent vahel kujutleb, et elu oma rahvuslikus ühtsuses, rahvas ja riigis, kindlustab inimesele oodatud vabaduse. Niisiis me ei leia Aspazija teostest parema elu *r e t s e p t i*, vaid peamiselt sellise elu *n õ u d e*. See nõue oli meie romantilise poetessi ühiskondliku südametunnistuse peamine jõuallikas.

Lõpetuseks. Olen vaid põgusalt maininud Rainise suurt osa Aspazija elus ja töös. Tegin seda ettekatsetult. Esiteks: nende kahe vastastikusele mõjule tuleks pühendada eri käsitlus. Kuid teiseks: kuigi Aspazija tuli meie kirjandusse enne Rainist, elas ta oma elu teisel poolel Rainise talendi varjus, ja mul on selline kahtlus, et oma sajandal sünnipäeval ta soovinuks, et tema elutööd hinnataks omaette tervikuna, mitte kui osa nende mõlema kirjanduslikust pärandist. Seda ma olen püüdnudki teha, ja ma tahan lõpetada Aspazija rahutus- ja paatosküllaste sõnadega luuletusest “Seesmine torm”:

*Mis haarab mind, mis tõstab mind
nagu tuul, mis õilmeid kannab —
ei tule väljastpoolt see ind,
minus endas on minu saatuse pind,
mis kõik mu jõu mulle annab.*

AUSMA MEDNE, Austraalias elav läti kriitik ja luuletaja.

ASPAZIJA

LUULET

Aspazija

Tõlkinud Ain Kaalep

KUS?

Ma tahan täiuslikkust,
kesktee — see jäägu must!
Ma vihkan, kuni elan,
hea-halva parajust.

Kui naudingute peeker
mul roosiehes ees
peaks seisma, seda tõrguks
mul võtma süda sees.

Kas lumivalges rõivas
vaid elu kõrgeid teid
siis käia, kangestudes
kesk talvepakaseid?

Kus küll on hingel asu?
Kus lõpeb mõõn, kus tõus,
kui tormamas on tunded,
mis aina uues jõus?

Kur?; Põc manis.

Tõlkija avaldab tänu Maima Grinbergale, kes on tekstid valinud ja väärtuslikku abi andnud nende mõistmisel.

Ja kus on püsi vaimul,
kui homme ära neab
ta selle, mida täna
veel pühaks sihiks peab?

(1893–1895)

PÄRAST MIND

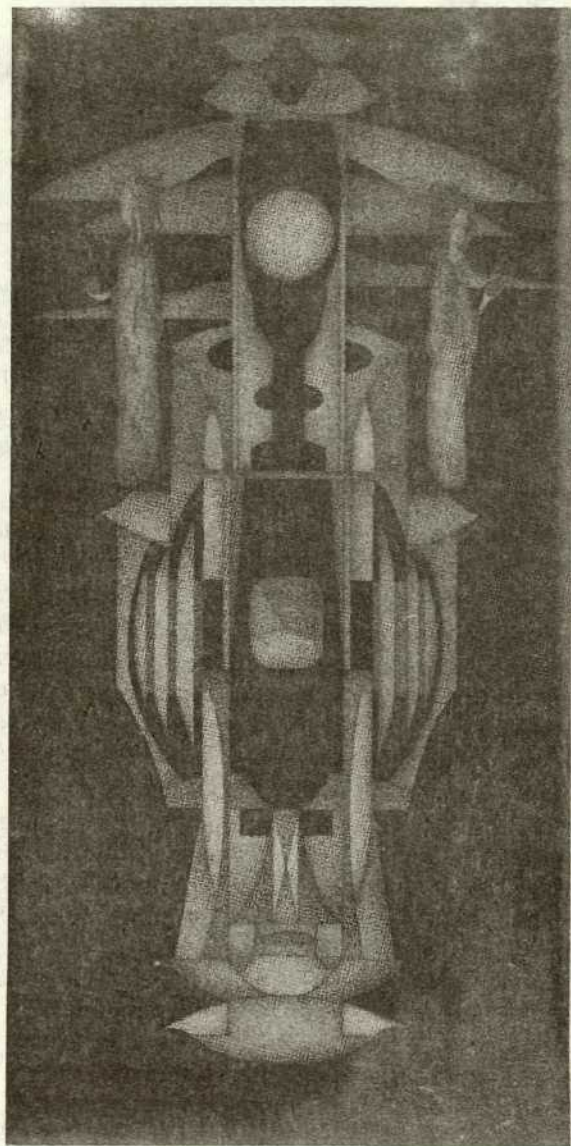
Kui lahkun, siis tahan lahkuda nii,
et siiski terveni
mind endaga unustus kaasa ei vii.

Ma tulin ja tõin teile vastsed ihad
ja vastsed armud
ja vastsed vihad,
minult kuju sai vastne tunnete viirg,
ja vastse iluga tähtede kiirg,
sai soojemaks teie tardunud ruum,
kui seda puutus mu hingus kuum,
ja üles sulas te jäätunud rind,
kui kohinal sellesse murdis mu ind.

Kui lahkun, siis tahan lahkuda nii,
et siiski terveni
mind endaga unustus kaasa ei vii.
Oh, püsida kesk teie armastust
nagu kuma, mis päikeseloojangust
on jäänud hõõguma pilvede takka!
Elu jätkaku vaid oma lainetust
nagu meri, ehk küll juba torm jäi vakka.

Kui lahkun, siis tahan mineku eel
oma vaimu valada teistesse veel,
las väge mult saab mõni nõrgemgi meel.
Minu aeg las elab veel tähtede teel,
minu päike las kõigile kiirgama jääb,
vikerkaarena vastu las helgib mu hääb.
Kui mu keha jääb mulda kätketuks,
alt maa veel kostku mu südame tuks!

(1922)

Jaak Saks. ***

JUUDI DIASPORAA TEKKIMISEST

Michael Heltzer

Maaailma rahvastel on palju jutustusi sellest, kuidas suguharud ja hõimud oma sünnipaigast lahkuvad ja mööda võõraid radu laiali valguvad. Üks huvitavamaid neist on Piibli (Vana Testamendi) jutustus Moosese Esimeses Raamatus (*Beršit*) Paabeli torni ehitamisest. 11. peatükk, mis kirjeldab inimeste elu pärast ülemaailmset veepuutust, kui pääsesid ainult Noa oma poegade ja nende peredega, algab nii:¹

Ja kogu maal oli üks keel ja ühed sõnad. Ja siis, kui [inimesed] teele läksid idast, leidsid nad oru Šin'ari [Sineari]² maal ja asusid sinna elama. Ja ütlesid üksteisele: "Hakkame savitelliseid valmistama ja neid kivideks põletama." Ja sai neil savikivi telliseks ja sai neil savi materjaliks. Ja nad ütlesid: "Hakkame endale ehitama linna ja torni, pea taevas, ja teeme endale sellega nime, et see leviks üle kogu maa." Ja Issand tuli alla, et näha linna ja torni, mida inimeselapsed ehitasid. Ja Issand ütles: "Niisiis on nad kõik üks rahvas ja üks keel kõigil. [---]

Ja nüüd ei vii nad täide mitte midagi sellest, mida nad tegema hakkasid. Nüüd laskume alla ja segame seal ära need keeled, nii et nad üksteise keelt kuulda ei võtaks. Ja puistas Issand nad sealt laiali üle kogu maa, ja nad jätsid linna ehitamise järele. Seepärast sai see linn nimeks Babel [Paabel], sest seal segas Issand kogu maailma keeled ja sealt saatis Issand nad laiali üle kogu maa palge.

Jutustuse lõpus näeme nn rahvalikku etümoloogiat: sõnamängu abil katsutakse seletada tekkimislugu. Täendus "segi puistama", "ära segama" on heebrea tekstis edasi antud pöörd sõnaga *bālal* ja

---

¹Nende ridade autori tõlge.

²Mesopotaamia, praegune Lõuna-Iraak.

siit tuletab muistne autor ka Paabeli linna heebreakeelse nimetus *Bābel*. Tänapäeval aga teame, et akkadi (babüloonia) keeles oli selle linna nimi *Bāb-ilu* 'Jumala värav'.

Tänapäeval on sellel lool ka teaduslik seletus. On teada, et Paabeli kuningriigi linnades III aastatuhandest e.m.a kuni ajastuni pärast Makedoonia Aleksandri retke 332. a e.m.a olid suured kohalike jumalate pühakojad. Pühakodade kõrval seisid savikivi-dest ehitatud ja vahel ainult väljastpoolt põletatud tellistega kaetud püramidaalsed astmelised tornid, mille alus moodustas ruudu. Babülooniased nimetasid neid *zikkurat* ideks ja nende kujutluste järgi pidid nad olema "maa ja taeva nabaks". Suurim nendest oli *Etemenaki* torn Paabeli linnas peajumal Marduki pühakoja *Esagila* kõrval, mille kõrgus ulatus kuuekümne meetrini.

Selge on ka see, et juudi autor, kes selle legendi kirja pani, selist torni koos oma kaaslastega Paabelis nägema pidi. See aga ei saanud toimuda enne 597. aastat e.m.a, kui Paabeli kuningas Nebukadnetsar peale Juudamaa alistamist küüditas 10 000 elanikku Paabeli maale, või veel tõenäoliselt pärast 586. a e.m.a, kui sama kuninga väed Jeruusalemma vallutasid ja laastasid, Jeruusalemma templi hävitasid ja suure osa Juudamaa elanikest Paabelisse viisid ja seal elama asustasid.

Sellest saabki alguse Juudi diasporaa 'laialipaiskumine'. Pärast Palestiina juudi põhjariigi Iisraeli langemist assüürlaste kätte 722. a e.m.a, tema elanikkonna osalist küüditamist Assüüriasse ja uute elanike toomist Assüüriast nende asemele ei säilinud selle kuningriigi elanike omapära enam kaua. Juba teises põlves sulasid seal kõik elanikkonna kihid kokku — nagu teisedki rahvad, keda assüürlased olid ümber asustanud. Näeme, et nende rahvaste sisemine areng polnud veel niikaugel, et neist võinuks saada eluvõimeline rahvuslik tervik.

Just sellepärast tuleb mainida, et kümne Iisraeli suguharu otsingud, millest on olnud juttu ajakirjanduse veergudel, pärinevad sensatsiooni otsivatelt ajakirjanikelt või entusiastlikelt võhikutelt. Ka nendel otsingutel on oma ajalugu. Nende ridade kirjutaja teada mainib juba I sajandi m.a.j kreeka keeles kirjutav juudi kirjanik Josephus Flavius Sambationi jõe, mis 6 päeva nädalas vett kannab ja laupäeval kuivana puhkab; selle taga elavatki need 10 suguha-

ru. Sedasama lugu jutustab Eldad Ha-Dan varasel keskajal. Ja hilisemaid autoreid on lõpmatu hulk, fantaasialend on neil rikas.

Aga ajaloolise tõsiasjana peame võtma just seda, et pärast Jeruusalemma vallutamist Nebukadnetsari poolt asustati juudid "Paabeli vangipõlve" ja siit sai alguse juudi "laialipaisatus" — diasporaa. Paabelis tekkis palju juudi asundusi; kiilkirjatahvlite uurijad väidavad, et toleaegses suurlinnas Nippuris moodustasid juudid kuni 3 % elanikkonnast. Ligi kolmandik teadaolevatest täiskasvanud meestest olid elukutselt kirjutajad — peamiselt kiilkirjas, mida kaua tuli õppida, aga samuti aramea kirjas (kus on ainult 22 märki, kaashäälikute jaoks).

Aga sellega juudi diasporaa ei piirdunud. Mõni aasta pärast Jeruusalemma vallutamist korraldas Gedalja Nebukadnetsari poolt jäetud asevalitseja, kes ise pärines juudi ülemkihist, oma asukohta Mitspa's peo. Sinna tulid ka mõned kuningasoost noored mehed, kes olid vahepeal maapaos olnud Jordani jõe idakaldal. Peo ajal nad tapsid Gedalja. Ka sellel oli kurb tagajärg. Uuesti viidi Babülooniassa tuhanded Juudamaa elanikud.

Samal peol oli ka kuulus Piibli prohvet Jeremia. Juba alates 597. aastast e.m.a hakkasid tema poliitilised kõned toetama vasallitruudust Babüloonia kuningale. Ta ei muutnud oma seisukohta ja istus isegi vangis sel ajal, kui Nebukadnetsar aastatel 587–586 Jeruusalemma piiras. Ka temal olid oma poolehoidjad. Pärast Gedalja mõrvamist kartsid need Babüloonia kuninga raevu. Ja kaunis suur hulk inimesi eesotsas Jeremiaga põgenes Egiptusesse, kus vaarao Hofra (Apries) nad lahkelt vastu võttis ja nad Põhja-Egiptusesse Tahpanhese (tänapäeval Tell-Deffenne) linna elama pani. Seal oli juutidele keeleliselt lähedaste foiniiklaste asundus. Veidi hiljem lõi vaarao Amasis juudi asunduse Lõuna-Egiptuses Sienes (kreeka Elephantine, tänapäeva Assuañ), kus nad valitsejat teenisid piirikaitseõduritena ja ehtasid endale isegi väikese juudi templi. Väljakaevatud hauakivid näitavad, et ka Kesk-Egiptuses Edfu linnas oli juudi asundus.

Niisiis näeme, et esialgne juudi diasporaa algab VI sajandi 80. aastatel. Võib öelda, et säilinud ürikud tõendavad seda, et võttes küll rohkesti omaks kohalikke kultuuriväärtusi, ei sulanud juudid kohaliku rahvaga kokku.

Huvitav on mainida, et traditsioonilise juudi kalendri kuuni-metused, nagu ka uusaasta algus sügisel pärinevad Babülooniast. Tooras räägitakse esimesest kuust kui kevadekuust. Nii näiteks on *Tiširi* kuu babüloonia *Tašritu*, *Hešvan* — *Arahsamnu*, *Kislev* — *Kislimmu*, *Tebet* — *Tebetu*, *Švat* — *Šabatu*, *Adar* — *Adaru*, *Nisan* — *Nisanu*, *Ijar* — *Ajjaru*, *Sivan* — *Simanu*, *Tammuz* — *Dumuzu* (mis on üks Babüloni jumalate nimi), *Ab* — *Abu*, *Elul* — *Elulu*.

Eespool kirjeldatuga ei piirdu juudi diasporaa Babüloni ku-ningate ajal. Viimane iseseisva Babüloonia kuningas Nabonid (Nabu-Na'id), 556–539 e.m.a, sattus vastuollu oma maa elanik-kudega. Jäädes küll kuningaks, pidi ta ajutiselt valitsemise üle andma oma pojale³ ning läks ise Araabia poolsaare loodeosa vallutama. Võime olla kindlad, et ta teatud osa Babülooniasse asustatud juute oma väe koosseisus kaasa võttis ja vallutusi tehes Dedani, Teima ja Jatrippa (hilisema Medina) piirkondades neid sinna asustas. Et see nii oli, seda tõestab teataval määral ka nn Nabonidi palve tekst, mis on leitud Surnumere (Kumrāni) käsikirjadest; juudi mittekanooniline traditsioon kõneleb Nahoni-dist Põhja-Araabias, ja veidi hilisemast ajast pärinevad ka sealsed heebrea raidkirjad. Esimestel meie ajaarvamise sajanditel need juudid osaliselt beduiniseerusid, neist said rändsuguharud, osa neist elas aga oasides nagu Medinas koos mittejuudi, araabia su-guharudega. On teada, et juudi suguharudel olid omad poeedid, ja nende luulekogumikke (diivaneid) on ka säilinud. VII sajan-di alguses, kui prohvet Muhammed oma usku levitama hakkas, leidis ta need seal eest.

539. a e.m.a vallutas Pärsia kuningas Kyros II Babüloonia. See tark valitseja, kes teadis, et tema pärsia ratsameeste arv ei ole lõputu, otsis oma võimule tuge ka vallutatud rahvaste seast. Meile on tuntud tema babüloonia kiilkirjas dekreet Babüloonia elanikele, kus ta annab neile igasuguseid õigusi ja eesõigusi ning vähendab makse. Ka Vana Testamendi Ezra raamatu esimeses peatükis loeme Kyrose dekreeti, mille ta andis Babüloonias asu-vatele juutidele. Selle järgi said nad õiguse naasta Juudamaale

---

³Bel-šar-uzurile, kes esineb Vana Testamendi raamatus Baltasarina (eesti Piiblis Peelsatsar).

ja Jeruusalemma ja seal üles ehitada oma tempel; nad said tagasi ka templi varad, mis Nebukadnetsar aastal 586 oli röövitud. Need, kes ei tahtnud tagasi minna, pidid tema dekreedid järgi osa oma varandusest loovutama Jeruusalemma templi ehitamiseks. Teamegi, et Kyrose ajal naasis Juuda kuningasoost pärinev Šešbatsar, kes taastas ohverdamise templimäel. Hiljem, Dareios I ajal (522–486 e.m.a) olid tagasitulijate eesotsas kuningaasoost Zerubabel Šaltieli poeg ja ülempreester Ješua Iotsadaki poeg. Tagasitulijate arvugi teame: 47696 inimest. Muide oli veel hiljem, Pärsia kuningas Artaxerxes I ajal, aastal 458 e.m.a tagasitulijate eesotsas preester ja kirjutaja Ezra; temaga koos saabus veel üle 8000 inimese. Juba Zerubabel hakkas templit ehitama, mis aga vaenulike naaberprovintside kaebekirjade mõjul kuninga käsul ajutiselt peatati. Ehitus viidi lõpule ja õnnistati sisse aastal 516 e.m.a. Ja sellest ajast sai Jeruusalemma tempel uuesti kõikide juutide usuliseks ja vaimseks keskuseks — kuni hävitamiseni roomlaste poolt 70. a m.a.j.

Näeme, et Pärsia ülemvalitsuse ajal ajal piirdus juudi diasporaa Babüloonia, Egiptuse ja Põhja-Araabiaga. Prohvet Obadja ütleb (1, 20): "Ja Jeruusalemmast äraviidud [inimesed], kes asuvad Sardeises,⁴ pärinevad Negevi linnast [s.o Lõuna-Palestiina]." Vist on lugu selline. Juba aastal 546 e.m.a vallutas Kyros Lüüdia kuningriigi ja tema pealinna Sardeise Väike-Aasia läänecosas. See toimus juba enne Babüloonia vallutamist. On võimalik, isegi tõepärane, et temale järgnes sinna teatud hulk juute Babülooniast. Hiljem, kui Dareiose ajal ehitati tempel, lisas see Pärsia suurkuningas Juudamaa provintsidele Juudale enne 586. a e.m.a põhjapoolse Negevi asulad; need hõivas pärast 586. a naaberrahvas edomiidid. Nüüd ootasid need linnad Obadja sõnade järgi deporteeritute tagasitulekut, seekord Sardeisest. Alates IV sajandi e.m.a 70. aastatest lõendavad Pärsia-aegse juudi diasporaa olemasolu ka mõningad raidkirjad läänepoolses Väike-Aasias. Nii on tuntud Ešajahu ja Pedaja hauakirjad, kirjutatud aramea keeles. Mõlemad pärisnimed kuuluvad juutidele ja mõned sümbolid ja reljeefid hauakividel näitavad, et need isikud olid Pärsia administratsiooni keskmise

⁴Heebrea tekstis *Sefarad*, aramea ja lüüdia keeles *Saparda*. Vanas Testamendis on see ainukordne selle linna nimetamine. Alles hilisemas juudi traditsioonis hakkas *Sefarad* tähendama Hispaaniat.

astme ametnikud. Need raidkirjad on leitud Hellespontose Früügia provintsist Marmara mere rajoonist, põhja pool Sardeise linna ja kuuluvad V–IV sajandisse e.m.a.

Esteri raamat (*Megillat-Ester* 'Esteri rull': selle nime all esineb see raamat sünagoogi jumalateenistuses) on tõenäoliselt pseudoajalooline novell Pärsia ajast. See kujutab küllaltki tõepäraselt tolle aja — V saj. e.m.a — administratsiooni ja õukonna elu. Sealt saame teada sedagi, et Susa (*Šušān*) linnas, ühes Pärsia impeeriumi pealinnadest, oli olemas ka võrdlemisi suur juudi kogukond. Samast ajast tunneme ka tuhandeid kiilkirjatahvlaid Pärsia kuningalossi arhiivist Persepolise linnast. Mõlemad linnad asusid praeguses Edela-Iraanis. Tahvlid on elaamikeelsed ja räägivad lossi ja varakambri majandustöödest ja töötegijatest. Neiski kohtame juudi nimesid.

Õige hiljuti, 1970. aastatel, kaevati Küprose saarel Larnaka linnas (antiikajal Kition) muistselt kalmistult välja rohkesti foiniiklaste raidkirjadega hauakive. On huvitav, et nende seas oli IV sajandisse e.m.a, s. o Pärsia aega ulatuvaid juudi raidkirju. Ka need on foiniikiakeelsed; need andsid võimaluse varem tuntud raidkirju kontrollida ja nende seast üht juudi päritoluga raidkirja leida. Need hauakirjad kuulusid Mattanaštartile, kes oli Azarjahu (ainult juutidel esinev nimi) poeg ja "kirjutajate ülem" Kitiani linnas; Mattanile, Asafjahu pojale, ja Haggaille (on olemas ka sellenimeline Vana Testamendi prohvet), "raudsepale". Kalmud viitavad pidevale asustusele, tegemist pole üksikute juhuslike isikutega. Nii näeme juudi diasporaa levimist Pärsia valitsuse lõpu perioodilgi.

Aga sellega meie teadmised diasporaa kohta ei piirdu. Viimasel ajal on avaldatud V–VI sajandi pealiskirju Põhja-Jordaaniast (ajalooliselt ammoniidi alalt). Ka seal esinevad juudid nagu Asa, Jehojada ja teised nimekirjas, mis sisaldab ka pärsia ja puht-ammoniidi nimesid. Ja V sajandil oli seal Pärsia provintskuberner Tobia, Juudamaa kubeneri Nehemia vastane, kuigi mõlemad olid ühest rahvusest. Teame ka Vana Testamendi Nehemia raamatust, et teisteski Palestiina provintsidest väljaspool väikest Juudamaad elasid juudid.

Tuleb märkida, et paljud siin esitatud andmed pärinevad viimaste aastate arheoloogilistest avastustest. On võimalik, et meie teadmised selles vallas veelgi täienevad.

Peale Makedoonia Aleksandri sõjakäiku (334–325 e.m.a) ja ühise hellenistliku "kultuurimaailma" rajamist levis juutide diasporaa veelgi kaugemale. Aga see on juba omaette teema.

MICHAEL (MIHKEL) HELTZER, sünd. 1928 Tallinnas, lõpetanud Leningradi ülikooli 1950 (Vana-Idamaade ajalugu ja semiidi keeled), töötanud õpetajana Tihemetsal, Pärnus, Tallinnas; professor Vilniuse Pedagoogilises Instituudis 1970; teaduste kandidaat Leningradis 1955, doktor Moskvast 1969. 1972. a-st Haifa ülikooli professor. 1993. a kevadsemestril külalisprofessor Tartu Ülikooli usuteaduskonnas.

JUUTIDE TAGAKIUSAMISEST GENOTSIIDINI — KAS OTSE VÕI RINGIGA?

Andres Kasekamp

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Vaidluses selle üle, kuidas juutide tagakiusamiselt jõuti mõtteni juudid kui rass täielikult välja juurida, on käibel kaks seisukohta; ühte neist nimetatakse "intentsionalistlikuks" ja teist "funktsionalistlikuks". Nende vastuolu on kokkuvõetav küsimusena, kuidas natside ideoloogiline juudivihkamine teises valitsus- ja haldusaparaadi tegutsemiseks. Selle vaidlusega on ülitihedalt seotud füürer Adolf Hitleri roll. Kas korralduse "lõpplahenduseks" (*Endlösung*), s.t juutide massiliseks hävitamiseks, andis tema isiklikult, ja kui ta seda tegi, siis millal? Käesolevas uurimuses keskendutakse sellele, kuidas ja miks mindi üle tagakiusamiselt hävitamisele, ning jõutakse järeldusele, et funktsionalistlik vaatekoht väärib suuremat poolehoidu kui intentsionalistide oma.

Intentsionalistid nagu Lucy Dawidowicz peavad Hitleri juutide hävitamise soovi tekkeajaks Saksa keisririigi kokkuvarisemist novembris 1918, kui Hitler parajasti viibis Pasewalki sõjaväehospidalis: "Aja jooksul viis Hitleri 1918. a novembris langetatud otsus *Barbarossa* operatsioonini". Kordagi ei esinenud ideoloogiast kõrvalekaldumist ega otsustusvõime kõikumalöömist. Lõpuks oli oluline vaid sobiva võimaluse küsimus." (Dawidowicz 1975: 16.) Intentsionalistide fundamentaalne põhjuslikkusele toetuv mõttekäik on järgmine: et Hitler rääkis sageli juutide hävitamisest

---

Tõlgitud käsikirjast "Twisted Road or Straight Path from Persecution of the Jews to Genocide?".

ja just see leidis hiljem ka aset, siis oligi juutide likvideerimise põhjuseks Hitleri väljakuulutatud kavatsus. See on ilmne Gerald Flemingi väites, et "selgesõnaliste mõtteavalduste katkematu järjepidevus peegeldus tegude suuremal või vähemal määral vaikivas järjepidevuses" (Fleming 1984: 2). Ta paigutab noore Hitleri märkuse, et sünaagoge Linzi linna ei sobi, samale kontiinumile kui hilisemad gaasikambrid ja *Einsatzgruppe*'de genotsiid Lääne-Venemaal. Hitleri antisemiitlik ideoloogia ja praktika olid identsed, natsionaalsotsialistliku partei programm kutsus üles juute taga kiusama ning võimule tulnuna tegid nad seda ka süstemaatilisel. Intentsionalistide arvates oli natsirežiim vältimatult Hitleri-keskne, nii et ülalt alla liikus absoluutne võim ja otsused kõigis võtmeküsimustes langetas füürer isiklikult.

Et juutide likvideerimine oli Hitleri veendumustes kesksel kohal ning tema motivatsiooni tuumaks, peetakse sõda ja juutide hävitamist vastastikku seotuks. Hitler alustas sõda kahel põhjusel: impeeriumi ja ressurside vallutamiseks tavalises sõjalises mõttes ning suitsukattena massimõrva toimepanemiseks. Ta vajab tegevusvälja, kus tema kavatsusi ei takistaks moraalipiirangud ega sõjaliste konfliktide puhul tunnustatavad reeglid (Dawidowicz 1975: 111).

Tsitaat, mida selle seisukoha tõestamiseks sageli esitatakse, pärineb Hitleri kõnest riigipäeval 30. jaanuaril 1939:

Täna tahan ma veel kord olla prohvet: kui rahvusvahelistel juudi finantstegelastel Euroopas ja väljaspool Euroopat peaks õnnestuma riigid veel kord maailmasõtta tõmmata, ei ole tulemuseks mitte maailma bolševiseerimine ja seega juutluse võit, vaid juudi rassi väljajuurimine Euroopast! (Marrus 1987: 121.)

Ehkki see kõlab väga veenvalt, tuleb märkida, et Hitler kõneles tavaliselt üliäärmuslikus keeles, nõudes kõige armutumat tegutsemist. See konkreetne kõne kestis mitu tundi ja oli pühendatud peamiselt majandusküsimustele; juudidprobleemi puudutas vaid paar lauset. Nagu teame, ei kavatsenud Hitler alustada maailmasõda, kui otsustas Poolasse sisse tungida, pigem lootis ta seda vältida, tehes panuse Inglise ja Prantsuse valitsuse argusele (Marrus 1987: 121). Ja millega seletada tõsiasi, et surmalaagrid ei hakanud tegutsema enne kui 1942. aastal, peaaegu kolm aastat pärast sõja algust? Intentsionalistlikku seisukohta on arvukalt tsi-

taate kasutades väga lihtne toetada ja veenvaks muuta. Lisaks esitatakse tõendeid natside irratsionaalsuse kohta sõjategevuses, mida põhjustas jäik kinnihoidmine antisemiitlikust ideoloogiast. Näiteks ajal, mil valmistati ette uut pealetungi Venemaale, kehtestas sõjaväeline juhtkond kahenädalase täieliku embargo kõigile tsiviilveostele Poola raudteedel, kuid erand tehti rongidele, mis toimetasid juute surmalaagritesse (Dawidowicz 1975: 141). Teine Saksa sõjapidamise jaoks kahjulik samm, mida põhjustas ülemäärane ustavus natslikule rassidogmale, oli Lodzi geto likvideerimine 1944. a, ehkki see oli oluline sõjatehnika tootja sel ajal, kui valitses lootusetu tööjõupuudus (Dawidowicz 1975: 146).

Siiski suutis Hitler oma fanaatiliselt juudivihkamist ohjeldada, kui see talle kasulikuks osutus, näiteks 1936. aastal, mil Berliini olümpiamängude õnnestumine oli tema jaoks esmajärgulise tähtsusega (Browning 1978: 3). Tegelikult teeb Joseph Tenenbaum õigustatud, kuigi üleliia lihtsustava viite, kui ta natside juudipoliitika järkjärgulise julmemaks muutmise otse seostab rahvusvaheliste vastukajade arvestamisega (Tenenbaum 1956: 250). Ta väidab, et esimestel aastatel oli natside tegevus vaoshoitum, sest režiim püüdis head mainet saavutada ega saanud riskida negatiivsete vastulöökidega Saksa tundlikule majandusele, näiteks Saksa kaupade võimaliku boikoteerimisega. 1938. a Münchenis kaotasid natsid lugupidamise välisarvamuse vastu ja pärast Prantsusmaa lüüasaamist see suhtumine süvenes. Pärast sissetungi N. Liitu ja lõpuks seoses USA sekkumisega sõtta ei jäänud natsidele enam majanduslikke, poliitilisi ega sõjalisi pidureid, süümepiinu ega hirmu vastulöögi ees.

Intentsionalistide ja funktsionalistide vaidlus ei ole pelk arvamuste lahkumine natside juudipoliitika osas, laiemalt puudutab see ajaloo mõistmist üldse. Intentsionalistide jaoks on ajaloos otsustavateks ja määravateks teguriteks üksikisikute mõtted ja seisukohad. Ajaloolase ülesanne on tungida nende inimeste mõttemaailma, kelle teod löid ajalugu. Võtme mõistmaks, miks järgnevas käsitluses vaadeldavad sündmused toimusid nii, nagu nad toimusid, leiame süvenedes Hitleri sotsiaaldarvinistlikesse ideedesse rassilisest üleolekust, mis tõid otsese tagajärjena kaasa kuue miljoni juudi surma (Dawidowicz 1975: xxxii). Funktsionalistlik lähenemisviis hindab üksikisiku ja tema tegutsemisvabaduse

osa või võimet ajaloo käiku muuta madalamalt, selle asemel rõhutab see süsteemi dünaamikat — valitsus- ja haldusstruktuurile ja -asutustele avaldatavat survet ning poliitika funktsionaalset iseloomu. Natsionaalsotsialistlikul Saksamaal oli oluliseks dünaamiliseks jõuks pidev võitlus erinevatelt võimualustelt lähtuvate fraktsioonide vahel, mis püüdsid kujundada oma mõjusfääre, tõestades füürerile enda väärtust sellega, et täitsid ülesandeid vastavalt oma kujutlusele füüreri soovidest. Selle tulemuseks oli otsustamisprotsessi killustatus ning kattuvate agentuuride, organisatsioonide ja bürookraatlike süsteemide kaootiline kogum. Ka andis see tõuke natside tegutsemise süvenevaks radikaliseerumiseks ja julmenemiseks (Kershaw 1985: 67). Intentsionalistid kritiseerivad sellist ebaisikuliste jõudude ja struktuuride kasutamist, sest peavad seda võimaluseks kõrvale hiilida ajaloolise vastutuse üle otsustamisest (Dawidowicz 1975: xxxii).

Karl Schleunes võtab sõna funktsionalistliku seisukoha toetuks, kinnitades, et Hitler eelistas pigem jätta langetamata otsused juutide tagakiusamise taktika kohta kui riskida ebaõige otsuse tagajärgedega. Kui Hitler oleks teadnud, mida juudid poliitika osas peale hakata, ei oleks ta kindlasti kõhelnud oma soovi teoks tegemast. Otsustamise tasemel ei eksisteerinud mitte otsuseid langetav võim, vaid otsuste langetamise vaakum. Hitler ei öelnud otse, mida tuleks teha, ja seetõttu jäi juudiküsimus lahtiseks ning nende otsustada, kes arvasid, et oskavad sellele lahenduse leida ja ka ellu viia (Schleunes 1970: 170).

Ainuke samm, mille natsionaalsotsialistlik partei 1933. a võimule tulles juutide vastu juba ette oli kavandanud, oli nende ilmajätmine kodanikuõigustest. Hitler soovis oma legitiimsust tõestada, pannes Saksamaal kehtima korra, kuid SA-mehed nägid Hitleri saamises kantsleriks luba hakata tegutsema juutide ja nende vara vastu. Kohalikud SA üksused korraldasid spontaanselt boikotte kohalikele juudi äridele ning osalesid kõikvõimalikes juutide vastu suunatud huligaansustes. Üleriikliku juudi äride boikoti 1. aprillil korraldas tsentraalselt komitee, mille Hitler määras vastusena SA varasemale tegevusele, ning see oli mõeldud energia suunamiseks juhuslikelt vägivallategudelt keskusest kontrollitava kanalisse, mis rahuldaks SA-lastete tegutsemisjanu (Schleunes 1970: 170). Boikott kukkus läbi, ta katkestati juba üheainsa

päeva möödudes kahju tõttu, mida ta tekitas Saksa majandusele, ning negatiivse tähelepanu tõttu, mille osaliseks Saksamaa sai rahvusvahelises ajakirjanduses. Teine suurem juudivastane aktsioon esimesel võimuaastal oli juutide diskrimineerimise legaliseerimine riigiteenistuses ja kutsealadel.

“Juudiküsimuses” ei võetud peaaegu midagi uut ette kuni 1935. aastani, mil kuulutati välja “Nürnbergi seadused”. Seadus, mida formaalselt tuntakse “Seadusena saksa vere ja au kaitseks”, keelustas seksuaalsuhted ja abielud juutide ja “aarialaste” vahel. See koostati kiirustades, sest idee kasutada uut seadust 15. septembril parteikongressi piduliku lõpetamise keskse osana tuli Hitlerile pähe alles 13. septembril, päev pärast kohtumist vereseaduse initsiaatori Saksa Arstide Liidu juhi Gerhard Wagneriga (Kershaw 1985: 94). Sellise seaduse eelnõu oli 1933. a juba varemgi üle Hitleri laua liikunud, kuid — veider küll idee puhul, mis oli tema ideoloogia tuumaks — Hitler jättis selle kõrvale (Schleunes 1970: 258). Nürnbergi seaduste rakendamine nõudis vastust keerulisele küsimusele, kes on juut legaalselt defineerituna — natsidel ei olnud selles suhtes selget konsensust.

Pärast boikotti ja seaduse vastuvõtmist oli järgmiseks sammuks “aariastamine” — juudi ettevõtete ülevõtmine “aarialaste” valdusesse. Ka siin võisid keskvalitsust tegutsema sundida mõnede *Gauleiter*’ite kohalikud algatused, kes teostasid aariastamist omaenese *Gau*, mitte samuti sellest tegevusest kasu lõigata sooviva keskvõimu huvides (Fleming 1984: xvi). Eriti agar eksproprieeritud juutide varandusest osa oma taskusse pistma oli Hermann Göring, neliaastakuplaani juht, kelle kompetentsi aariastamine sattus. Aariastamisele seisis aga visalt vastu majandusminister Hjalmar Schacht, sest sellel aktsioonil oli majandusele negatiivne mõju.

Karl Schleunesi järgi oli üks natside juudipoliitika tähelepanuväärsemaid jooni pärast 1933. a boikotti selle koordineerimatus (Schleunes 1970: 92). Tegelikult polnudki üht ja ainsat juudipoliitikat, pigem oli neid mitu, millest mõnda viidi läbi partei juhtkonna heakskiiduta. See, mis vaatelejaile tundus natside järjekindla survena juutidele, oli tegelikult natsiliikumise võistlevate rühmituste vastuolude tulemus.

Väga hea näide vahejuhtumi kohta, milles innukate alluvate vaheline võistlus määras ära sünduste käigu, oli *Kristallnacht* 9. novembril 1938, mil SA-lased hävitasid ning süütasid sünagoge ja juutide poode. Selle vägivallaorgia käivitas Joseph Goebbels spontaanse vastusena Pariisi Saksa saatkonna ametniku mahalaskmisele ühe noore juudi poolt. Tundus aga, et antisemitism ei olnud Goebbelsi esmane tegutsemisajend selle kuritahtliku plahvatuse algatamisel. Goebbelsi afäär filmitähe Lida Baarovaga oli tema positsiooni kahjustanud ning *Kristallnacht* oli katse taas Hitleri soosingut võita (Schleunes 1970: 241). Teised Kolmanda Riigi juhtivad tegelased ei kiitnud *Kristallnacht*'i heaks ning Goebbelsi tegevus ärritas neid. Himmler oli väga pahane, et talle ei teatatud aksioonist enne, kui see juba algamas oli. Ta oli SA taassekkumise vastu ning kirjutas vahejuhtumi Goebbelsi "võimuiha" arvele (Schleunes 1970: 242). Ka Göring oli vihane: "Demonstratsioonid ei kahjusta juute [---], vaid mind, [---] Saksa majanduse viimast instantsi." (Schleunes 1970: 246.) Enam kui kedagi teist kahjustas kinnisvarade hävitamine Saksa kindlustuskompaniisid. *Kristallnacht* kukkus läbi, arvestades ka saksa üldsuse reaktsiooni, mis väljendas pigem jälestust kui uuenenud antisemitismi-indu.

Christopher Browning maalib ereda pildi dünaamikast natsilikus süsteemis, mis

[---] koosnes fraktsioonidest, mis olid koondunud natsipealike ümber, kes olid pidevas omavahelises võitluses, et üksteist üle trumbata. Nagu feodaalne monarh kõrgus Hitler oma jagelevate läänimeeste kohal ning need demonstreerisid oma võimet täita ülesandeid, mida fүүrer kõige enam hindas. (Browning 1978: 2.)

Kõige kindlam suund edule ja ametikõrgendusele Kolmandas Riigis oli fanaatiliselt ellu viia fүүreri nägemusi. Hitlerile aga meeldis tähtsaid küsimusi edasi lükata, otsuste langetamisega viivitada ja lasta asjadel omasoodu areneda. Seetõttu püüdsid kõige agaramad ja auahnemad administraatorid alati oma fүүreri soove ennetada (Marrus 1987: 127).

Kristallnacht'i luhtumise järellainetuses veenis Göring Hitlerit, et juudid poliitika tuleb koondada ühtse keskvoimu alla ja et tema, Göring, ongi selleks sobiv isik. 14. detsembri ringkirjas *Reich*'i ametnikele teatas Göring, et kõigil juudiküsimust puudutaval peab olema tema nõusolek ja keegi ei tohi midagi ette

võtta iseseisvalt (Schleunes 1970: 252). 24. jaanuaril 1939 andis Göring Heydrichile ülesandeks juutide väljarände korraldamise. Kui Heydrich rajas Juudi Emigratsiooni Keskameti, läksid juudiküsimused SSi kontrolli alla, kuigi jäid nominaalselt Göringi alluvusse. Sellise koordineerimise abil pandi paika käskude andmise ja organiseerimise ahel, mida hiljem kasutati genotsiidiks.

Esimesed pingutused juutide väljarände soodustamiseks tehti natsirežiimi esimesel aastal. Palestiina võimudega sõlmiti Ha'ava transferdileping, kuid Palestiina sai vastu võtta vaid väikese hulga immigrante, ning igal juhul oli väga raske veenda juute nende Saksa kodumaalt lahkuma. Läbirääkimisi peeti ka mõne lääneriigiga, kuid ükski neist polnud majanduskriisi ajal sisserändajatest huvitatud. Pärast Adolf Eichmanni praktilisi edusamme juutide väljarände korraldamisel Viinis ja *Kristallnacht*'i läbikukkumist hakati emigreerumist tunnustama peamise juudipoliitikana. Tõepoolest, ajavahemikus sõja algusest kuni 1941. a 23. oktoobrini, mil juutide seaduslik väljarändamine seisati, oli natside ametlikul nõusolekul Suur-Saksa riigist hinnangute kohaselt lahkunud 71 500 juuti; see näib vaevalt loogilise poliitikana valitsuse puhul, mis kõigest väest püüab juutide sugu maa pealt kaotada (Marrus 1987: 126).

Aariastamine ja emigratsioon on suurepärased näited selle kohta, kuidas natside taktika töötas omavahel vastukäivatel eesmärkidel. Mõlemad olid natside "juutidest vabanemise poliitika" koostisosad. Aariastamise eesmärk oli tõrjuda juudid välja Saksamaa majanduselust ning väljarändamise eesmärk oli saavutada Saksa juutide vastuvõtmine välisriikide valitsuste poolt. Ent aariastamine õnnestas väljarännet, sest pärast seda, kui Saksa valitsus oli omastanud juutide vara ning nad jõukusest paljaks koorinud, tahtsid vaid vähesed maad juute vastu võtta, sest need olid liiga vaesed ja laostunud olemaks sobivad immigratsioonikandidaadid. Emigrandil lubati 1933. a kaasa võtta ainult 200 RM, ent 1937. aastal oli seda summat kahandatud 10 RM-le ja enamikku varast ei saanud üle kanda (Schleunes 1970: 195).

Juutide väljasaatmist ja küüditamist Poola vallutamise ja N. Liitu sissetungimise vahelisel ajal ei tule vaadelda ainuüksi juudiküsimuse kitsast vaatevinklist, vaid pigem Ida-Euroopa riikide ulatusliku demograafilise ümberkorraldamise laiemas kontekstis,

mida natsid kavatsesid ette võtta ja mis oli Himmleri erihuviks. Sel ajavahemikul moodustasid juudid tegelikult ümberasustatutest vähem kui 10 protsenti (Browning 1986: 516). Poola oli kavas ümber asustada kolme laia vööndina: Saksa piiri äärsed alad pidid asustama ainult sakslased, poolakad oli kavas kõik toimetada *Generalgouvernement*'i ja juudid pidi kolitama edasi ida poole, reservaati Lublini piirkonnas, mis piirnes Nõukogude okupatsioonitsooniga. Natsidel õnnestus isegi mõned juudid üle piiririba Nõukogude territooriumile sokutada. Üldiselt on arvatud, et Lublini plaani ajas nurja natside Poola kubeneri Hans Franki vastuseis, kuid Christopher Browningi hiljutised uurimused on näidanud, et põhjuseks oli asjaolu, et juutide ümberasustamine pidi võistleva *Volksdeutsche*'de — Baltikumi, Bessaraabia, Bukoviina jt etniliste sakslaste ümberasustamisega Lääne-Preisimaale (Browning 1986: 504). Sissetungi ajal N. Liitu oli *Volksdeutsche*'de ümberasustamine juutide suhtes eelisjärjekorras.

Seoses Prantsusmaa lüüasaamisega sai natside juudid poliitikas keskse koha plaan rajada Prantsusmaa valduses olevale Madagaskari saarele juutide reservaat. Selle plaani ettevalmistamisel jõuti nii kaugele, et 1940. a sügisel saadeti mõned saksa juudid üle piiri okupeerimata Prantsusmaale, Madagaskarile sammukese lähemale (Bauer 1978: 13). Kuid kui selgus, et inglasi ei saa kiiresti alistada, ning tehti algust sissetungiga N. Liitu, langes Madagaskari plaan unustusse. Ülemäärast tagantjäreletarkust kasutades heidavad intentsionalistid selle plaani kõrvale kui pelga suitsukatte, mis oli ette nähtud varjamaks esimesi "lõpplahenduse" suunas astutud samme. Plaani sõgedusele vaatamata viitavad kõik tõendid sellele, et natsid võtsid seda täiesti tõsiselt, ning intentsionalistide poolt tundub olevat üsna vastutustundetu lihtsalt üle libiseda millestki, mis ilmselt ei sobi kokku nende väidetega.

1939. a kevadel sätestatud eutanaasiaprogrammi "rassiliselt väärtusetute" vaimsete puute ja füüsiliste väärarengutega laste kõrvaldamiseks peavad intentsionalistid Hitleri eesmärkide järjekindluse näitajaks. Lapsi tapeti individuaalselt, kuid 1939. a laiendati seda programmi Hitleri isiklikul kirjalikul nõusolekul, et hõlbustada "muidusööjate" — vaimuhaigete täiskasvanute — "meditsiinilist" massimõrva. Selle põhjal, et antud programmis kasutati esmakordselt massihävitusvahendina gaasi ja et suur

osa eutanaasiaprogrammi administratiivsest personalist läks üle "lõpplahenduse" meeskonda, väidavad intentsionalistid, et see programm oli teadlik prooviüritus "juudiküsimuse lõpplahenduse" ettevalmistamiseks (Fleming 1984: 24).

Sissetung N. Liitu oli tähtsaim pöördepunkt natside juudipoliitika üleminekul tagakiusamiselt täielikule hävitamisele. Nii intentsionalistide kui funktsionalistide jaoks oli operatsioon *Barbarossa* genotsiidi elluviimise eeltingimus. Intentsionalistid on veendunud, et invasiooniga loodi vajalikud tingimused "lõpplahenduseks", mis Hitleril kogu aeg kavas oli olnud, kuna funktsionalistid leiavad, et invasioon lõi tingimused, mis aitasid kaasa natside juudivastase tegutsemise edasisele radikaliseerumisele. N. Liidu vastu suunatud operatsioon *Barbarossa* kuulutati välja lõpliku arveteõiendamisenä aarialaste ning juutide-bolševike maailma vahel ning sõjakäigu apokalüptilise iseloomu tõttu esitas 6. armee juhataja feldmarssal Reichenau koostatud ideoloogilised juhised armeejuhatajatele Saksa peastaabi ülem feldmarssal Keitel:

See püstitab vägede ette ülesandeid, mis väljuvad tavapärase sõjameheksoleku ühekülgse rutiini raamest. Idapiirkonnas ei ole sõdur ainult sõjakunsti reeglite järgi võitleja, vaid ka halastamatu rahvusidee kandja ning kättemaksja kogu selle elajalikkuse eest, mille all saksa rahvas ja tema rassikaaslased on kannatanud. (Dawidowicz 1975: 124.)

Barbarossa sõjakäigu ettevalmistamisel anti armeele korraldus tappa kõik Punaarmee politrukid ning sõduritele võimaldati puutumatus seaduse ees, kui nad vaenlase tsiviiliseid tapsid. Lisaks anti välja käsk, mis piiritles erilised võimupiirkonnad rindejoone taga *SS-Reichsführer* Himmleri alluvuses, kes pidi vastutama kahe vastandliku süsteemi lõpliku heitlusega kaasnevate poliitiliste eriülesannete eest. Nende ülesannete täitmiseks eraldati kolm tuhat *SS*-last, kes jagunesid nelja rühma — *Einsatzgruppe*'d, mis toimisid liikuvate tapauksustena. *Einsatzgruppe*'d moodustati kõigepealt Poolas ja seal hakati neid esimesena kasutama, nende esmaülesandeks polnud niivõrd likvideerida juute kui Poola koorekihti ja kõiki poola rahvusluse võimalikke tulevasi liidreid. Nõukogude-vastases sõjakäigus liikusid *Einsatzgruppe*'d tihedalt *Wehrmacht*'i pealetungi kannul ning linna või

külasse sissetungimisel rivistasid nad kõik juudid üles suure kraavi äärde, kuhu hiljem langesid mahalastute surnukehad. Kokku hukkasid *Einsatzgruppe*'d ligikaudu kaks miljonit juuti. Käib vaidlus, kas see teguviis oli "lõpplahenduse" lahutamatu osa või moodustasid need tapmised osa iseseisvast operatsioonist. Kõige tõenäolisemalt ei olnud käsk, et *Einsatzgruppe*'d alustaksid tegutsemist, seesama, mis käivitas "lõpplahenduse" (Kershaw 1985: 101). *Einsatzgruppe*'de missioon piirdus idapoolsete juutidega ning nende tegevus toimus sõjatandril või selle lähedal, sest sakslaste poolt okupeeritud Euroopas oli lõplik otsus veel langetamata.

Göringi direktiiv Heydrichile 31. juulist 1941 on ajaloolastele teadaolevatest kõige lähem dokumendile, mis algatas tõelise "lõpplahenduse" protsessi:

[---] teha kõik ettevalmistused organisatsioonilistes, praktilistes ja materiaalsetes küsimustes juudiküsimuse lõplikuks lahendamiseks Saksa mõju all olevatel territooriumidel [---] Valmistage ette generaalplaan juudidprobleemi lõpliku lahenduse elluviimiseks. (Schleunes 1970: 255.)

Oletatavasti andis Göringi direktiivile tõuke miski, mida Hitler oli öelnud, kuid et pole leitud ühtegi füüreri kirjalikku korraldust, on raske tõestada, et Hitler andis käsu lõpplahenduse läbiviimiseks. Võib olla üsna kindel, et sellist direktiivi ei pandud iialgi kirja, sest Hitler tahtis meelega genotsiidipoliitikaga distantsi hoida ning tema eelistatuimaks juhtimisstiiliks oli suuliste käskude, mitte kirjalike juhtnõõride andmine (Marrus 1987: 117). Tavalisest valitsuskanalitest hiiliti mööda "füüreri tahet" teadvustades; ainuke vajalik mandaat oli teadmine, et tegutsetakse kooskõlas "füüreri soovidega". Kuid Hitleri suuliste soovide arvestatava tõsiduse mõistmiseks polnud vaja mitte ainult tema sõnade, vaid ka tema hääletooni mõistmise kogemust (Marrus 1987: 120).

Iga sõjakäigu ning vastvallutatud territooriumiga omandas *Reich* üha enam juudi rahvusest inimesi, seega muutus juudi-probleem üha keerukamaks. Martin Broszati ja funktsionalistide järgi sai likvideerimisest "väljapääs umbteelt, kuhu natsid olid end manööverdanud" (Broszat 1979: 93) sedamööda, kuidas täitusid getod ja koonduslaagrid ning kahanesis võimalused küüditata-vaid edasi ida poole saata, kui Saksa pealetung toppama jäi. Kui hävitamist juba läbi viidi kohalikul algatusel, hakati seda kiires-

ti soosima juudiküsimuse kõige tõhusama lahendusviisina ning edasi kujunes sellest lõplik ja totaalne institutsionaliseeritud programm. Füüreri osa oli defineerida juudidprobleemi esmajärgulist tähtsust, hoolitseda propaganda eest ning õhutada oma alluvaid fanaatilisel tegetsema "juutidest vabanemiseks". Kuigi Hitler ei tarvitsenud anda ühtegi otsust korraldust, ei saa siiski väita, et ta ei olnud tegevuse käigust informeeritud või et sellises ulatuses oleks võinud toimuda midagi, mis ei olnud tema soovidega kooskõlas. Hitleri osatähtsust kahandades võib usutavalt väita kõige rohkem seda, et ta andis oma nõusoleku tegevusele, mis oli juba algatatud ilma tema otsese käsuta.

Tõestamaks, et Hitler andis otsese käsu juutide hävitamise alustamiseks, võivad intentsionalistid osutada mitmele tsitaadile, näiteks Himmleri kõnest, mille see pidas rühmale Posenisse kogunenud kindralitele 26. jaanuaril 1944:

Kui füürer andis mulle korralduse juudiküsimus lõplikult lahendada, kõhklesin ma alguses. Ma polnud kindel, kas võin oma väarikatelt SS-lastelt nõuda sellise jubeda ülesande täitmist [---]. Kuid lõppkokkuvõttes oli tegemist füüreri korraldusega ja seetõttu ei saanud ma endale kahtlusi lubada. (Fleming 1984: 53.)

Mööndes, et Hitler andis juutide likvideerimiseks mingisugusegi korralduse, kasvõi nii vihjelise nagu peanoogutus, tekib järgmisena küsimus, millal. Kolm võimalikku aega, mil selline käsk oleks võidud anda, on 1941. a algus *Barbarossa* operatsiooni väljatöötamise ajal, 1944. a suvi, kui sõjakäik oli kestnud paar nädalat, või 1941. a hilissügis. Kõige varasema aja puhul eeldatakse, et *Einsatzgruppe*'de tegevus ja surmalaagrid mõeldi välja koos kui "lõpplahenduse" kaks haru ja et käsk nendega alustada anti samaaegselt — seisukoht, millele käesolev käsitlus vastu vaidleb (Dawidowicz 1975: 163). 1941. a suvi, kõige laiemalt tunnustatud aeg, on seotud Hitleri röömujoovastusega *Barbarossa* operatsiooni näilise edu üle, mis julgustas teda üritama asja lõpule viia, ning Göringi 1941. a 31. juuli direktiivist tuleneva tõendusmaterjaliga (Fleming 1984: 46). Viimane võimalus, mida toetab ka Sebastian Haffner, on kõige huvitavam, kuid samas kõige vähem usutav. Haffner väidab, et Hitler andis selle käsu 1941. a lõpul, mil ta mõistis, et operatsioon *Barbarossa* on läbi kukkunud ja sõda kaotatud, kuid tuhandete Saksa sõdurite surma

eest kättemaksmiseks tuleb bioloogiline sõda juutide vastu lõpuni võidelda ja võita (Haffner 1979: 143).

Esimene surmalaager, mis valmis ehitati ja käiku lasti, oli Chelmno (Kulmhof) — 8. detsembril 1941. Sel ajal ehitati teisi surmalaagreid ning enamik neist hakkas tööle 1942. a esimesel poolel. Seni oli juute hukatud korrapäratult, “katse ja eksituse” meetodil (välja arvatud N. Liidus). Seetõttu, et koordineerida ja reguleerida “lõpplahenduse” elluviimiseks vajalikku administratiiv- ja bürokraatiamasinat, nagu oli sätestatud Göringi direktiiviga 31. juulist 1941, kutsus Heydrich 9. detsembril kokku kurikuulsa Wannsee konverentsi, mis aga lükkus edasi 20. jaanuarile 1942. Konverentsi tulemusena koostas Riigi Julgeoleku Keskamet “lõpplahenduse” kava ja alustas sellega 1942. a märtsis, mil Auschwitzis saabusid esimesed Slovakkia juudid ning Lublini getost hakati juute Belzecisse saatma (Dawidowicz 1975: 139).

Kokkuvõtteks võib öelda, et käesolev käsitlus heidab kõrvale intentsionalistide väite, nagu Hitler olnuks juba aastaid otsustanud valida juudiküsimuse lahendamise meetodiks nende kui rassi täieliku hävitamise. Natside juudipoliitikas puudus eelnevalt väljatöötatud plaan, pigem arenes see järk-järgult, sisaldades mitut pöördepunkti, mil tõsiselt kaaluti alternatiivseid võimalusi. Ainuke konkreetne idee, mida kõik natside poliitikamehed juutide osas tunnustasid, oli ebamäärane arusaam, et kokkuvõttes pole juutidel Saksamaal kohta (Bauer 1978: 11). Natsirežiimi varasemate aastate järjestikustest suhtelistest nurjumistest (selles mõttes, et ei saavutatud täielikku lahendust eesmärgile, mille natsid olid endale seadnud) — boikotist, seadusandlusest, aariastamisest või emigratsioonist tingitud frustratsioon sundis natse järjest äärmuslikumaid võimalusi rakendama (Schleunes 1970: 260). Ainuke punkt, kus käesolev vaatlus funktsionalistide seisukohtadest lahku läheb, on küsimus, kas oli olemas füüreri korraldus, mis laskis käiku “lõpplahenduse”. Kuigi kirjaliku käsu andmine näib väga ebatõenäolisena, pidi Hitler kahtlemata andma sellise projekti alustamiseks mingisuguse märguande, ning kõige tõenäolisemalt anti see *Barbarossa* operatsiooni algsele edule järgnevatel nädalatel 1941. a suvel, siis kui Hitler tundis, et tema võimalused Euroopa demograafiliseks ümberkorraldamiseks on piiramatud. Variant, et Hitler kiitis alles hiljem heaks kohaliku algatusena

alustatu kui drastilise vahendi saamaks üle tülikatest kitsaskohtadest, ning andis sellele oma õnnistuse, ei tundu usutavana.

Intentsionalistid süüdistavad funktsionaliste Hitleri vastutuse kahandamises, sest need ei ole nõus sellega, et *holocaust* toimus seetõttu, et Hitler soovis juutide hävitamist nõnda, nagu see aset leidis, ja kavandas selle vastavalt. Muidugi ei oleks see juhtunud ilma Hitlerita, kuid tegelikult muudavad just intentsionalistid selle õppetunni tühiseks, keskendudes niivõrd kitsalt Hitleri isikule. Seega vabandavad nad välja inimkonna ja inimloomuse, omistades kogu süü ühele kohutavale kõrvalekaldele. Oluline on uurida inimesi ja institutsioone, kes ei vajanud kaasa aitamiseks juutide hävitamise hõlbustamisele "füüreri korraldust" (Kershaw 1985: 90). Kui genotsiidi vaadeldakse rangelt ühekordse sündmusena, mis toimus ühes kindlas riigis ühe kindla rahvaga, millele vihjab nimi *holocaust* (Kershaw 1985: 82), jäetakse märkamata selle sügavam tähendus. Tõelist hämmastust ei tekita mitte tõsiasi, et oli olemas Auschwitz, vaid see, et neid pole olnud palju rohkem.

Kirjandus

- Bauer, Yehuda 1978. *The Holocaust in Historical Perspective*. Seattle: University of Washington Press
- Broszat, Martin 1979. Hitler and the Genesis of the Final Solution: An Assessment of David Irving's Theses. — *Yad Vashem Studies*, Jerusalem;(Hitler und die Genesis der "Endlösung". Aus Anlaß der Thesen von David Irving. — *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 25 (1977) S. 737–775)
- Browning, Christopher R. 1978. *The Final Solution and the German Foreign Office*. New York: Holmes & Meier
- Browning, Christopher R. 1986. Nazi Resettlement Policy and the Search for a Solution to the Jewish Question, 1939–1941. — *German Studies Review*, no. 3, pp. 497–519
- Dawidowicz, Lucy S. 1975. *The War Against the Jews 1933–1945*. New York: Seth Press
- Fleming, Gerald 1984. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press;(Hitler und die Endlösung. "Es ist des Führers Wunsch." Wiesbaden/München, 1982)
- Haffner, Sebastian 1979. *The Meaning of Hitler*. London: Weidenfeld & Nicolson;(Anmerkungen zu Hitler. München, 1978)

- Kershaw, Ian 1985. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. London: Edward Arnold
- Marrus, Michael 1987. The History of the Holocaust: A Survey of Recent Literature. — *Journal of Modern History*, March, pp. 114–160
- Schleunes, Karl A. 1970. *The Twisted Road to Auschwitz*. Chicago: University of Illinois Press
- Tennenbaum, Joseph 1956. *Race and Reich*. New York: Twayne

ANDRES KASEKAMP (sünd. 1966), lõpetas 1989. a Toronto ülikooli ajaloolasena, M. A. sealsamas 1990. a. Londoni ülikooli doktorand.

KÕNE TALLINNA JUUTKONNALE

29. MAIL 1926

Johan Laidoner

Tõlkinud Krista Läänemets

Viibisin Palestiinas väga lühikest aega¹ ja olen halvasti kursis sionismiküsimuse ja -liikumisega. Seepärast saan teile Palestiinast kõnelda vaid pealiskaudsete muljete põhjal. Ehk näivad mu tähelepanekud ebaõigetena, kuid nagu juba öeldud, annan edasi vahetuid muljeid, mida sain Palestiina eri paiku külastades.

Esimeses järjekorras tahaksin rõhutada asjaolu, et tänapäeva maailm elab rahvusluse ja rahvuslik-patriootilisel ajajärgul. Nii ka juudid, kelle arv ületab 13 miljonit, kellel aga ei ole otseselt oma isamaad. Iga rahva hulgas valitseb hetkel rahvuslik liikumine.

Märgiksin muu hulgas, et ma ei puuduta oma kõnes sionismi juba sel põhjusel, et olen selle küsimusega liiga vähe kursis. Seepärast tahaksin lühidalt analüüsida sisse- ja väljarände probleemi Palestiinas teiste võõrrahvaste vaatepunktist.

Mainisin juba, et 13-miljonilisel juudi rahval ei ole oma isamaad. Loomulikult leidub selle rahva hulgas palju neid, kellel on tugev rahvustunne ja palju energiat ning kes seetõttu rahu ei leia. Nad ei saa oma energiat väljendada nii, nagu seda teevad teised rahvad, seepärast on endastmõistetav, et sellisel suurel energilisel rahval peaks olema võimalus leida endale oma isamaa,

---

Tõlgitud saksakeelsest stenogrammist.

¹Näeme tekstist, et J. Laidoneril ei olnud tema rännakutel Palestiinas mingit ametlikku teejuhti. Suhtlemisel juudi elanikkonnaga aitasid teda teadmised inglise, prantsuse, vene ja poola keelest. *Märkused Michael Heltzerilt.*

oma kodu. Kuidas on see aga võimalik? Mulle tundub, et üks võimalus on organiseerida mingi kunstlik liikumine — seda on ka püütud teha, kuid sellisel liikumisel puudub üks faktor — puudub rahvuslik traditsioon. Rahvustundest üksi ei piisa, et viia rahvast isamaa rajamisele, vaid teda peavad selleni juhtima sajandite käigus kujunenud traditsioonid. Ja mulle tundub, et suured poliitikutud, eriti Inglise maailmariigi omad, on maailmasõja tulemusena jõudnud äratundmisele, et on hädavajalik anda ka juudi rahvale võimalus vastavalt tema ajaloolistele traditsioonidele asuda elama maale, kuhu on koondunud tema vaimsed traditsioonid ja kust rahvas pärineb. Ja mulle tundub, et uus Palestiina on tekkinud just sel alusel.

Vaadeldes, millised on Palestiinas asundustingimused. Toon sel otstarbel mõningad näited. Praeguse Palestiina pindala on 23 000 km². See ei ole suur ala. Meie väikese Eesti pindala näiteks on 47 000 km². Palestiinas elab hetkel u 800 000 inimest, seega tuleb 1 km² kohta 33 inimest. Meil Eestis tuleb 1 km² kohta 23 inimest, järelikult on seal asustus palju tihedam kui meil. Sinna välja rännata ei ole lihtne, sest rahvast on seal juba niigi küllalt. Kasutamiskõlblikku maad ei ole seal palju, sest viljatut maad on Palestiinas veel väga palju. Viljakat maad kultiveeritakse intensiivselt, kuid maa on kallid. Põllumaa hind on Palestiinas koguni kõrgem kui Lõuna-Prantsusmaal.² Siit võib igaüks teha omad järeldused. Ometi on võimalik osta ka juba kultiveeritud maad. Peale selle on Palestiinas, nagu öeldud, palju kasutamiskõlbmatut maad, mille puuduseks on liigne niiskus või liigne kuivus. Sellist soist maad on Palestiinas suhteliselt palju. Sellise maa kuivendamise nõuab palju vaeva, kapitali, põhiliselt aga energilist tööd. Teine võimalus maad saada on maa niisutamine, sest Palestiinas on suuri maa-alasid, mis kannatavad kuivuse all.³ Näiteks Jordani org on hetkel peaaegu kõrb, kuigi oli omal ajal viljakandev maa. Ka siin tuleb energiliselt tööd teha, ka selleks on vaja kapitali.

²1925. a oli hektari põllumaa hind 55 Inglise naelsterlingit, s.o 5,5 naelsterlingit dunami = 1/10 ha eest. Vt Sh. Reichman, *From Foothold to Settled Territory, 1918–1948*. Jerusalem, 1979, lk 176. (Heebrea keeles.)

³Soostumise piiramise ja maa niisutamise teostasid juudi asundused edukalt juba 1930. aastatel.

On olemas võimalused Palestiinasse elama asuda. Seda kinnitab seegi, et viimasel ajal on sinna juute välja rännanud küllaltki massiliselt.

Enne siiatulekut hankisin ma vastavaid andmeid. Andmed 3. oktoobrist 1922 näitavad, et siis elas Palestiinas 758 200 araablast, 590 850 muhameedlast, 73 000 kristlast ja 85 000 juuti.⁴ Hetkel on Palestiinas 150 000 juuti, seega on nende arv peaaegu kolmekordistunud.⁵ Loomulikult tuleb sisserännanute ja kohalike elanike vahel ette lahkarvamusi ja kokkupõrkeid. Kohalikud on suuremalt jaolt araablased, ent on ka teisi; ka juudid, kes on seal pikemat aega elanud, sarnanevad üsna suurel määral araablastega. Araablase ja kohaliku juudi vahel ei ole suurt vahet.

Tuleb märkida, et kultuur on seal nii-öelda seisma jäänud. Nüüd tuleb sisserändajatega koos sisse värsket elementi, ja loomulikult tuleb siis ette lahkarvamusi ja kokkupõrkeid. Nii on see ka tulevikus, ometi võib öelda, et seal on osatud kokkupõrkeid lepitada. Suureks eeliseks pean ma seda, et see maa allub Briti mandaadile. Oma kogemuste abil on Inglismaa osanud vahejuhtumeid ära hoida ja rahuldada nii ühte kui teist poolt.⁶

Teiseks tuleb silmas pidada seda, et Palestiinasse väljarändavatel juutidel on kõrgem kultuuritase kui sealsel elanikkonnal. Nad on osanud nendega luua rahuldavad rahvustevahelised suhted, nad on osanud ära hoida vaenu, mis selliste sisserännete puhul endastmõistetavalt võib tekkida.

Mainisin juba, et Palestiinasse väljarändamine ei ole lihtne. Inimesed peavad tegema rasket tööd, maad harima, ehitama. Ja siiski rändab sinna palju rahvast, sest juudi rahval on usku ja tahtejõudu. Siin on suureks ajendiks ka ajaloolised traditsioo-

---

⁴Vist saksa tõlkija süül on tekst vigane. "758 200 araablaste" asemel peaks olema "758 200 elanikku".

⁵Juutide arv 1926. a alguses on antud õigesti. (Vt A. Ruppini, *The Agricultural Colonization of the Zionist Organization in Palestine*. London, 1926, lk 67). Aga kui J. Laidoner räägib juudi elanikkonna kolmekordistumisest, siis on jutt vist kolmekordistumisest võrreldes Türgi võimu langemise ajaga.

⁶Briti võimud ei pidanud erapooletust kaugeltki mitte alati, kaldudes tülisid lahendama tolleaegse araablaste enamuse kasuks.

nid. Inimesi tõmbab sinna, kus on nende maa, nende riik, nende rahvas, nende kultuur. See on liikumapanev jõud, mis inimesi tagant sunnib ja neile suure jõu annab, nagu näitab sisseränne Palestiinasse.

Mul oli võimalus näha mõnes paigas uusasustusi.

Esimesed muljed sain ma Palestiinas Jaffast, ühest tavalisest väikesest linnakesest. Olen arvamusel, et see näeb ilmselt välja täpselt nagu 2000 aasta eest, sest seal ei ole midagi muutunud. Kõneldakse koguni, et sadamavaremed pärinevad foiniiklaste ajast.⁷ Kõndisin läbi linna: vana linn, üsnagi räpane, kitsad tänavad, hoopiski puuduvad märgid igasugusest kultuurist.⁸ Kohe seejärel võtsin ette ringsõidu Tel-Avivil. Seal seisid turuplatsil voorimehed. Üks torkas mulle kohe silma, sest tal olid jalas pika säärega mustad veesaapad. Mõtlesin, et ta on kas venelane või poolakas, ja kõnetasin teda. Ta kõneles vastuseks mõned sõnad prantsuse keelt ja selgus, et ta ei ole poolakas. Ta oli suhteliselt noor mees ja sealsest elust väga vaimustatud. Ta oli juba 1920. aastal sinna välja rännanud, oli seega paikne. Ta oli suures vaimustuses Tel-Avivist.

Viimast ei ole üldse võimalik ette kujutada, seda peab ise nägema. Linn on väga kiiresti kasvanud.⁹ See on täiesti uus linn, uued majad, uus veevärk, uus kanalisatsioon. Voorimees seletas, et oli ka linna asutamisel ühena esimestest seal olnud. Ta jutustas, et praegustel sisserändajatel on lihtsam, sest igal pool on leida tööd. Kui tema tuli, olevat olnud raske: tööd polnud, harjumatu kliima jne, kuid ta olevat sellega siiski suhteliselt kiiresti harjunud. Põhiline raskus oli algul selles, et ei olnud leida tööd, sest tookord ei olnud ehitisi, tööstust, tehaseid ega põllutöödki. Nüüd on olud hoopis teised.

---

⁷Jaffa oli sadamalinn vähemalt alates aastast 2000 e.m.a. Kuid tolle-aegne (1926) sadam ei võtnud vastu suuri laevu, mis seisid reidil, kuna reisijad toodi paadiga randa. Tänapäeval on Jaffa sadam asendatud kaasaegsete Haifa ja Ašdodi sadamatega.

⁸Ilmneb, et kindral Laidoner peale laevaga saabumist jäi teatud ajaks Jaffasse ja käis seal ringi omapäi.

⁹Tel-Avivi linn tekkis meie sajandi alguses uueaegse Jaffa juudi eeslinnana.

Tel-Aviv on ehitatud kaasaegse plaani järgi. Tänavad on nagu kõige kaasaegsemates Lääne-Euroopa linnades: suured, laiad, sügava sillutise ja asfaldiga kaetud. Majad on ehitatud stiilselt, kui stiili ka täiesti välja peetud pole. Elu linnas on väga intensiivne. Seda võib otsustada juba selle järgi, et peapostkontoris ja postiagentuurides olid margiostjate järjekorrad. Juba see näitab, et valitseb elav käive, et elu on intensiivne. Sama pilti võib näha nii postiagentuurides kui ka peapostkontoris: kirju, pakke jne saadetakse ja saadakse, nii et elu jätab väga intensiivse mulje.

Linn on täiesti uuesti üles ehitatud. Kogu töö, olgu see siis müürsepa-, ehitus- või sillutustöö, on teinud juudid. Kõik töölisel on juudid, teisi töölisi Tel-Avivil praktiliselt öieti polegi. Seda ei väitnud mitte ükski voorimees, vaid ka teised, kellega ma kokku puutusin, kinnitasid, et kõik on tekkinud juudi tööjõu tulemusena ja linn on kiiresti kasvanud.

Kuidas näeb pilt välja Haifas? Peab ütleva, et seal on häid tulemusi andnud põllumajanduslikud kolooniad.¹⁰ Mul oli õnne näha sellist maastikku, suurt, vana, ajaloolist orgu, niinimetatud Jesre'eli¹¹ orgu, mis paikneb Naatsareti ja Jeruusalemma¹² vahel. See on suur harimiskõlblik maatükk, kus on tekkinud palju uusi juutide põllumajanduslikke kolooniaid. Seal võis näha täiesti igapäevast pilti: nagu meilgi, tulevad inimesed jalgsi ja hobusega töölt oma külla tagasi. See on igapäevane pilt põllumajanduslikes kolooniates. Peab aga ütleva, et kultuur on uutes kolooniates kõrgemal astmel kui harilikes külades, sest ma nägin paljudes kohtades veevärki, niisutuskanalisatsiooni, töötasid mootorid ja traktorid. See kõik näitab, et on tehtud algust suurte tehniliste abivahendite kasutuselevõtuga. Nägin ka tavalist maaelupilti: mööda maanteed sõidab vankris püsti seistes noor mees, tema kõrval naljatav ja naerev tüdruk. Ka seni söötis olnud maavaldused haritakse seal üles: võideldakse veega, kuivendatakse maad ja

¹⁰Muidugi pole siin jutt mitte põllumajandusandustest Haifa linnas, vaid ümberkaudsel maa-alal.

¹¹Saksakeelses tekstis *Israel Tal*, mida pole olemas. Peab olema *Jezre'el Tal*.

¹²Jällegi kindlasti tõlkija või stenografisti lohakus. See org asub Naatsareti ja Jordani vahel. Naatsareti ja Jeruusalemma vahel asuvad Samaaria mägi-alad.

niisutatakse seda paigus, kus see on vajalik. Viibisin isiklikult Jesre'eli orus.

Mulle jutustati, et palju suuri põllumajanduslikke kolooniaid on rajatud ka Tiberi¹³ järve ümbrusesse, kus maa on kuivendatud. Ka seal on tulemused samad mis Jesre'eli orus. Viimast tean ma aga vaid kuulu järgi.

Mulle torkas silma, et kolonisatsioon on linnades siiski suurem kui maal. Seda seletab asjaolu, et harimiskõlblikku maad on väga raske omandada, see on väga kallis, ja teiseks: et saada viljakat maad, on vaja palju energiat ning suurt kapitali. Seepärast on linnade kolonisatsioon maakolonisatsioonist ette jõudnud. Ehk seletab olukorda seegi, et suurem osa juutidest on harjunud elama linnades, ometi leidub küllalt neid, kes tahaksid asuda elama maale, ent paljudel ei ole see võimalik, sest nagu öeldud, selleks läheb tarvis suurt kapitali.

Mis puutub pealinna Jeruusalemma, siis seda ma ei kirjeldaks, sest siinviibijate hulgas leidub kahtlemata nii mõnigi, kes on seal käinud. Siiski pean märkima, et juutide sisseränne sinna ei ole suur, sest see ei ole elamaasumiseks piisavalt soodne paik. Jeruusalemm paikneb küll strateegiliselt heas kohas, sealt avanevad ka kauneimad vaated, sest vaade Õlimäelt Jeruusalemmale ühelt poolt ja Jordani jõe teisel poolt on midagi niisugust, mida ma veel iial varem ei ole näinud, ent elama asumiseks ei ole Jeruusalemm sobiv paik. Teiseks on Jeruusalemm rohkem internatsionaalne, ma ütleksin, veel rohkem interkonfessionaalne, religioosne keskus. Ja selleks ta ka jääb, just seetõttu, et Palestiina paikneb Ida ja Lääne vahel, kus aastatuhandete vältel on kokku puutunud lääne ja ida kultuur ning kus selle tulemusena on tekkinud kõik suured usutunnistused. Sealt on pärit kõik suured religioonid: seal tekkisid juudi usk, kristlus ja Muhamedi õpetus.¹⁴ Kõik pühapaigad on Jeruusalemmas sedavõrd seotud kõigi suurte religioonidega, et neid ei tohi pidada üksnes ühe usu juurde

---

¹³Tekstis *Tiber See*. Mõeldud on *Tiberiase* järve.

¹⁴Muhameedluse suhtes on see ainult osaliselt õige, sest põhiliselt tekkis islam Araabia poolsaarel Mekka ja Mediina linnade piirkonnas.

kuuluvateks. Näiteks Jeruusalemmas, Siioni mäel [---]¹⁵ Taavet oli juutide prohvet [---],¹⁶ aga Taavetit austavad ka kristlased, ent ta ei kuulu ei juutidele ega kristlastele, vaid muhameedlastele.¹⁷

Samuti on Raheli haud Jeruusalemma ja Petlemma vahelisel teel muhameedlaste püha paik, nagu ka juutide ja kristlaste oma. Üldse austavad pühapaiku, mida üks konfessioon armastab, ka kõik teised. Seepärast usun ma, et Jeruusalemm ei saa jääda puhtanisti juudi linnaks, vaid ta on ja jääb internatsionaalseks, pigemini interkonfessionaalseks, sest seal on kõigi konfessioonide pühad paigad seotud ja kõik sektid omavahel läbi põimunud.

Tuleks veel märkida, et Palestiina on omaette võetuna küll väike maa, ent tal on suhteliselt suured tagamaad. Need suurenevad ehk veelgi, kui saab võimalikuks ühendusteede ehitamine läbi kõrbe. Praegu on ühendus läbi kõrbe võimalik auto ja aero-plaaniga, kui aga rajatakse raudteed, on iseenesestmõistetav, et elamistingimused muutuvad Palestiinas paremaks, kui nad praegu on.

Pealegi on ja jääb tõsiseks küsimuseks juutide ja araablaste suhe. Araablaste on väga palju niihästi Palestiinas kui ka Taga-Jordaania, Mesopotaamias, Süürias, Araabias, ja nad ei vaata hea pilguga nende peale, kes sisse rändavad. Seal on olnud erinevaid liikumisi ja hõõrumisi, aga peab ütleva, et imekombel ei ole need võtnud suuremaid mõõtmeid. Nagu juba mainitud, on Briti administratsioonil suuri teeneid, sest ta on kõiki probleeme pikkade aastate jooksul kogutud kogemuste najal rahumeelsel teel lahendanud. Teiseks tuleb märkida, et juutidel, kes on sinna välja rännanud, on kõrgem kultuur kui sealsel elanikkonnal. Nad on mõistnud, et nende peale vaadataks viltu, kui nad oleksid esine-

---

¹⁵Tekst on siin puudulikult säilinud. Puudub lause lõpp ja järgmise algus.

¹⁶Lause on puudulik ja segane. Sõna *prohvet* asemel pidi olema tõenäoliselt *kuningas*. Võimatu, et J. Laidoner oleks nimetanud Taavetit prohvetiks, mida ka ükski kolmest maailmausust ei väida.

¹⁷Võimatu aru saada. Võib-olla on jutt Taaveti poja Saalomoni templimäest, kus tänapäeval asuvad islamiusuliste poolt kõrgesti austatud Omari ja Al-Aksa mošee.

nud suurte nõudmistega, ja on osanud vahekorda rahumeelselt korraldada ja edendada.

Araablased ei ole võitlushimuline rahvas, ja nendega on võimalik suhteid sõlmida. Isegi selles osas, mis puutub Palestiinasse, Mesopotaamiasse, Iraani¹⁸, on araablased juutide naabritena üsna sõbralikud, sõbralikumad, kui ehk oleksid nende suhtes olnud teised rahvad. Suhetes tekib ehk raskusi, kuid neid õnnestub üsna rahulikult likvideerida.

Minult on küsitud: "Kas elu Palestiinas on parem ja kergem?"¹⁹ Minu arvates ei saa nii küsida. Kes välja rändab, ei lähe otsima kergemat elu kui kodumaal. Väljarändajad teavad ette, et neil seisavad ees suured katsumused. Miljonid Euroopast Ameerikasse rändajad teadsid seda, ent läksid ikkagi. Tundub, et Palestiinasse väljarändajatel seisab ees raske töö, neil tuleb kulutada palju energiat, et midagi saavutada. Traditsioon on siinjuures suureks tõukejõuks.

Lõpuks, lühidalt kokku võttes märgin, et minu arvates ei saa Palestiina kujuneda riigiks, mis võiks võtta vastu kogu maailma juute. See on absurdne, sest see väike maa ei ole võimeline mahutama 13–14 miljoni suurust juudi rahvast.²⁰ Nii et see võimalus langeb ära. Küll aga on üks teine võimalus, ja on peaaegu päris kindel, et Palestiinast võib saada juutide riik, juutide kultuuriline ja rahvuslik keskus. See on selline koht, kuhu juudi rahvas kogu maailmast saab saata neid elemente, kes lähevad oma kultuurikeskusse, et rajada oma isamaad. Algas selleks on tehtud, ja üsnagi soliidselt. Areng läheb tohutute sammudega edasi ja suhteliselt lühikese ajaga on saanud võimalikuks lahendada suuri ülesandeid rahulikult teel, ilma et kohalike elanike ja sisserändajate vahel oleks tulnud ette suuremaid kokkupõrkeid. Sisserändajad

¹⁸ *Iraan pole mitte Araabia või araablaste poolt asustatud maa. Mõeldud on ilmselt Iraaki. Või pidas J. Laidoner silmas Iraani kui üht islamimaad?*

¹⁹ *Võib-olla võrreldes maadega, kust sisserändajad Palestiinasse on tulnud.*

²⁰ *Kui tänapäevalgi juudi elanikkond maailmas, pärast katastroofi Teise maailmasõja ajal, millest ta on suure vaevaga demograafiliselt kosunud, moodustab samuti umbes 13,5 miljonit, siis on Iisraelis juute 4,3 miljonit, niisiis üks kolmandik kõigist juutidest maailmas.*

kohanevad kohaliku elanikkonnaga, asuvad kogu jõuga tööle, ja mulle tundub, et keerukas suhete küsimus laheneb rahulikul teel.

Rõhutan veel kord, et minu arvates saab Palestiinast mõne aja pärast juutide kultuuriline ja rahvuslik keskus.

LISAKS

Jerusalemmas, Sionistlikus Keskarhiivis, on säilinud huvitav ürik saksa keeles. (Nummerdamata ürikud 1920. aastate toimikus, nr 2. Varasem on nr 1: välisminister H. Rebase visiitkaart ja Jewish Agency saadiku Mockini Tallinna hotelliarve.) Selle esimesel leheküljel on märges *Übersetzung*. Arhiivi juhataja M. Heiman andis mulle juba mõni aasta tagasi loa selle avaldamiseks; alles nüüd avaneb selleks võimalus. Tegemist on Eesti Kaitsevägede ülemjuhataja kindral J. Laidoneri kõnega. (Lühiülevaade sellest: M. Heltzer, "Iisraeli arhiivi materjale Eesti ja juutide suhete kohta." — *Eesti TA Toimetised: Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*, 41, 1992, lk 299–300.) Nagu teada, juhtis kindral J. Laidoner 1925. aastal Rahvasteliidu komisjoni esimehena Iraagi ja Türgi vahelise piiri demarkeerimist. Ta ei pöördunud koju tagasi aga otse, vaid sõitis Palestiinasse. Näib, et ta tegi selle reisi *incognito*. Peab mainima, et tema nime ei esine üheski toleaeagse juudi organisatsioonide ametlikus väljaandes ega mingites ürikuteski.

1926. a maikuu teisel poolel külastas Eestit tuntud juudi heebreakeelne luuletaja Leib Jaffe, esindades juudi sionistlikku keskorganisatsiooni *Keren Hayessod*'i, kes kandis vastutust juutide asustamise eest Palestiinasse. Käsiteldava üriku juurde kuuluvas aruandes *Keren Hayessod*'ile, kelle administratiivjuhiks ta tollal oli, räägib ta 29. mai Palestiina-koosolekust Tallinnas, "mis oli pidupäevaks Tallinna juudi elanikkonnale," nagu ta väidab. Ja jätkab: "Seal oli ka palju mittejuute. Koosolekust võttis osa kindral Laidoner, väga populaarne isiksus Eestis ja Rahvasteliidu delegaat Mossuli küsimuses (s.o Iraagi—Türgi piiriküsimuses). Kell 9.00 tuleb kindral Laidoner saali koos L. Jaffega [---] Koosviibijad võtavad ta vastu ovatsioonidega ja asuvad kohtadele, kui külalised on istunud." Tolleaegse haridusministri tervituse ettelugemisele järgnebki kindral J. Laidoneri kõne.

Ta rääkis eesti keeles. Tekstist tehti kähku saksakeelne tõlge. Selle kvaliteet jätab soovida, aga ainult sel kujul ongi kõne säilinud. Võimalikud on ka stenografi vead. On selge, et J. Laidoneril puudus kirjutatud

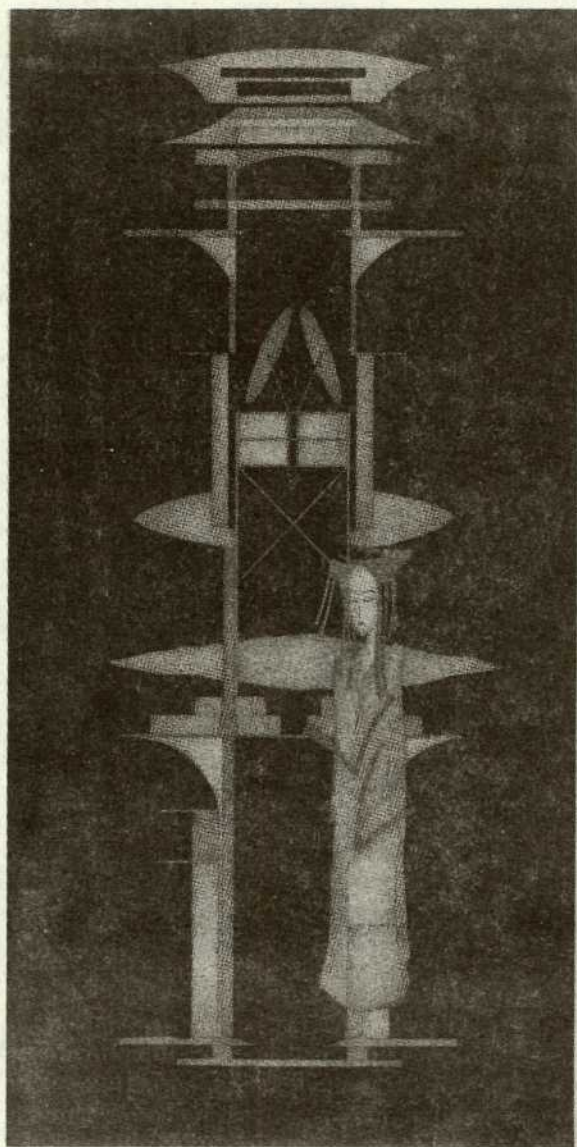
tekst ja ta rääkis peast, kirjeldades oma muljeid ja tuues ka andmeid loetud kirjandusest. Ilmsed on ka masinakirjavead. Joonealustes märkustes on püütud mõningaid ebaselgusi kõrvaldada.

J. Laidoner lõpetab oma kõne kindla veendumusega, et Palestiinast saab juudi riik ja juutide kultuuriline keskus. Ta räägib suurest arengutempost juba ajal, kui juudi elanikkond Iisraeli maal küündis ainult 150 000 inimeseni.

Kahjuks ei täitunud J. Laidoneri lootused sõbraliku kooselu kohta naabritega. Võib siiski olla, et seegi lootus kunagi täitub. Rahumeelsed suhted Egiptusega on selles mõttes esimeseks märgiks.

Tuleb rõhutada kindral Laidoneri suurt ja mitmekülgset huvi probleemi vastu, tema avarat pilku ja omaaegse poliitika ja majanduse sügavat tundmist. Võimalik seegi, et ta tolle aja Tallinna juutidele oma kõnega mõju avaldas ja et nii mõnigi perekond selle mõjul nüüd Iisraelis elab.

Michael Heltzer

Jaak Saks. ***

EESTI VÄLISMINISTEERIUMI VIIMASED KUUD

Eero Medijainen

*Räägi mulle ajast,
räägi mulle ruumist,
räägi isamajast,
räägi tollest juunist,*

*mille kohta ringi
käib üks loll legend,
nagu meie ise
oleks tapnud end.*

Hando Runnel

Suveräänse riigi kõige olulisemaks tunnuseks on oma välisministeeriumi ja välispoliitika olemasolu. Välisministeerium ja välisesindus on iseseisvuse eelduseks, tagatiseks ning omamoodi sümboliks. Seepärast pole midagi üllatavat asjaolus, et 1940. a suvel said esimesteks likvideeritavateks ministeeriumideks Balti riikides just välisministeeriumid. Kunas aga vastav otsus täpselt vastu võeti ning kuidas seda täideti?

Eesti välispoliitika ja välisministeeriumiga tema tegevuse alguspäevadest seotud olnud Elmar Kirotar on väitnud, et "N Liidu 16. juuni 1940. a. ultimaatumiga elluviimisega lõppes iseseisva Eesti vabariigi välisministeeriumi tegevus sisuliselt, kuna selle järele välisministeeriumi juhtimisele asus, nagu varsti selgus, Moskva tahtetu käsilane "välisminister" Nigol Andresen." (Kirotar 1955: 92.) Mida tähendas see "nagu varsti selgus" välisministeeriumi administratiiv-juriidilise osakonna direktori E. Kirotari jaoks? Ministri abi ja poliitilise osakonna direktor Nikolai Kaasik on

meenutanud, et 21. juuni möödus välisministeeriumis rahulikult. Demonstrandid käisid Toompeal, kuid ministeeriumini ei jõudnud. Vaid üks Punaarmee väike üksus peatus platsil hoone ees. Ohvitser tuli aga ministeeriumi vaid selleks, et küsida teed väeosa majutuspaika. E. Kirotar kohtus temaga, ja seda hoolimata ministri korraldusest oma tööruumides püsida (Kaasik 1949b). See oli siis esimene kokkupuude uue võimu esindajatega. Järgmisest päevast juhtis ministeeriumi juba Nigol Andresen. Välisministri palka sai ta augusti lõpuni (1150 krooni + 46 krooni laste abiraha kuus), kuigi kaks nädalat augusti alguses asendas teda Hans Kruus. N. Andresen on ise meenutanud, et välisministri leidmine J. Varese valitsusse oli kõige suuremaks probleemiks (Andresen 1965: 43).

E. Kirotar jätkas oma ametikohal ja pälvis ilmselt uue ministri erilise usalduse. Sel ajal kui kümned inimesed otsisid meeleheitlikult võimalust maalt lahkumiseks ja uus võim tegi kõik selle takistamiseks, käis E. Kirotar paar korda vabalt Stockholmis. Sealt tõi ta Tallinna tagasi 1940. a kevadel Eestist ära viidud salajasi dokumente. Tegemist oli nelja kasti välis- ja ministeeriumide materjalidega, mis toimetati välismaale E. Kirotari enda, N. Kaasiku, välisminister Ants Piibu, Stockholmi saatkonna pressiaatšee Karl Asti, saadik Heinrich Laretei ja teiste kaasabil. Hiljem on E. Kirotar püüdnud tõestada, et tegemist polnud siiski mingite eriliselt salajaste dokumentidega, sest viimased põletas ta koos N. Kaasikuga juba varem ära (Kirotar 1955: 83). Tõenäoliselt on August Otsa süüdistused riigitruduse ja ametivande murdmises E. Kirotari poolt mõnevõrra liialdatud (Ots 1976: 216–232). Tõepoolest võib õigustatult kahelda, kas tema poolt tagasi toimetatud dokumente sai kasutada kellegi kompromiteerimiseks (Rebas 1977: 209). Nõukogude repressiivorganid kasutasid inimeste kinnivõtmisel hoopis süütumaid dokumente — kasvõi näiteks Eesti—Inglise ühingu liikmete nimekirju jms. Kuid faktiks jääb, et E. Kirotar tegi aktiivset koostööd uute võimudega ja oli ka üks neist, kes kaitses ametlikku kontseptsiooni, et kõik Eestis toimuv on seadusliku valitsuse tegevuse tagajärg. E. Kirotari enda kohta kõlab veel 21. juulil 1940. a tehtud käskkiri: “ametisel ülesandel saadetud välismaale”. Tema kolleeg Evald Uustalu meenutab, et E. Kirotar jäi tagasi tulemata oma kolmandalt uute võimumeeste käsul tehtud reisilt Stockholmi (Uustalu 1982: 133).

A. Ots annab mõista, et ta võidigi sinna saata eriülesannetega, kuid ilmselt on siin tegemist ülepingutamisega, nagu neid tema teostes esineb rohkesti. Võimalik, et E. Kiroitari eriülesandeks oli Johannes Meeritsa toimetamine Eestisse. Sellest aga allpool. Elmar Kiroitari teenistusest vabastamise käskkiri valmis 5. augustil 1940. a.

Analoogiliselt E. Kirotariga jäi enamik välisministeeriumi töötajast uuele võimule lojaalseks. Eestis palju muid võimalusi ei olnudki. Iseloomulik oli ministeeriumi II sekretäri Karl Pärli hinnang olukorrale: "Oleme siin nagu kodujänesed puuris, oodates mil meid kõrvadest tõstetakse" (Uustalu 1982: 147).

Mitu Eesti noorema põlvkonna diplomaati, välisministeeriumi ametnikku — sealhulgas K. Pärli ise, samuti Bruno Taimsalu, E. Uustalu, Raa Koort jt — olid olnud N. Andreseni õpilased gümnaasiumis ja võisid seetõttu hingata pisut kergemalt. Kuigi mingit garantiid see, nagu allpool näeme, ei andnud. Tema endisest õpilasest, juristina töötanud Otto Sammast sai aga 5. juulil 1940. a koguni ministri abi — ta vahetas välja sellelt kohalt kõrvaldatud Karl Toferi. Viimast tabas sama saatus, mis tuhandeid teisi — küüditamine*. O. Sammat aga võib pidada tüüpiliseks juunivõi õigemini juulikommunistiks, sest EKPsse võeti temasugused aktivistid (nagu ka N. Andresen ise) 1940. a juulis.

1930. aastate alguses oli Otto Samma olnud aktiivne noorsotsialistide ühingu "Initsiatiiv" liige ja üliõpilasena Tartus Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu juhatuse liige. Eesti Kaitsepolitsei andmetel oli ta 1932. a Rahukohtus praktiseerides tihedas sidemes kommunistidega. Ta oli informeerinud viimaseid käsilolevatest poliitilistest kohtuasjadest, üksikute kohtunike ja ametnike suhtumisest kommunistidesse. Ülikooli lõpetamise järel töötas O. Samma advokaadina Tartus ning 1940. a maist Tallinnas. N. Andresen tegi temast oma abi. O. Samma nimetati hiljem ka välisministeeriumi likvideerimiskomisjoni esimeheks, kuigi teostasid selle likvideerimise teised. Ilmselt pole juhus, et ka Läti välisministeeriumi likvideerimist alustas just ministri abiks nimetatud A. Jablonskis.

O. Samma parteistaaž jäi aga ootamatult lühikeseks. Saatuslikuks sai kuulumine Eesti Üliõpilaste Seltsi. Parteisse astumisel ta varjas, et on olnud EÜSi liige ja ühtlasi kuulunud aastail 1935–1937 Kaitseliitu.

---

*K. Tofer vangistati 29. juunil 1941 ja suri vangilaagris 10. jaanuaril 1943.

Ülikooli lõpetades oli ta küll astunud Kaitseliidust välja, kuid seda ei arvestatud. EKP liikmepiletite ümbervahetamisel ÜK(b)P omade vastu 1940. a novembris jäeti ta uuest piletit ilma. Tänu N. Andreseni toetusele võis ta hiljem siiski jätkata ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi haridusosakonna juhataja ametikohal (1940–1941) ja 1943. a sai temast NSVL Raadiokomitee eestikeelsete saadete tõlkija, diktor ja toimetaja. Pärast sõda tegutses O. Samma ETAs, ajalehe *Sirp ja Vasar* toimetuses ning 1957–1972 “*Loomingu*” Raamatukogu toimetajana. 1972. a detsembris saadeti ta pensionile, sest EKP Keskkomitees oldi rahulolematud selles väljaandes avaldatuga (Parteiarhiiv = PA, f 1, n 6, s 3251, 8737).

MIS MÕJUTAS EESTI VÄLISPOLIITIKA ELLUVIIJATE SUHTUMIST JA OTSUSEID?

Eesti saadik Stockholmis Heinrich Laretei on väitnud, et õige informatsiooni levitamiseks said Eesti saadikud vabad käed alles uue riigivolikogu valimiste ebaseadusliku väljakuulutamise, Eesti sotsialistlikuks vabariigiks muutmise ja selle N. Liiduga liitmise järel. “Kahju oli aga selleks ajaks juba sündinud,” kinnitas ta oma mälestustes (Laretei 1992: 206). Mis siis takistas välisesindajaid seda kahju ära hoidmast? Küsimus on muidugi üldisem ja väljub mõnevõrra antud teema raamidest. Nagu N. Kaasik meenutab, oli Jaan Tõnisson see, kes tõi käibele loosungi “Koos Nõukogude Liiduga sini-must-valge lipu all!”, kuigi rahvale tundus see võõrana (Kaasik 1949a). J. Tõnissoni kiri ja koostööpakkumine J. Varese valitsusele tekitas kindlasti segadust (Rütli 1964: 416). Kuid ka baasideajastu peaminister Jüri Uluots uskus kuni N. Liidu noodini 16. juunil 1940. a, et “Moskval ei võiks olla mingit huvi purustada Eesti riiklikku ja majanduslikku korda” (Pusta 1945: 35). Välisminister Ants Piip oli peatselt saabuvaks valmis ilmselt Eesti Vabariigi esimestest päevadest alates. 22 aastat tagasi, 1. septembril 1918. a, oli ta kirjutanud Kaarel Robert Pustale, et “meie iialgi pole separatistid olnud ja rohkem kui seda võimalik oli, jääme lojaalseteks Venemaale [---] Venemaa läks meie juurest ära, aga mitte meie Venemaast”. A. Piip ei välistanud 1918. aastal võimalust, et “5 või 10 aasta pärast peab iseseisvuse küsimus uuesti demokraatiliselt läbivaatamisele rahva poolt tulema”. Ta oli selliseks liitumiseks Venemaaga valmis, kuigi üheks eeltingimuseks pidas A. Piip juba tookord “oma diplomaatiliste esinduste alalhoidmist [---] Meie ei ole Vene föderatsioonis osa-

lemise vastu, kuid selleks, et see võimalik oleks, peab esimees aeg-ajalt föderatsioon sündima,” kirjutas ta 1918. aastal (ERA, f 1622, n 454, l 16). Vaevalt küll vastas NSVL A. Piibu ettekujutustele demokraatlikust föderatsioonist, kuid 1940. aastal olevat ta uskunud, et nõukogude kommunism ei ole enam nii brutaalne kui 1917. aastal (Raamot 1991: 184).

Presidendi tegevuse kritiseerijatel on aga kahtlemata õigus, et üks peasüüdlasi oli hoopis Konstantin Päts. Balti riikidest peeti vaid Eestis 1940. a juunis-juulis formaalselt kinni põhiseadusest ja uue valitsuse loomise teadaandel oli ka presidendi allkiri (Misiunas, Taagepera 1983: 21–22). Näiteks pani Antanas Smetona põgenemine sündmuste traaditõmbajad Leedus üpris keerulisse situatsiooni. Leedu presidendi juurde oli saadetud koguni eridelegatsioon, et teda tagasi meelitada, kuid tulemusteta. Leedu peaminister Antanas Merkys võis uue valitsuse ametisse nimetada vaid juhul, kui president on tagasi astunud või surnud (Myllyniemi 1979: 123). Nüüd võis president hiljem — 23. novembril 1940. a — kirjutada alla otsusele, millega Leedu uueks peaministriks määrati Stasys Lozoraitis. See vormistati 15. juuni 1940. a kuupäevaga ja seega oli Leedu vabariigi õiguslik järjepidevus kindlalt tagatud (Gerutis 1979: 131).

KUNAS TEHTI VIIMANE SAMM?

K. Päts oli veel juuli esimestel päevadel üsna optimistlik. Ta ei uskunud, et toimumas on sovetiseerimine ja Eesti liitmine N. Liiduga. Saksa saadik Tallinnas teatas 3. juulil 1940. a Berliini, et K. Päts oli just seda talle oma usaldusmehe kaudu kinnitanud (*Schauplatz...* 1991: 203). Seppo Myllyniemi arvates (1979: 133) muutis olukorda Andrei Ždanovi tagasipöördumine Tallinna ja valimiste väljakuulutamine 4. juulil 1940. a. Boris Meissneri kinnitusel tõstatati loosung “Anschluss’ist” pärast valimisi ja alates 17. juulist 1940. a (Meissner 1956: 87).

Võimalik, et Eesti juhtivatele nn juunikommunistidele tehti asi tõesti selgeks juuli keskpaigaks ja uue N. Liidu saadiku ametisseastumine sel päeval kuulus näitemängu juurde. Kuid usk välisministreeriumi ja esinduste püsijäämisse oli üldisem ning vähemalt Eestis levinud. Samal päeval, 17. juulil 1940. a, muudeti 1938. aastast pärit välisteenistuse seadust. Kahe võõrkeele oskuse nõudest (§ 7) kaotati tingimus, et üks neist keeltest peaks tingima-

ta olema inglise või prantsuse keel. Ilmselt peeti silmas asjaolu, et Eesti oli heades suhetes N. Liiduga ja ühtlasi tema lepingupartneri Saksamaaga. Ja Saksamaaga sõdivate riikide keelte tähtsuse rõhutamist peeti ebasobivaks. Olulisem on aga fakt ise — N. Andresenile niigi kiirel ajal tegeldi välisteenistusseaduse muutmise, kuigi loogilisem oluks selle tühistamine. Tundub, et võimalikud on veel kolm seletust. Esiteks võis kuni juuli keskpaigani püsida veel lootus mingile nn Mongoolia-variandile ja see hajutati tõesti lõplikult alles 22. juuliks. Teiseks on võimalik, et värskest ametisse nimetatud Riia ja Kaunase saadikud neid keeli ei osanud, aga Andresen tahtis püsida seaduslikkuse raamides — mis on muidugi üpris väheusutav seletus. Kolmandaks pole välistatud, et tegemist oli sihiteadliku tähelepanu kõrvalejuhtimisega tegelikult toimuvalt. Nii mõnigi fakt räägib ka selle oletuse vastu.

Näiteks oli tolele ajale iseloomulik 43-aastase endise raadiotelegrafisti, 1940. a suvel töötu August Jäägeri avaldus N. Andresenile 22. juulist 1940. a. Mees oli viis aastat elanud USAs ja arvas, et tunneb Ameerika olusid ja inglise keelt piisavalt, et saada hakkama Eesti esindamisega USAs. Ta kirjutas: “Eesti Riigi valitsemises on tehtud murrang ja niisugune murrang, mis töötab Eesti töötavale rahvale vabadust, õitsengud ja vaimlist arengud anda. Mina olen peale Eesti iseseisvust olnud poliitiliste aferistide poolt tagakiusamise all ja seega nende ohver olnud mitmeid aastaid. Praegune pööre ja murrang meie riigielus nõuab uusi jõudusi selle ümberkorraldamiseks, millest ka mina soovin osa võtta. Nagu teada on me välisesitustes enamjagu neid mehi, kes olid eelmise korra suuremad pooldajad ja selle pai lapsed. Kui välisesitustes peaks muudatusi tulema, siis paluksin mina USA New Yorgi peakonsuli kohta omale.” (ERA, f 957, n 8, s 1611, l 25.)

N. Andresen on meenutanud, et tema käest taotleski kohta vaid üks inimene, tegelikult kirjutatati avaldusi koha saamiseks välisministeeriumi või esindustesse siiski veel ka pärast “riigivolikogu” otsuseid 21.–22. juulist. Viimane selline avaldus kannab daatumit 29. august 1940. a, kuigi pärast 6. augustit polnud nende asutuste saatuses enam mingit võimalust kahelda.

Kogu välisministeeriumi koosseis — 45 inimest, arvestamata koristajaid, käskjalgu, majahoidjaid, uksehoidjat, kütjat ning kokka — otsis sel ajal intensiivselt uut töökohta. Neile lisandusid esindustest juulis-augustis Eestisse tagasi pöördunud. Vaid neli

endist töötajat jäeti ametisse nn välisministeeriumi likvideerimise komisjoni.

MIDA TÄHENDAS “KARJÄÄR” VÄLIS- MINISTEERIUMIS 1940. A SUVEL?

Mõnele selle asutuse töötajale tähendas juunipööre ka tõusu ametiredelil. Ajakirjanduse referendist Rudolf Sirgest sai poliitilise osakonna abidirektor. Artur Tuldava nimetati protokolliuülema kohalt poliitilise osakonna direktoriks, Reinhold Kask sekretärist sümboolse Rahvasteliidu büroo juhatajaks. Viktor Kõressaar, Raa Koort ja Georg Kogel tõusid ministeeriumi ametikandidaatidest veel 1. augusti 1940. a käskkirjaga atašeedeks. Need ametinimetused tähendasid eeskätt mõningat palgatõusu ja nõnda ka suuremat vallandamistasu. Kõigile välisministeeriumi töötajatele maksti palka 20. augustini, eespool nimetatutele ka nn ettemaksu kuni 15. oktoobrini 1940. a. Seega võis 1940. a suvel keskasutuses tehtud “karjääris” näha N. Andreseni soosingut oma endistele õpilastele või tuttavatele. Üsna inimlik oli ka näiteks endise poliitilise osakonna abidirektori Konstantin Talveni lesele toetuse määramine abikaasa kaotuse puhul (kolme kuupalga ning lisaks matusekulud ühe kuupalga ulatuses). Kauaaegse välisministeeriumi töötaja K. Schmidt-Talveni vastu oli saatus ilmselt armuline, kuigi viimase aasta jooksul pidi ta täitma ebameeldivaid ülesandeid seoses Eesti esinduste likvideerimisega Poolas. Konstantin Talven suri 5. septembril 1940. a kõhutüüfusse.

N. Andreseni ajal karjääri teinud nii “kergelt” ei pääsenud. E. Uustalu arvates tõmmati arreteerimise ja küüditamise piir välisministeeriumi ametnike hulgas I ja II sekretäri vahele. Niisugust üldistust on siiski vara teha, kuigi 1940.–1941. a repressioonide puhul tundub see mõne erandiga tõepoolest nii olevat. Seda üllatavam on muidugi E. Kirovari, N. Kaasiku, Otto Granti ja veel mõnegi teise pääsemine.

Raa Koort mõisteti surma (11. oktoobril 1941) ja lasti maha Saksa okupatsiooni ajal. A. Tuldava töötas 1940.–1941. a juristkonsultandina ja arreteeriti 1941. a juunis. Teda süüdistati töötamises Eesti kodanlikus valitsuses — välisministeeriumis (!?) — ning kodanliku korra tugevdamises. Erinõupidamine mõistis ta

surma, kuid see otsus tehti tagantjärele, sest A. Tuldava suri 16. veebruaril 1942. a Sanhino laagris Sverdlovski oblastis.

Reinhold Kaske süüdistati koostöös Inglise luurega ning erinõupidamine mõistis ka tema 4. märtsil 1942. a mahalaskmisele. Tõenäoliselt jõudis R. Kask 27. aprillil 1942. a Sosva laagris surra samuti enne selle otsuse täideviimist, sest surma põhjuseks oli märgitud üldine kurnatus ja südamepuudulikkus.

Endise Eesti Liepāja aukonsulaadi sekretäri, 25-aastast Georg Kogelit süüdistati samuti selles, et ta oli töötanud atašeeni kodanliku Eesti välisministeeriumis (!?) ning osalenud ka Inglise—Eesti ühingu tegevuses. G. Kogeli ülestunnistus, et atašeeks tegi ta “Eesti Rahvavalitsuse välisminister”, muidugi ei aidanud. Veebruaris 1942. a uurimine tema suhtes lõpetati, sest G. Kogel suri 21. jaanuaril 1942. a. Ilmselt just G. Kogeli “karjääri” tõttu kannatasid tema sugulasedki. Tema vanemad ning noorem õde ja vend küüditati samuti. Eestisse pöördusid tagasi vaid viimased.

Üllatav on aga näiteks ühe staažikama ametniku — Alma Lindpere rahulejätmine NKVD poolt. Ta oli töötanud välisministeeriumi passiosakonnas, šifriametnikuna ja arhiivis. Tema käest käis läbi enamik selle asutuse dokumentidest, aga julgeolekusse kutsuti ta alles 1950. a ja siis ka vaid tunnistusi andma.

Mõned mehed — Edgar Kana*, Karl Sitska, Otto Grant — mobiliseeriti Punaarmeele, kuid mitme välisministeeriumi töötaja saatus on veel ebaselge. Eldor Raidna-Frischi andmetel (1989: 274) pääses kommunistide küüdist üle 30 diplomaadi. Kuid tema peab silmas inimesi, kes jäid välismaale või kellel õnnestus põgeneda 1940.–1944. a.

VÄLISMINISTEERIUMI LIKVIDEERIMISE KOMISJON

Välisministeeriumi likvideerimise komisjon asus tegutsema 1940. aasta septembris ja tema esialgseks juhatajaks sai välisministri abi Otto Samma, kes korraldas ka esimese koosoleku 14. septembril 1940. a. Seal otsustati anda ministeeriumi ruumid

---

*E. Kana teenis Eesti tagavarapolgus jaokomandörina. Vangistati koos mitme teise ohvitseriga 1943. a suvel süüdistusega, et nad on Saksa agendid. Suri Kotlase laagris 13. juulil 1945.

lõplikult üle hoonesse juba varem sisse kolinud mitmesugustele asutustele ja komisjonidele — sealhulgas näiteks 22. laskurkorpu-se staabile. Kõik need asutused ihkasid endale ka välisministee-riumi autosid, mööblit, kirjutusmasinaid jms. Kokku jagati endise ministeeriumi vara 25 asutusele 74 akti põhjal, kuid mitmel juhul jäi akt koostamata ning paljugi kanti niisama laiali. Tegelikult jäi välisministeeriumi likvideerimise otsuski avalikult välja kuuluta-mata. Seda küsimust arutati komisjoni koosolekul 26. septembril 1940. a ja seal leiti, et kuulutusi *ENSV Teatajas* ning ajakirjanduses pole otstarbekas avaldada. Seepärast on küsitav, millist kuupäeva siiski pidada Eesti välisministeeriumi lõpupäevaks. 8. augustil 1940. a valmis valitsuse otsus, mis seoses ENSV vastuvõtmisega NSV Liitu likvideeris alates 8. augustist Eesti saatkonnad, konsu-laadid ja aukonsulaadid. Nende asjaajamine ja varandus tuli üle anda vastavatele N. Liidu esindustele. Likvideerimiskomisjoni koosolekul leiti aga, et ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsus on siiski samuti vajalik ning see vormistati tagantjärele 2. oktoobri 1940. a kuupäevaga. Välisesinduste tegevus loeti nüüd lõpetatuks 25. augustist 1940. a ja kõik esinduste ametnikud vallandatuks samast kuupäevast (*ENSV Teataja*, 1940, nr 18, 4. oktoober). Esinduste töötajad aga olidki selleks päevaks juba väljaspool sea-dust olevaks kuulutatud, sest juba 5. augustil 1940. a ilmus *Riigi Teatajas* kurikuulus nn riigireeturite seadus.

Esialt kasutati seaduses esitatud põhimõtet laevakaptenite puhul, kes keeldusid Eestisse tagasi pöördumast või laevu N. Liidule üle andmast. Nimelt muudeti 27. juulil kriminaalkoodeksit ja neid Eesti kapteneid ning isegi nende perekonnaliikmeid ja lähimaid sugulasi koheldi riigireeturitena. Kapteneid ootas nüüd tähtajata sunnitöö. Samasugune otsus tehti nüüd ka välisesinduste ametnike kohta. Nimetatud seadu-se tekst oli kahemõtteline. Esmapilgul puudutas see vaid neid, keda oli lähetatud välismaale ENSV riigiasutuste või ettevõtete poolt (see puudutas vist eeskätt E. Kirovari). Tagasitulemata jäänuid peeti üle-jooksikuiks töörahva vaenlaste laagrisse ja kvalifitseeriti riigireaturi-tena. Neid ootas kogu vara konfiskeerimine ja mahalaskmine 24 tunni jooksul, kuni kümneaastane vabadusekaotus ja vara konfiskeerimine aga reeturi täiskasvanud perekonnaliikmeid. Teisalt oli selge, et nimetatud seadus loeti kehtivaks ka endiste Eesti esindajate ja nende sugulaste kohta, kuigi neid ei lähetanud välismaale ENSV riigiorganid. Londoni saatkonna ametniku August Bergmani (vabastati oma kohalt 25. juulist 1940. a) isa Andres esitas näiteks likvideerimiskomisjonile 1940. a no-

Välisministeeriumi viimased kuud

vembris armuandmispalve, sest ta ei suutnud poja otsustusi ja tegevust mõjutada. Palve saadeti edasi siseasjade rahvakomissariaati.

Sellele seadusele, nagu ka välisesinduste likvideerimise otsusele 8. augustist, kirjutas välisministri eest alla Hans Kruus, kes täitis välisministri ülesandeid 29. juulist kuni 14. augustini, kui N. Andresen käis Moskvast Eestit pidulikult Stalinile üle andmas.

Välisministeeriumi likvideerimise komisjon ise lõpetas viimased tööd alles 10. jaanuariks 1941. a, komisjoni enda likvideerimiskäskkiri vormistati 1. jaanuari 1941. a seisuga. O. Samma asemel oli seda komisjoni tegelikult juhtinud Otto Grant, kes 17 aastat tagasi alanud diplomaadikarjääri lõpetas administratiiv-juriidilise osakonna konsulaarbüroo juhataja kohal.

Endine allveelaevnik O. Grant, kellest 1918. a sai Inglise sõjalaevastiku leitnant (siit hüüdnimi — Kapten Grant), mobiliseeriti 1941. a augustis reservohvitserina Punaarmeele. N. Liidu tagalas sattus ta koos teiste omasugustega metsatöödele. 1942. aasta veebruaris tunnistati O. Grant riviteenistuskõlbmatuks. Seejärel töötas ta raamatupidajana ühes "Kombaini"-nimelises kolhoosis. 1944. aasta detsembris pöördus O. Grant tagasi Eestisse. Julgeoleku kätte sattus mees alles 1950. a kevadel seoses Eesti vastupanuliikumise tegelase Gunnar Kõpu (peapiiskop Juhan Kõpu poja) arreteerimisega. O. Grant oli G. Köppu mõnda aega varjanud ja teda rahaga toetanud.

VÄLISESINDUSED 1940. AASTAL

Hoopis olulisem kui välisministeeriumi ametnike käitumine ja saatus 1940. a sündmuste ajal ning nende järel oli kindlasti Eesti välisesindajate tegevus. Eesti Vabariigi järjepidevus olenes 1940. aastal peamiselt neist inimestest, nende otsustavusest ning põhimõttekindlusest. Paraku oli Eesti välisestuse aparaat sündmusteks ette valmistatud enam kui puudulikult. Väike osa olulistest arhiividokumentidest suudeti küll välja vedada või hävitada, kuid tähtsaim — eriline välisdelegatsioon — jäi loomata. Sellise välisdelegatsiooni vajadusest oli 1939. a sügisel ja 1940. a kevadel küll räägitud, kuid tagajärjetult. Uuesti asutamata jäi ka Washingtoni saatkond. Põhjused võisid olla majanduslikud või sisepoliitilised (isiklikud), arvestada võime ka N. Liidu surve või otsese sekkumisega. Ühelegi Eesti saadikule ei antud ka min-geid erivolitusi juhuks, kui Eestis peaksid sündmused traagiliseks muutuma. Oskar Looritsa andmetel oli K. Päts siiski igaks juhuks

koostanud paušaalsed volitused Eesti esindamiseks ja presidendi nimel tegutsemiseks kolmele mehele — peaminister Jüri Uluotsale, õiguskantsler Anton Palvadrele ja Moskva saadikule August Reile (Loorits 1950: 9). Kahjuks puuduvad siinkirjutajal täpsemad andmed, mida O. Loorits konkreetselt silmas pidas ja miks neist volitustest hiljem midagi kuulda polnud.

Leedus tehti järjepidevuse hoidmiseks hoopis enam. Välisminister Juozas Urbšys saatis juba 2. juunil 1940 erivolitused Leedu esindajatele. Ta määras välisteenistuse juhiks saadiku Roomas S. Lozoraitise ning tema asetäitjateks saadiku Pariisis Petras Klimase ning saadiku Šveitsis Jurgis Šaulyse. Leedu diplomaatiline ja konsulaarteenistus jäidki röömustavalt ühtseks. Albertas Gerutise väidatel polnud neil peale ühe noore atašee Londonis ning alamate ametnike Pariisis ülejooksikuid (Gerutis 1979: 122).

Eesti välisteenistuse kohta on August Ots väljendunud üsna rängalt: “Eesti saadikud otsekuu valmistasid ette Eesti Vabariigi sattumist kommunistliku ikke alla.” Ta kinnitab ka, et ükski saadik peale Otto Strandmani ei hoiatanud valitsust ega presidenti N. Liidu ähvardava ekspansiooni eest (Ots 1981: 178). Siin on tegemist järjekordse liialdusega: vaevalt oleksid saadikud suutnud ära hoida Eesti langemist kommunistliku ikke alla ja pealegi — hoiatusi Tallinna siiski saadeti. Ja muidugi oli ähvardav situatsioon selge ka ilma selliste hoiatusteta. O. Strandmani osa on A. Otsa poolt jälle tugevasti üle hinnatud. Tema loobus aktiivsest tegutsemisest juba oma Pariisi saadikuaastate (1933–1939) keskel.

Antud teema puhul on oluline Eesti esindajate käitumine juunist augustini 1940. a, kui okupatsioon oli juba alanud ning nendest olenes, kuidas maailm hindab sündmusi Baltikumis. Oskar Öpik (Mamers) annab oma mälestustes mõista, et eestlaste seas oli üsna palju reetureid, ülejooksikuid ja uude võimu lojaalselt suhtuvaid inimesi. Seda ka nende hulgas, kellel oli juba 1940. a suvel võimalus jääda välismaale. Tavaline eestlane võttis aga kindlasti eeskuju Eesti välisesindajatest, nende suhtumisest J. Vares-Barbaruse nukuvalitsusse ja uude välisministrisse N. Andresenisse. Seepärast on oluline anda ülevaade Eesti saatkondade tegevusest 1940. a suvel ning esindajate reageeringutest Tallinnas toimuvale.

N. Andresen kinnitab oma mälestustes, et tal polnud välisesindustega kuigi palju tegemist, sest ei leidunud ühtegi saadikut, kes poleks tema suunistega nõus olnud (Andresen 1965: 50). Loomulikult ilustab ta olukorda, kuid üldiselt peab väide paika, vähemalt N. Andreseni esimese tegutsemiskuu kohta (s.o kuni 22. juulini). Oma seisukohta Tallinnas 21. juunil toimunu kohta selgitas ta välissaadikutele ringkirjas 1. juulist 1940. N. Andresen väitis, et toimunu oli reaktsioon 6 aastat kestnud vaiksivale olekule, millesse Punaarmee aktiivselt polevat sekkunud. Ühtlasi nõudis ta kinnipidamist baasideajastu kontseptsioonist. Selle järgi oli vastastikuse abistamise pakt Eestile vahend oma julgeoleku kindlustamiseks ja mitte võõra riigi sekkumine tema siseasjusse. Ringkirjas põhjendati ka loobumist Balti liidust kui tarbetust ja võimalik, et intriige tekitavast lepingust. Kuid N. Andresen kinnitas ühtlasi: "Suurt murrangut üle elades jääb Eesti ometi sõltumatuks riigiks, kelle iseseisvus on tagatud Nõukogude Liidu enese poolt." Välissaadikutelt nõudis minister, et nad kategooriliselt eitaksid kuulujutte esiteks N. Liidu—Saksamaa vahekorra teravnemisest ja teiseks Eesti oodatavast vallutamisest N. Liidu poolt. Ta pidas loomulikuks Eesti esinduste lähemaid kontakte N. Liidu välisesindustega, sest vastasel korral võidakas saatkondi tõmmata intriigidesse. N. Andresen rõhutas, et "nüüdne idaorientatsioon meie välispoliitika alusena pole fraas, vaid seda tuleb järjekindlalt ellu viia" (ERA, f 957, n 17, s 5, l 208–212). Välisministri instruksioone asuti mitmel pool tõepoolest ka täitma.

SOOME

Mees, kelle kõige suuremaks teeneks on hiljem peetud Baltikumi okupeerimise õigusvastase olemuse avamist, oli Aleksander Varma (Medijainen 1993: 12). A. Varma oli üks neist saadikutest, kes koos August Rei ja Heinrich Lareteiga moodustasid 2. septembril 1940 Stockholmis Eesti välisdelegatsiooni, et hoida riigi järjepidevust. See välisdelegatsioon hindas J. Varese valitsust kui võõrriigi marionetti, kes tuli võimule Nõukogude tankide abiga (Varma 1968: 187).

Enne seda oli A. Varma ja N. Andreseni vahekord aga enam kui sõbralik. Eestis leiduvate arhiividokumentide alusel võib väita, et kõige selgemalt väljendas oma lojaalsust uue võimu suhtes just A. Varma. N. Andresen meenutab, et tal oli saadikuga Hel-

singis alaline telefoniühendus ja sealt sai ta hinnalisi andmeid ka Soome kohta, sealhulgas andmeid Soomes kavandatava revanšisõja kohta N. Liiduga. Näib tõenäoline, et selle fakti — sisuliselt luuretegevuse Soome kahjuks — on N. Andresen oma mälestustesse lisanud selleks, et 1963. aastast eksiilvalitsuse peaministrina presidendi kohustes tegutsenud A. Varma diskrediteerida. Kuid tõepoolest reageeris A. Varma eelmainitud välisministri ringkirjale innukalt: “Kinnitan tänuga salajase ringkirja nr. 370, 1. juulil antud poliitilise ülevaate ning juhiste kättesaamist. Kuigi ringkirjas ei nõuta selle saajalt vastust otseselt, ei pea ma ülearuseks sel puhul ära märkida, et kuigi ma ei ole oma ilmavaateliste tõekspidamiste poolest kommunist, pean ma Vabariigi praeguse valitsuse töökava, mis avaldatud valitsuse deklaratsioonis ning täiendatud selgitavate sõnavõttudega üksikute valitsuse liikmete poolt, eesti rahva ja riigi huvides otstarbe kohaseks ning aitan selle elluviimisele oskuste ja võimaluste piirides kõigiti lojaalselt kaasa. Teile härra minister ja teiste vabariigi valitsuse liikmetele soovin raskest ning vastutusrikkas töös jõudu ja hääd tahet.” (ERA, f 957, n 14, s 689, l 26–27.)

A. Varma jõudis ka tegudeni. Ta suhtus eitavalt Eesti sõjaväeatašee major Aksel Kristiani “põranda alla” minekusse. Varma käsutas saatkonna sekretäri Valter Kotsari atašeed isegi otsima, et talle Tallinna tagasipöördumise käsku edasi anda. 13. juulil avaldas Varma oma kartust välisministrile: “Pean oma kohuseks juhtida Teie tähelepanu major Kristiani käitumisele. Minul tekkis kahtlus, et kas major Kristian end ehk kõrvale ei hoi. Kui ma eksin, siis palun mind lahkesti vabandada häirimise pärast.” (ERA, f R-40, n 1, s 22, l 19–21.) 19. juuliks hankis saadik täpsemaid andmeid sõjaväeatašee asukohast ja ta võis Tallinna teatada, et “eraviisil saadud andmetel on major Kristian lahkunud Soomest, sõites Rootsi.” (ERA, f 957, n 14, s 689, l 46–47.) O. Looritsa andmetel polnud Varma heades suhetes mitte ainult N. Andrese-niga. Saadik olevat korraldanud saatkonna ruumides “ilusa kolmapäevase vastuvõtu” ka Karl Särele, kes käis juunipöörde järel Helsingis oma sõpradega salajasel kohtumisel (Loorits 1950: 8). Selleks sõbraks ja K. Säre võitluskaaslaseks, kellega nii Varma kui saadik Stockholmis H. Laretei tegelema pidid, oli tõenäoliselt Johannes Meerits. Mees, kes oli osalenud 1924. a 1. detsembri mässukatses ja hiljem Venemaale põgenenud. 1930. aastate lõ-

pus tegutses ta Skandinaavia riikides Kominterni aktivistina Leo Looringi nime all. Juuli alguses 1940 tuli ta Soome ja sai siseseõiduloo Eestisse. Soome politsei aga arreteeris J. Meeritsa ja nüüd nõudsid Tallinna uued võimumedhed ning ka A. Varma ja H. Laretei tema väljaandmist ning kohest Eestisse saatmist. Võimalik, et K. Säre käis Helsingis meelitamas J. Meeritsat tagasi Eestisse. Viimane oli ilmselt Kominterni reetnud ja asunud koostööle Soome ning Rootsi kaitsepolitseiga. A. Varma, H. Laretei ja E. Kirovari roll kogu loos vajaks veel täpsustamist (Helk 1991: 1524–1529). J. Meeritsa asi jäi päevakorda kuni esinduste likvideerimiseni.

A. Varma on oma mälestustes rõhutanud, et 1940. a juunis-juulis oldi Soome välisministeeriumis veendunud, et K. Päts on endiselt Eesti president ja tema poolt ametisse määratud valitsus seaduslik (Varma 1971: 134–138). Paratamatult tekib aga kahtlus, et kas polnud Varma enda tegevus aluseks seesuguse veendumuse kujunemisel. Lõplikult valis saadik poole alles 7. augustil. Sel päeval esitas ta noodi, milles teatas Eesti saatkonna tegevuse katkestamisest ja keeldus tunnustamast Eesti liitmist N. Liiduga. Saadik väidab mälestustes, et ta pitseeris saatkonna ukсед kohe ka kinni ja seda Soome ametnike juuresolekul. Kelle kaudu aga öeldi üles Eesti konsulite teened Soomes? Kas see toimus Varma või juba Soome välisministeeriumi kaudu?

SKANDINAAVIA RIIGID

Saadik Stockholmis H. Laretei oli ühtlasi Eesti saadikuks ka Norras ja Taanis. Tõsi küll — koosseisude raamatus figureeris juba ka Kopenhaageni saatkond, kuid sisuliselt selleni ei jõutud. Kopenhaagenis tegutses nõuniku tiitliga August Koern, kes oli sinna lähetatud suletavast Varssavi saatkonnast. Muidugi tegutsesid kõigis Skandinaavia riikides Eesti konsulaadid.

Analoogiliselt A. Varmaga ruttas H. Laretei J. Varese valit-
susele ning välisminister N. Andresenile solidaarsust ilmutama. Oma kirjas 1. juulist 1940 avaldas ta tunnustust valit-
susele, kes tema arvates oli endale võtnud väga raske ülesande Eesti juh-
timisel. Erinevalt A. Varmast kahtles H. Laretei siiski majan-
dusreformide otstarbekuses ning eriti valimistega kiirustamises. Samas kinnitas saadik, et talle oli juba oktoobrikuust (1939. a) sel-
ge, et “meie sisepoliitilise iseseisvuse, rahvuse ja rahu säilitamine

oleneb Eesti—Nõukogude Liidu vahelisest paktist”. Oma kirjas 12. juulist rõhutas saadik, et tema on alati “kinnitanud, et meil on seaduslik valitsus”. (ERA, f 957, n 14, s 689, l 37p.) Seda teha polnud H. Lareteil kindlasti kerge, sest Rootsi ajakirjandus ja ka valitsusringkonnad pidasid olukorda Baltikumis okupatsiooniks. Rootsis oldi kindlad, et Balti riikide valitsused ei ole vabad ja iseseisvad otsustama ei välis- ega sisepoliitilisi küsimusi.

Ka Stockholmi saatkonna pressiaatašee Karl Ast leidis, et Balti riikidele kõige soodsamaks on osutunud kommunistlik ajakirjandus, milles on “objektiivseid artikleid”. Teised lehed kujutasid tema arvates sündmusi liiga mustades värvides. K. Ast pidas oma ülesandeks kõige ägedamate ja ründavamate artiklite ohjeldamist (ERA, f 957, n 17, s 5, l 164). Saatkonna sekretär Edgar Pärli palus veel juuli keskel Tallinnast juhtnööre Norras asuvate konsulaatide saatuse kohta. Seoses Norra vallutamise ja sakslaste poolt tekkis nimelt probleem, kas sealsed konsulaadid peaksid alluma Eesti Berliini saatkonnale või on võimalik kahekordne alluvus — poliitiliselt ja formaalselt Berliini saatkonnale ning tegelikult edasi Stockholmi saatkonnale.

Otsustava sammu astus H. Laretei 24. juulil 1940. Sel päeval andis ta Rootsi välisministri asetäitjale Karl Gustaf Westmanile üle noodi, milles protestis Eesti sotsialistlikuks nõukogude vabariigiks kuulutamise ning N. Liiduga ühendamise vastu. Westman tõdes vastuses, et Rootsi ei saa “tekkinud olukorda jätta tunnustamata”. Rootsi tunnustas ka Tallinnast saabunud korraldust Laretei ja teiste saatkonna töötajate ametist vabastamiseks ning Eesti esinduste sulgemiseks Skandinaavias. Saatkonna ruumide ja valasvara üleandmine toimus 16. augustil 1940 (Laretei 1992: 214).

SAKSAMAA

Eesti esinduse säilimine Berliinis tundus 1940. a suvel olevat ilmselt sama reaalne nagu Moskvaski. Kuigi Saksa saadik hakkas Tallinnas oma N. Liidu kolleegiga suhtlema otse, ilma Eesti välisministeeriumi vahendusega, oleks Eesti saatkonna sulgemist võidud pidada ebasõbralikuks sammuks oma liitlase suhtes. Niigi räägiti kuulujutte N. Liidu ja Saksamaa peatsest konfliktist. Molotov—Ribbentropi paktiga jaotati mõjusfääre, aga kas see tähendanuks ühtlasi esinduste sulgemist? Eesti saatkonna likvideerimine Ber-

liinis toonuks automaatselt kaasa Saksamaa esinduse sulgemise Tallinnas. Vaevalt oli see Saksamaa huvides.

Pealegi oli N. Andresenile kasulik Berliini esinduse olemasolu, sest sealtkaudu toimus suhtlemine ka teiste Eesti esindustega Euroopas, niivõrd kui see 1940. a suvel oli võimalik. Nii teatas Berliini saatkonna nõunik Albert Tattar 15. juulil 1940: "Tänasest päevast on meil võimalik saata saatkonnale Pariisis kirju Saksa välisameti vahendusel. Kirjad peavad olema saksa-keelsed ja lahtises ümbrikus." (ERA, f 957, n 8, s 1618, l 58.) Saadikut Berliinis Rudolf Möllersoni ei vabastatud kohe oma ametist, kuigi oli teada, et teda oli varem protežeerinud J. Laidoner isiklikult. R. Möllersonile hoopis anti tiitleid juurde. Nimelt otsustati juuli alguses likvideerida iseseisev saatkond Budapestis ning 12. juulil 1940 küsiti Ungari välisministeeriumilt *agrément*'i R. Möllersonile, kes lisaks Berliini kohale pidi edaspidi esindusfunktsiooni täitma ka Budapestis ja Bukarestis. Tema tervis aga ei pidanud ärevatele aegadele vastu ja ta suri peatselt rabandusse.

Saatkond sai juulis lisatööjõudu. Brüsselist kutsuti senine I sekretär-konsul Aleksander Massakas Berliini. Kas seda võib pidada tunnustuseks Belgia okupeerimisele Saksamaa poolt? Huvitav on see, et ka hilisemates paguluses ilmunud A. Massaka elulugudes pole salatud fakti, et ta täitis N. Andreseni korraldusi. Tema uus ametikoht — Berliini saatkonna sekretär ja asjur — oli ju sisuliselt okupatsioonivõimude antud (*Meie Tee*, 1955, nr 5/6; *Võitleja*, 1975, nr 8). Saksa okupatsiooni päevil töötas A. Massakas Eesti omavalitsuse haridusdirektori abina. Hiljem elas Belgias ja Argentiinas ning lõpuks asus USAsse.

Nõunik A. Tattar täitis samuti N. Andreseni korraldust tul-la Tallinna saatkonna tegevusest aru andma ja juhtnööre saama. Välisministriga ta tõenäoliselt siiski ei kohtunud. Nähes siinseid olusid ja taibates, mis tegelikult toimub, suutis A. Tattar Saksa saatkonna abil Tallinnast veel salaja lahkuda (Andresen 1965: 43). Hiljem tegutses ta edukalt ärialal Venetsueelas ja USAs. Albert Tattar suri 12. detsembril 1989 New Yorgis.

Berliini saatkond täitis korralikult ka Tallinnast ja Moskvast tulnud korralduse anda arhiiv üle N. Liidu esindusele. Berliini saatkonna teine sekretär Robert Birk tegeles üleantud arhiivi korrastamisega N. Liidu saatkonnas 23. augustist kuni 12. sep-

tembrini 1940 ning saabus siis Tallinna. Milline oli tema edasine saatus, pole kahjuks täpselt teada. Mõnedel andmetel põgenes ta hiljem Eestist ja suri paguluses alles 7. veebruaril 1990.

PRANTSUSMAA

Pariisi saatkonna viimastest päevadest on andmeid suhteliselt palju, sest niihästi endine saadik Oskar Öpik kui ka "eriülesannetega ametnik" Kaarel Robert Pusta (saadik Pariisis aastail 1918–1932) on avaldanud oma mälestustes ülevaate ka saatkonna viimastest päevadest ja oma tegevusest sel ajal, rääkimata saatkonna uksehoidja ja autojuhi, hilisema Tartu linna täitevkomitee esimehe Martin Variku meenutustest (Varik 1961: 27–48). K. R. Pusta oli üks esimesi diplomaate, kes vallandati N. Andreseni poolt juba 29. juunil 1940. Võimalik, et põhjuseks oli Tallinna uute võimumeeste ja nende Moskva ülemuste teadmatus sellest, milles seisnevad tema "eriülesanded". Olles aga teadlikud Pusta leppimatusest kommunistliku režiimiga, otsustati temast kiiresti vabaneeda. Teiseks põhjuseks võis olla K. R. Pusta nime seostumine vabadussõjalaste liikumisega, sest ka Jüri Sammul* vabastati välisministeeriumist just sel ettekäändel. Mõned Pariisi saatkonna teenistujad läksid üle uue võimu poolele ja seepärast anti saatkond ja arhiiv ära suhteliselt kergesti. Viimane saadik O. Öpik süüdistab küll ka Prantsuse võime, et need müüsid Balti riikide saatkonnad maha (Mamers 1958: 176–177). Eesti esindajatel oli raske saatkonnas toimuvat kontrollida, sest nad olid sõja tõttu põgenenud koos Prantsusmaa valitsusega Vichysse, Seal olevat K. R. Pusta 22. juulil palunud Prantsuse välisministrit jätta Eesti liitmine N. Liiduga tunnustamata. Nii väidab Pusta oma mälestustes, kas aga sel päeval Tallinnas deklareeritu jõudis kohe Vichysse ja Pustani? Võimalik, et tema avaldus oli siiski seoses valimistega või pärines hilisemast ajast.

Saatkonna nõunikule Aleksander Pallole tehti 1940. aastal Moskva poolt ettepanek asuda N. Liidu kindralkonsuli ametisse New Yorgis (Kirotar 1970: 65). Kahjuks puuduvad andmed, kas see ettepanek oli vaid provokatsioon või oli A. Pallo tõepoolest äratanud Nõukogude diplomaatia silmis nii suurt usaldust. Saatkonna diplomaatilises koosseisus ühtki koostöötajat N. Liidu

---

*J. Sammul suri Vjatka (Kirovi) vangla haiglas jõululaupäeval 1941.

okupatsioonivõimudega siiski ei leidunud. Nõunik Herman Malvet tegutses hiljem paguluses edukalt merenduse ja kaubanduse alal.

Pisut kummaline on aga Eesti konsuli Marokos (Marrakešis) Rudolf Peetsi väide, et konsulaadi tegevus lõpetati suletava saatkonna poolt Pariisis 19. septembril 1940 (Peets 1978: 217; 1980: 5). Ta jätab täpsustamata, kes nimelt talle selle korralduse Prantsusmaalt saatis ja millega seda põhjendati.

Enamikule Eesti konsulitest öeldi teened üles ajavahemikus 7.–14. augustini 1940. R. Peets tõepoolest jätkas veel oma tegevust. 31. augustil 1940 saatis ta konsulaadi blanketil Tallinna "välisministeeriumile" kirja seoses ühe eesti meremehe surmaga Casablanacas. Kirjavahetus jätkus oktoobrini 1940. a. Alles 30. oktoobril 1940 palus välisministeeriumi likvideerimiskomisjon meremehe sugulastel pöörduda ENSV esinduse poole Moskvas (ERA, f 957, n 8, s 1592, l 190–195).

INGLISMAA

Londoni saadikust August Schmidt-Tormast taheti kunagi teha Eesti Philippe Berthelot'd (juhtis 1920. aastatel Prantsuse välisministeeriumi ja -poliitikat). A. Torma pidi analoogiliselt Berthelot'ga tagama Eesti välispoliitika järjepidevuse olukorras, kus välisministrid kiiresti vahetusid (Kirotar 1970: 65). Alates 1934. aastast töötas A. Torma aga Londonis. A. Ots annab A. Tormale ülikriitilise hinnangu, nimetades teda tüüpiliseks bürokraadiks, kes oskab vaid käske täita (Ots 1976: 345–346). Aga on võimalik, et mõndagi vastas ka tõe ja et saadiku selle omadusega N. Andresen arvestaski. Saatkonna likvideerimist Londonis ei alustatud mitte saadikust, vaid tema alluvatest. Saadik väljendas vähemalt osalist valmisolekut koostööks kirjaga 2. juulist, milles ta teatas oma korraldustest saatkonna hoone asjus. 9. juulil saatis ta Tallinna väga hea ülevaate viimase aja sündmustest Prantsusmaal ning analüüsis Inglismaa kaitsevõimalusi sakslaste rünnaku puhul. Veel juuli keskel saatis ta Rootsi kaudu Tallinna Londoni saatkonna tegevuse aruande ja muud diplomaatilist posti (ERA, f 957, n 8, s 1618, l 64).

Esimesena vabastati Londoni saatkonnast peakonsul Villibald Raud. N. Andresen märgib, et see mees "kuulus kiiresti vallandamisele", aga ei täpsusta, miks just tema (Andresen 1965: 51).

Olulisem aga ongi A. Torma reageerimine. O. Öpik on väitnud, et nii tema kui ka Eesti esindaja kohalt Genfis vabastatud (samuti 29. juunil) Karl Selter olid üllatunud, kui Londoni saadik ruttas sellest korraldusest Inglise välisministeeriumi kohe ette kandma. A. Torma oli seal teatanud, et V. Raud ei kuulu enam saatkonna koosseisu ega diplomaatilisse korpusse. O. Öpik kinnitab: "Mulle paistis uskumatu olevat, et üks meie saadikutest võis selliselt talitada." (Mamers 1958: 171.)

A. Torma ise meenutab, et kohe pärast 14.–15. juuli "valimisi" palus ta kokkusaamist Inglise välisministri abiga ja see määrati 22. juulile. Sama päeva hommikul ilmusid aga lehtedes teated Balti riikide ühinemiskavadest N. Liiduga (Torma 1955: 59).

23. juulil andsid kõik Balti riikide esindajad Londonis üle protestinoodid ebaseaduslikult valitud esinduskogude otsuste vastu ja palusid jätta inkorporeerimine N. Liitu tunnustamata (Anderson 1980: 327). Olukord oli nende jaoks äärmiselt pingeline, sest Inglise avalik arvamus ja eriti majandusringkonnad avaldasid survet, et seda tuleb siiski teha. Suhted N. Liiduga olid neile olulisemad kui mingid väikeriigid. Balti riikide õnneks jäi Inglismaa siiski riigiks, kes inkorporeerimist käsitas anneksioonina ja seda *de jure* ei tunnustanud.

N. Andresen vabastas ametist A. Torma, nõunik Ernst Sarepera ning ametnik August Bergmani arvates 25. juulist 1940. Kõik nad jäid aga Eesti saatkonda edasi ja püsisid oma ametis surmani 1970. aastate esimesel poolel. Alates 1975. aastast hoolitses saatkonna eest Anna Taru (sünd. Vageström).

UNGARI

Järelhüüdes 26. septembril 1969 ajurabandusse surnud Johannes Ernst Markusele kinnitatakse ajakirjas *Meie Tee*, et saadik ei täitnud Vene võimude käsilastelt 1940. a saadud korraldust tulla tagasi Eestisse. Selle asemel asunud ta Ungaris selgitama Eestit tabanud saatust "tõelikkuse valguses" (*Meie Tee*, 1969, nr 9–10). Tegelik pilt Ungari Eesti saadiku J. E. Markuse tegevusest 1940. aastal on kahjuks mõnevõrra teistsugune.

Juba 29. juunil 1940 teatas saadik Budapestist: "Arutades siinse Vene saadikuga — kellega mul on alati olnud parimad ja sõbralikumad suhted — meie koostööd Nõukogude Venega, on

saadik Sharonaff alati kinnitanud, et Eesti ja Nõukogude Liidu vahel on mõeldavad ainult usalduslikud vahekorrad." J. Markus andis ka mõista, et tema oli mõnevõrra isegi ennetanud sündmusi Tallinnas: "Mind rõõmustas see, et meie praegune valitsus on võitnud vene valitsuse usalduse ja selleks soovin Teile, hra Minister ja kogu meie uuele valitsusele õnne." (ERA, f 957, n 17, s 5, l 23.) Eespool mainitud N. Andreseni ringkirjale 1. juulist reageeris J. Markus oma vastuses 9. juulist nii: "[---] kinnitan 1. juuli kirja kättesaamist. Suure tähelepanuga olen ma teatavaks võtnud Teie poolt antud juhtnöörid meie edaspidiseks tegevuseks ja kinnitan selge otsekoheusega, et neid lojaalselt täitma saan, sest nad vastavad minu oma poliitilisele olukorra hindamisele ja arusaamisele, mis meie oma Eesti iseseisvuse ja hea käekäigu säilitamiseks tegema peame." (ERA, f 957, n 14, s 689, l 31–32.) Ühtlasi saatis J. Markus samal päeval Tallinna Budapesti saatkonna tegevusaruande ja isegi oma hambaraviarved. 12. juulil 1940 sai saadik telegrammi, milles nõuti arhiivi üleviimist Berliini ning saatkonna likvideerimist. Tema ülesandeks jäi ka *agrément*'i küsimine R. Möllersonile asukohaga Berliinis. Saatkonna likvideerimisel õiendas J. Markus kõik arved väga täpselt. Veel 13. augustil 1940 pandi saatkonna kassa ülejääk Budapestis kohalikku panka ning hoiuraamat läks postiga Tallinna. Saadik ise ega mitte ka atašee Valter Soever Eestisse siiski ei sõitnud, kuigi neid sinna meelitati ja keeldumisel olevat koguni ähvardatud.

ITAALIA

Eesti saadik Roomas Johan Leppik pidi sealt lahkuma juba 1939. a septembris. Tookord jõudis ta saatkonna varad ning arhiivi kokku pakkida, kuid kolimine jäi alanud sõja tõttu pooleli. J. Leppik jäigi Rooma, teda asendama pidanud A. Varma läks hoopis Helsingisse.

Mis oli aga N. Andreseni plaani taga teha J. Leppikust ühtlasi saadik Hispaanias? Kas ta täitis varasemat A. Piibu ajal välisministeeriumis tehtud otsust või oli see tema enda plaan? Igal juhul läkitas N. Andresen 27. juulil 1940 Rooma telegrammi — "Küsiage kiiragrément'i Johan Leppikule Madridi." (ERA, f 957, n 8, s 985, l 98.) Järgmisel päeval kinnitas J. Leppik oma kirjas välisministrile, et ta käis vastavalt saadud instruksioonile Hispaania saadiku jutul ning teatas valitsuse soovist. Ühtlasi juhtis ta välisministri tähelepanu Eesti esinduse puudumisele Portugalis.

Saadik leidis, et kui temast saab saadik Hispaanias, võiks vaid väikeste lisakuludega laiendada tegevust Lissabonini. Nii siiski ei juhtunud, J. Leppik ei saanud volitusi saadikukohale ei Hispaanias ega Portugalis. Ta jätkas tööd kuni esinduste sulgemiseni Roomas. Ka saatkonna sekretär David Janson pidas oma ametit kuni augustini 1940. a.

Rooma saatkonna ametlikud kirjad ning ka saadiku erakirjad olid tsensuurist vabastatud. Seda peeti Euroopas käiva sõja puhul omamoodi saavutuseks, millest D. Janson ruttas 18. juulil N. Andresenile teatama.

J. Leppiku ametist vabastamise käskkiri oli pisut teisiti formuleeritud: "Kutsun ära saadiku Juhan Leppiku tema ametikohalt Roomas." Sellist sõnastust kasutati 1940. a vaid paaril-kolmel juhul. J. Leppik kutsele ei järgnenud ja Eestisse ei tulnud. Saatkonna üleandmisest N. Liidu esindajale ta siiski ei pääsenud. Teda ähvardatud isegi jõuga, kui ta sellest peaks keelduma. Pöördumine toetuse saamiseks Itaalia välisministeeriumi poole teda ei aidanud — see küsimus Rooma võime enam ei huvitanud (*Võitleja*, 1975, nr 4).

USA

Kogu Eesti välispoliitika ja minister Ants Piibu suurimaks veaks 1940. aastal peetakse seda, et saatkond Washingtonis jäi taas-avamata. Seega jäi Eesti järjepidevust USAs kaitsma peakonsul New Yorgis Johannes Kaiv. Tallinnas juulivolikogus deklareeritu vastu 23. juulil protestides kasutas J. Kaiv tiitlit "peakonsul saadiku ülesannetes", sest konsul ei saa ametlikke noote esitada. N. Andresen vabastas ta 27. juulil ametist kui "I sekretäri Washingtonis ja ühtlasi konsuli New-Yorgis". Tänu pikale vahemaale jäi J. Kaivi ühendus J. Varese välisministriga väga põgusaks, kuid mõningal määral see siiski toimus. Näiteks 12. juulil informeeris ta N. Andresenit USA ajakirjanduses korduvatest teadetest, nagu oleks Eestis tulemas rahvahääletus ühinemiseks N. Liiduga. N. Andresen kinnitas oma vastuses, et mingit rahvahääletust ei tule ning jutud ühinemisest on alusetud (Ernits 1957: 199–201; *Meie Tee*, 1948, nr 8).

USA riigisekretäri Sumner Wellesi avaldusega 23. juulist 1940 rakendati Balti riikide suhtes Stimsoni doktriini — jätta tunnustamata vägivalda kasutades või sellega ähvardades toimunud terri-

toriaalsed muudatused. See andis Balti riikide esindajatele USAs, sealhulgas J. Kaivile, ainulaadse võimaluse — jääda Eesti järjepidevuse peamiseks kandjaks. Loomulikult ei täitnud ta nüüd 6. augustil saabunud korraldust Tallinna sõita ega 5. septembril saabunud käsku konsulaadi tegevus lõpetada.

MOSKVA

President K. Päts planeeris uue valitsuse etteotsa August Rei. 18. juunil 1940 lendas Rei lennukil Riiga ja kiirustas sealt autoga Tallinna. Seega oli Eesti saadik Moskvas A. Rei 21. juuni sündmuste vahetu pealtnägija. N. Andresen väidab oma mälestustes, et A. Rei tuli pöörde järel tema juurde ning kinnitas valmisolekut uut valitsust siiralt teenida (Andresen 1965: 51). Teda ei vallandatudki kohe, kuigi mõnegi võimuletulnu vaen endiste sotside vastu oli ilmne. Mõnedel andmetel palus A. Rei enne ametlikku vabastamist veel võimalust teha Moskvas asuvatele diplomaatidele lahkumisvisiite. "Soliidse mehe soliidne soov täideti," kinnitab O. Loorits (1950: 9). Moskvasse tagasi minnes sai A. Rei sealselt Rootsi saatkonnalt viisad ja põgenes koos abikaasaga 13. juulil 1940 Riia kaudu Stockholmi. A. Rei põgenemine olevat põhjustanud N. Andresenile esimese tõsise peapesu. A. Reist sai hiljem Jüri Uluotsa järel Eesti eksiilvalitsuse peaminister presidendi kohustes. Kas tal olid aga tõepoolest olemas ka K. Pätsi poolt kirjutatud volitused, nagu on väitnud O. Loorits?

A. Rei asemele jäi Moskvasse tema asetäitjaks nõunik Voldegar Ojanson (Ojansoon), keda abistasid atašee Eldor Raidna ja ametnik Jaan Maalberg (Mahlberg). Nagu kinnitab E. Raidna, ei teadnud nemad saadiku plaanidest midagi ning neile jäi arusaamatuks, kuidas A. Reil õnnestus NKVDD ninapidi vedada (Raidna-Frisch 1989: 274).

Esimene ametnik, kes Moskvast vabastati, oli Eduard Laaman*. Tema asemele saadeti pressiatäheeks Eduard Tammlaan, kellest sai augustis saatkonna tegelik juht. Teisi mehi hoiti Moskvas samuti augustini, kuigi nad polnud uue rolliga rahul. V. Ojanson läkitas 5. augustil Tallinna avalduse, milles palus nii enda kui ka E. Raidna ning J. Maalbergi nimel luba ametist loobuda. V. Ojan-

---

*E. Laaman vangistati 24. veebruaril 1941 ja lasti maha Vjatka (Kirovi) vanglas s.a 1. septembril.

son arvas, et ka N. Liidu juhtkond näeks heameelega Balti riikide esindajate — diplomaatilise korpuse liikmete — Moskvast lahkumist lähemal ajal. “Nende pikemaajaline jäämine Moskva võiks siinsetele võimudele tekitada ainult asjatult tüli, millest tuleks hoiduda,” arvas nõunik.

Saatkonna arhiivi ja vara võtsid üle E. Tammlaan ning N. Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi ja NKVD esindajatest koosnev komisjon. Hoone ja suurem osa inventari jäeti E. Tammlaane hoole alla ning temast sai ENSV esindaja Moskvast. Endist saatkonda hakati nüüd nimetama “esinduseks”.

1940. a augusti alguses peatus Moskva saatkonnas ka N. Andreseni kutse peale Eestisse tõttav Istanbuli peakonsul Richard Jöffert (Jöffert). Kui ta 8. augustil Tallinna saabus, siis selgus, et osa temaga kaasas olnud arhiivist on kadunud. Asjasse tõi selgust E. Tammlaan oma kirjas 24. augustist. Ta teatas, et “konsuli dokumentidest ja raamatutest võttis väliskomissariaadi komisjon osa enda valdusse” (ERA, f 957, n 8, s 1608, l 205–206). Muidugi unustas ta märkida, et kõiki vajalikke ülevõtmisakte ei koostatud ja sisuliselt oli tegemist vargusega.

LEEDU

Tundub, et juunikommunistid uskusid 1940. a suvel siiralt, et vähemalt Balti riikides jäävad välisesindused püsima. N. Andresen on märkinud, et üldiselt oldi saadikute väljavahetamise vastu, sest aktiivsete inimeste väljasaatmist Eestist peeti tööjõu raiskamiseks. Saadikutega Riias ja Kaunasest seda aga tehti.

Ajendiks oli ilmselt süüdistus, mille N. Liit esitas oma nootides Balti riikidele 14.–16. juunil 1940. Moskva väitis, et Balti riigid on omavahelises sõjalises liidus. N. Andresen ja J. Varese valitsus pidasid seetõttu oma esmaseks kohuseks vahetada välja Riia ja Kaunase saadikud. See tundus vähemalt kaudseltki õigustavat nootides sisaldunud süüdistusi. Jaan Lattik Kaunasest ning Hans Rebane Riias kutsuti 29. juunil 1940 välisministeeriumi käsutusse. J. Lattik ise väidab oma mälestustes, et teda kutsus Kaunasest ära hoopis K. Päts, kes lootis temast teha opositsiooni kandidaati nn juulivalimistel. J. Lattik ei põgenenud 1940. a suvel, kuigi mitme riigi saatkonnad pakkusid talle seda võimalust (Lattik 1950: 378–379). Enne lahkumist jõuti talle Leedu uute võimude poolt üle anda Gediminase I järgu orden, nagu lahkuvate

Eesti saadikutega varemgi oli tehtud. Eestis leidis ta tööd tänu N. Andreseni teatavale vastutulekule.

9. juulist täitis mõned päevad saadiku kohustusi Kaunases atašee Erich Lipstok. 12. juulil nimetati ametisse uus saadik — Richard Käsper. Selle mehe kohta meenutas E. Lipstok, et “Käsperi tegevus Kaunases oli väga ebamäärane [---] Käsper oli kuidagi teistmoodi kui eelmised saadikud ja diplomaadi muljet ta endast küll ei jätnud” (Lipstok 1990: 66).

30-aastane R. Käsper oli sündinud Tveris, 1920. a opteerus ta koos vanematega Eestisse. Õppis Tartus õigusteadust ning töötas alates 1933. aastast advokaadina. 1930. aastatel oli ta olnud Eesti Panga Nõukogu liige ja Tallinna linnanõunik. Viimases ametis olles saigi ta 1939. a tutvavaks N. Andreseniga.

Augustis 1940 tekkis ootamatult segadus — mida teha Eesti saatkonnaga Kaunases ja Leedu esindusega Tallinnas. Leedu välisministri ettepanekul asuti kõigepealt saatkondi vastastikkü üle võtma. Siis leiti Eestis, et lihtsam ja parem oleks siiski, et iga saatkond oma vara kodumaale saadaks; vastav korraldus läks Kaunasesse 12. augustil. Lõpuks talitati esialgse, kõigi välisesinduste kohta kehtiva otsuse järgi: anda varad ja arhiivid üle N. Liidu esindustele. Kaunases toimus see 23. augustil 1940.

Pisut arusaamatuks on jäänud, mis juhtus Kaunase (ja ka Riia) saatkonna arhiiviga. On arvatud, et need sattusid Moskva kätte ning viidi N. Liitu. Teistel andmetel seda siiski ei juhtunud. Nimelt arreteeriti R. Käsper kui “Eesti kodanliku valitsuse saadik Kaunases” juunis 1941. a ja saadeti Põhja-Uurali vangilaagrisse. Põhjuseks võis olla tema kuulumine Kaitseliitu aastail 1937–1938. Olulisem on aga siinjuures fakt, et juba esimesel ülekuulamisel nõuti R. Käsperilt aru, kuhu ta pani saatkonna salajased dokumendid. Mees eitas süüdistusi, et ta on need dokumendid hävitanud. Ta oskas vaid öelda, et varade üleandmisel 1940. aastal kinnitanud atašee E. Lipstok, nagu oleks osa dokumente hävitanud juba J. Lattik. On siiski ka võimalik, et ülekuulaja ei teadnud sellest kõigest midagi ja lihtsalt otsis, milles R. Käsperit süüdistada.

Ilmselt taibati varsti, et R. Käsperi kinnivõtmine on viga ning tegelikult on tegemist “oma mehega”. Viga tunnustada siiski ei saadud ning R. Käsperit karistati sümboolselt “kõigest” kolme aastaga kui “sotsiaalselt ohtlikku elementi”. Mees vabastati

seoses haigestumisega tuberkuloosi ennetähtaegselt 18. augustil 1943. 1944. a algas menetlus tema karistuse tühistamiseks ja asjasse sekkusid nii N. Andresen kui ka J. Vares. Täielik rehabiliteerimistöönd kirjutati tema nimele välja küll alles 28. detsembril 1989. a.

LÄTI

Üks väheseid J. Varese valitsuse välispoliitilisi samme oli N. Liidu nootides mainitud Balti liidu ja muidugi Eesti—Läti kaitselepingu tühistamine. Eesti saadik Riias Hans Rebane polnud mingi eriline Balti liidu pooldaja kunagi olnud. Võib-olla kergendas see tal nüüd karika põhjani joomist. 25. juunil 1940 tegi saadik vastavalt Tallinnast tulnud korraldustele visiidi uuele Läti pea- ja välisminister Augusts Kirhenšteinsile. Saadik palus Läti-poolset nõusolekut Eesti—Läti lepingute tühistamiseks. H. Rebase juuresolekul võttis A. Kirhenšteins telefoniühenduse Kärulis Ulmanisega. Viimane nõustus kohe ja vastavad otsused avaldati ka Balti riikide ajakirjanduses.

Oma järeltulija kohta kirjutas H. Rebane hiljem: “Varese valitsus määras Riiga uue saadiku, kes aeles seal sandaalides ringi. Saatkonnas oli tal esimeseks küsimuseks, kus on saatkonna auto ja kus asub veinikeller.” (Rebane 1955: 91.)

Polnud ka imestada, et Aleksander Renning tundis erilist huvi veinikeldri vastu. See võis tal olla veres, millest vähemalt pool oli pärit Gruusiast. A. Renningi ema oli grusiinlanna, ta ise oli pärit Linda külast Abhaasias, väljarändaja perest. I maailmasõja eel oli pere tulnud Eestisse, kuid 1917. a pöörduti tagasi Gruusiasse. Seal õppis A. Renning Tbilisi polütehnilises instituudis. 1922. a opterusid Renningid Eestisse. A. Renning õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust ja elatas end eratundide andmisega. Ülikooli lõpetas ta aga alles pärast saadikukarjääri oktoobris 1940. a. Oma Kaunase kolleegiga võrreldes oli A. Renningi edasine karjäär palju edukam. Temagi võeti kommunistlikku parteisse 1940. a juulis, oktoobrist 1940 kuni juunini 1941 töötas ta ENSV riigikontrollis. Juunis 1941 nimetati ta N. Andreseni toetusel Tartu Ülikooli riigiõiguse kateedri dotsendiks, kuid seda ametit ta pidada ei jõudnud. Maist novembrini 1944 oli A. Renning kuulajaks NSVL Välisasjade Rahvakomissariaadis korraldatud diplomaatide ettevalmistuskursustel. Seejärel töötas ta ENSV Välisasjade Rahvakomissariaadis parteisekretärina. “Diplomaadina” tegutses ta kuni 1952. aastani ning siis “asus teadustööl” ENSV Teaduste Akadeemias.

KOKKUVÕTTEKS

Olgu siin veel kord esitatud põhjused, miks Eesti diplomaadid ei suutnud vältida seda viga, millele viitas eespool H. Laretei.

Kõigepealt peitus põhjus muidugi inimlikult arusaadavas lootuses, et hoop Eestit ei taba, kuigi Etioopia, Austria, Tšehhoslovakkia, Poola ja 1940. a kevadel ka mõne teise väikeriigi saatust rääkis hoopis teist keelt. Mõnedki olulistel kohtadel asuvad Eesti poliitikud lohutasi end naiivse mõttega Eesti erilisest asendist. Arvati, et on võimalik mingi poolenisti iseseisev seisund, mingi nn "Mongoolia variant". Viimasest teati küll minimaalselt. Juunikommunistid on ka ise väitnud, et nad tahtsid Eestile Mongoolia staatust, kuid ei selgita, mida see nende arvates sisaldas. Kas sinna juurde kuulusid ka iseseisvad esindused ja oma välisministeerium? Vähemalt juuli keskpaigani 1940. a peeti Tallinnas ja ka mitmes Eesti välisesinduses seda tööpoolest võimalikuks.

Eesti välisesindajate käitumist võib ilmselt seletada ka nende asukohamaade valitsuste suhtumisega Baltikumis toimuvasse. Terve rida riike pidas (osalt hirmust Hitleri ees) N. Liidu käitumist õigustatavaks ega teinud mingeid takistusi Balti riikide saatkondade ja konsulaatide likvideerimisele. Eesti esindajail polnud seega kellelegi toetuda.

Väheveenev on paljukorrad väide, nagu Eesti poliitikud, diplomaadid ega mitte ka juunikommunistid poleks tundnud stalinismi tõelist olemust. Teatud määral võib seda ehk uskuda nendest kommunistidest, kes kuni 1938. aastani Eestis kinni istusid ja seetõttu Stalini repressioonidest pääsesid. Kindlasti ei kehti see aga diplomaatide puhul, kellel oli kasutada nii ametlik kui ka üpris heal tasemel mitteametlik informatsioon N. Liidus toimuvast ja Moskva plaanidest. Mitme lääneriigi ajakirjandus ennustas peaaegu samm-sammult ette, mida Moskva Balti riikidega ette võtab ja mis neid lähemas ja kaugemas tulevikus ootab, ning seda juba 1939. a sügisest alates.

Püüdes seletada Eesti diplomaatide käitumist lootustega peatsele sõjale N. Liidu ja Saksamaa vahel, ei leia me vastust küsimusele, miks siiski püüti olla nii lojaalne. Oodata saanuks ka pisut teisiti.

Diplomaatide käitumise hindamisel võime arvestada veel hirmutundega. Kõigepealt seepärast, et kardeti majanduslikke ras-

kusi. Saatkonnad on asutused, mida peetakse üleval riigi eelarvest. Enamik saadikutest ja kõrgematest ametnikest olid aga juba soliidises eas ja sageli perekonnainimesed, kellele vastuseis Tallinnaga töötas tõsisel majanduslikke probleeme. Otsustavat sammu püüti seepärast kaugemale lükata. Väga oluline tegur oli ka hirm oma lähedaste saatuse pärast, kuigi esikohale tõusis see küll alles juuli lõpus ja augusti alguses 1940. a, mil tehti ametlikult teatavaks, et karistada võidakse ka välismaale jäänute sugulasi. Seda aga, et sugulased Eestis võivad jääda pantvangiks, aimati juba vahetult juunipöörde järel.

Kuid siiski tundub, et peamine põhjus, miks Eesti diplomaadid kohe otsustavalt uuele võimule selga ei pööranud, seisneb hoopis muus. Osaliselt tulenes see elukutsest endast, sellele ametile esitatavatest nõuetest. Kui välisministeeriumi tegevuse esimesel aastal võis mõni saadik endale lubada veel sekkumist sisepoliitikasse, siis 1930. aastate lõpuks olid nad sellest täiesti võõrutatud. Ilmselt aitas kaasa kohanemine K. Pätsi autoritaarse korraga. Eesti diplomaatide enamikust oli saanud elukutseliste ametnike "seisus", kelle käekäik sõltus kõige enam professionaalsetest oskustest. Iseseisvuse eest võitlemise ning selle tugevdamise ajal pingul olnud närv oli ehk mõnevõrra nüristunud ja just seetõttu ei tabatud õiget hetke suhete katkestamiseks okupatsioonivõimudega. Eesti ametlikele esindajatele tundus ehk pisut võõras teha põhimõttelisi poliitilisi otsuseid. Seda lükati edasi, aeg aga kulges juunist augustini 1940. a eriti kiiresti ning tegevusruum jäi päris kitsaks.

Kirjandus

- Anderson, Edgar 1980. British policy toward the Baltic states, 1940–41. — *Journal of Baltic Studies*, vol. XI, nr. 4
- Andresen, Nigol 1965. Pöördeline kuu. — *Eilsest tänasesse*. Tallinn
- Ernits, Enn 1957. Eesti esindus Ühendriikides 1940/41. — *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*. V. Stockholm
- Gerutis, Albertas 1979. Litauischer diplomatischer Dienst vor der Besetzung Litauens durch die Sowjetunion. — *Acta Baltica*, 1978, XVIII

Välisministeeriumi viimased kuud

- Helk, Vello 1991. Retsensioon [Erik Nørgaard. *Mændene fra Estland: Dokumentation af hidtil hemmeligholdt materiale om baggrunden for det politiske mord i Kongelunden fastelavsmandag 1936 og den kommunistiske magtovertagelse i Estland 1940*. København: Holkenfeldts forlag, 1990; Erik Nørgaard. *Mordet i Kongelunden*. København: Holkenfeldts forlag, 1991]. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1524–1529
- Kaasik, Nikolai 1949a. Välisministeeriumis 21. juunil 1940. Völtitud revolutsioon. *Vikerlane*, nr 7
- Kaasik, Nikolai 1949b. Välisministeeriumis 21. juunil 1940. Ždanovi lavastus jätkub. — *Vikerlane*, nr 8
- Kirotar, Elmar 1955. Eesti välisministeeriumis. — *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*. II. Stockholm: EMP
- Kirotar, Elmar 1970. EÜS-lasi Eesti Vabariigi välisteenistuses. — *Eesti Üliõpilaste Seltsi album XV*. Stockholm
- Laretei, Heinrich 1992. *Saatuse mängukanniks: Müllu jäänud märkmeid*. Tallinn
- Lattik, Jaan 1950. *Teekond läbi öö*. I. Vadstena
- Lipstok, Erich 1990. Diplomaadi mälestusi. — *Kirjutamata memuaare*. Tallinn
- Loorits, Oskar 1950. Kompartei etapiline revolutsioon Eestis. — *Meie Tee*, nr 1
- Mamers, Otto 1958. *Häda võidetuile*. Stockholm
- Medijainen, Eero 1993. Luges endise Eesti saadiku ja eksiilvalitsuse peaministri mälestusi. — *Sirp*, nr 15, 16. IV, lk 12
- Meissner, Boris 1956. *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*. Köln
- Misiunas Romualdas J., Rein Taagepera 1983. *The Baltic States: Years of Dependence 1940–80*. London
- Myllyniemi, Seppo 1979. *Die baltische Krise 1938–1941*. Stuttgart
- Ots, August 1976. *Mehed sündmuste kurvidel: Läbielamusi ja mälestusi*. Stockholm
- Ots, August 1981. *Miks kaotasime iseseisvuse: Eestluse probleeme eksiilis*. Stockholm
- Pets, Rudolf 1978. Eesti Vabariigi Aukonsulaat Marokos, Marrakeši linnas. — *Tulimuld*, nr 4
- Pusta, Kaarel Robert 1945. Jüri Uluots suri maapaos. — *Meie Tee*, nr 2
- Ramot, Ilmar 1991. *Mälestused*. II. Stockholm

- Raidna-Frisch, Eldor 1989. Mälestuskilde teenistusest Eesti Vabariigi välisministeeriumis. — *Verbum habet Sakala*. (Korporatsioon "Sakala" koguteos.) Toronto
- Rebane, Hans 1955. Iseseisev Eesti oma naabrite keskel. — *Eesti Üliõpilaste Seltsi album XII*. Stockholm
- Rebas, Hain 1977. Tallinn—Stockholm—Tallinn 1940: Estonian diplomatic records on a mysterious round trip. — *Journal of Baltic Studies*, vol. VIII, nr. 3
- Rütli, Oskar 1964. *Mälestusi*. New York
- Schaulatz Baltikum: Szenarium einer Okkupation und Angliederung. *Dokumente 1939/1940*. 1991. Berlin
- Torma, August 1955. Londonis 1940. *Eesti Üliõpilaste Seltsi album XII*. Stockholm
- Uustalu, Evald 1982. *Tagurpidi sõudes: Mälestusi ajavahemikult 1914–1943*. Stockholm
- Varik, Martin 1961. *Kodanliku Eesti Pariisi saatkonna viimased päevad*. Tallinn: Eesti Raamat
- Varma, Aleksander 1968. Die Aussenpolitik Estlands während der Eigenstaatlichkeit. *Acta Baltica*, VIII
- Varma, Aleksander 1971. *Diplomaadi kroonika: Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–1944*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv

EERO MEDIJAINEN (sünd. 1959), lõpetas 1983. a TRÜ ajaloolasena. Ajalookandidaat 1990. a Tartus. Tartu Ülikooli lähiajaloo kateedri õppejõud. *Akadeemias* avaldanud arvustuse koguteosele *The Baltic in International Relations...* (nr 8, 1989, lk 1750–1756), järelsõna Brūno Kalniņšī artiklile "Läti riigi rajamine" (nr 4, 1992, lk 804–808) ja artiklid "USA *de jure* tunnustusest Balti riikidele" (nr 10, 1992, lk 2167–2179) ning "Eesti Vabariigi välisministeeriumi esimene tööaasta" (nr 4–5, 1993, lk 675–689, 1051–1069, 1083–1084).

HOLLANDI IME

Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670

Margus Laidre

Eestit taas Euroopa kaardile paigutades võrreldakse teda sageli Hollandiga. Võõramaalastele seletatakse, et pindalalt on Eesti sellest kuningriigist isegi natuke suurem. Ent sellega võrdlus ka sageli piirdub. Tavaliselt assotsieerub Holland meil jõukuse, edasipüüdlikkuse, tulpide ja jalgpalliga.

Holland pole siiski mitte üksnes väike maa, mil õnnestus omal ajal tõusta Euroopa juhtivaks majandusriigiks. Hollandist sai lisaks *vabariik* ja seda maailmas täis monarhiaid, kus meelsasti korraldi, et kuninga võim pärineb Jumala armust.

Alates keskajast olid Madalmaad kogum provintse, mida valitses Burgundia hertsog. XVI sajandi keskpaigaks oli seal seitsmeteist provintsi, tähtsamaid neist Holland, mis andis hiljem nime iseseisvunud põhjaosale. Ajaloos on see tuntud ka Ühendatud Provintside Vabariigina (1571–1795).

Madalmaade tõus, mida vahel nimetatakse Hollandi imeks, algas ligi pool sajandit kestnud väljaastumisega Hispaania vastu. "Hollandi mäss", tuntud ka kui Madalmaade kodanlik revolutsioon ja Kaheksakümneaastane sõda, on pikim ülestõus uusaja Euroopa ajaloos. See algas pildirüüstega 1566. a augustis ja lõppes Münsteri rahuga 1648. a jaanuaris. Pidev võitlus kestis 1572. a aprillist kuni 1607. a aprillini ning 1621. a aprillist 1647. a juunini*. Lisaks sellele olid võitlevad pooled äärmiselt ebavõrdsed. Habsburgide Hispaania oli XVI sajandi tugevaim riik Euroopas,

---

*Vt lähemalt Geoffrey Parker, *Spain and the Netherlands 1559–1659: Ten Studies* (Glasgow, 1990), pp. 45–63.

mistõttu Madalmaade seisukohast oli tegu Taaveti võitlusega Koljati vastu.

Sellest heitlusest väljusid Madalmaad võitjana ning andsid tõe-ke ja olid eeskujuks kogu Euroopa järgnevale arengule. Milline pidi olema selle ühiskonna vaimne, moraalne ja kultuuriline ehitus ning elufilosoofia, mis lubas riigil ja rahval XVII sajandi keskel õitsele puhkeda? Millised mentaalsed kriteeriumid ja väärtushinangud eristasid hollandlasi uusaja Euroopa teistest rahvustest?

Neile ja paljudele teistele küsimustele aitab vastata tuntud hollandi kultuuriajaloolase, Harvardi ülikooli professori S i m o n S c h a m a raamat *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (New York: Knopf, 1987; xiii + 698 lk, 314 ill.). Võtme raamatule lähenemiseks annab teose alapealkiri. Muidugi on tegemist ühe tõlgendusvõimalusega ja just sellisena tuleb kirjutatud ka võtta. S. Schama lisab: "Kogu raamatus püüan ma näidata, et kultuurinormid, mis Hollandi ühiskond võttis endale kollektiivseks reeglite kogumiks, tulenevad näiliselt lepitamatute imperatiivide kohtumisest. Need printsiibisüsteemid, humanistlik ning kalvinistlik — kiriklik ja ilmalik — jäid teineteisest eraldatuks. Kuid paratamatud järeleandmised, mida moraalinõuded pidid tegema sotsiaalsetele normidele, viisid lõpptulemusena palju paindlikumatele reeglitele igapäevaelus" (lk 420). Teose lähtepunktiks peab autor Maurice Halbwachs'i ühiskonnateooriat.

Allikana on S. Schama peale XVI ja XVII sajandi Hollandi kirjandusteoste kasutanud veel kujutavat kunsti. Madalmaade kunstile omane ajastu sotsiaalne dokumenteerimine on kahtlemata vastupandamatu allikas kultuuriajaloolastele. Loomulikult teeb kujutava kunsti interpreteerimine antud kontekstis raamatu veelgi meelevaldsemaks, kuid avab samas ootamatuid perspektiive. Eessõnas ütleb autor, et kultuurist kirjutades ei pea ta silmas kultuuri suure algustähega (lk xi). Raamatust ei leia me midagi teatri, luule ja muusika kohta. Rohkeid illustratsioone tuleb vaadelda pigem konkreetse ühiskondliku loomuse väljendusena kui kunstiteosena. Autor on püüdnud tabada ühe maa ümberkujunemisprotsessi ajahetkel, mis lahutas uue "meie" vanast "nendest". Ühtaegu on tahetud vältida võõristust sotsiaalse ja poliitilise ajaloo vahel,

mis on iseloomulik rohkem ajaloole õppeainena kui ajaloolisele tegelikkusele.

Raamatu sisu võib kergesti nimetada kodanliku kultuuri kirjelduseks. S. Schama ise ei jaga seda funktsionalistlikku seisukohta, mille kohaselt kultuur on klassisüsteemi produktiks. Madalmaades, kus klassikontuurid olid raskesti eristatavad, on mõttetu tõmmata piiri rahva ja eliidi vahel liialt teravaks. Madalmaade maailmanägemuse keskmes seisib *burgher*, mitte *bourgeois*. Tegemist pole ainult tõlkenüansiga. *Burgher* oli esmajoones kodanik ja alles seejärel *homo oeconomicus*.

Teose lähtepunktiks on autor valinud märksõnad “moraalne geograafia” ja “patriootilised pühakirjad”, ja nende kaudu jõuab ta madalmaalaste loomuse ja eripärani. Eri aegadel ja eri ühiskondades on ühiskondlikust “normist” kõrvalekaldujaid mitmel viisil taas õigele teele juhtida püütud. Madalmaades seati XVI sajandi lõpul tõenäoliselt Inglismaa eeskujul sisse spetsiaalsed parandusmajad, et kasvatada ümber igat sorti hulguseid, petiseid ja muid kurjategijaid.

Jõukast kaubandussuguvõsast pärit Jan Laurenszoon Spieghel kirjutas Amsterdami linnavalitsuse jaoks detailse *promemoria*, mille järgi tuli kurjategijaid ümber kasvatada. Ajajärku arvestades olid Spiegheli ettepanekud küllaltki mõistlikud. Karistus pidi olema tasakaalus rehabiliteerimisega töö ja moraalse kasvatuse kaudu. Spieghel pidas oluliseks, et vangide identiteet hoitaks saladuses, aitamaks neil taaskohaneda n-ö sõnakuuleliku ühiskonnaga. Toit pidi parandusmajas olema toitev, kuid lihtne: must leib, jäme jahu, puder, herned ja oad, lisaks natuke sealiha ja kuivatatud turska mõni kord nädalas. Vangidele, kes soovisid oma kombeid parandada, pidi võimaldama õppida mingit käsitööd. Vaid need, kes kangekaelselt keeldusid oma eluviise muutmast, tulnuks sundida tegema rasket ja ühetoonilist tööd, milleks peeti puude saagimist. Majandusliku rehabiliteerimise programmi tuli täiendada palgaga, mis vastas tehtud töö hulgale. Tuleb kohe lisada, et Amsterdami parandusmaja *Tugthuis*, mis avas ukSED 1595. a, ei küündinud praktikas Spiegheli ideaalideni.

Vanemad võisid lapsi parandusmajja panna ka oma soovil. Selleks oli vaja vaid linnavalitsuse heakskiitu. Lapsi hoiti seal

seni, kui vanemad palusid nad vabastada. Need lapsed said veidi paremat toitu ja nende ülalpidamiskulud tasusid vanemad.

Peale kaaskodanike heategevuse ja majandusliku abi pidid vangid osa saama ka vaimulikust hoolitsusest. Palved ja katekismuse "katsumised" olid kohustuslikud hommikul ja õhtul ning enne ja pärast söögikordi. Talvel tegutses videvikust kuni kella seitsmeni "kool". Moraalne kasvatus hõlmas isegi vangide kõnepruugi ja käitumise vormimist. Keelatud oli vanduda, rääkida valju häälega ning suitsetada.

Pärast 1630. a lubati üldsusel ühe vaskmündi eest külastada parandusmaju ja vaadata karistusluseid. Aja jooksul sai parandusmajadest turistide kohustuslik vaatamisväärsus.

Sõnakuulmatuid vange karistati alates liharatsiooni vähendamisest kuni ihunuhtluseni härjakaraga. Mõned reisikirjeldused mainivad veel üht eriti julma karistusviisi — uputamiskambrit ehk "veemaja". Põikpäised paigutati keldrisse, mis teatud aja jooksul (mõnedel andmetel veerand tunniga) täitis põrandast laeni veega, kui trahvialune pidevalt vett välja ei pumbanud. Kas uputamiskelder tegelikult üldse eksisteeris, pole päris kindel. Reisimeeste kirjeldused tuginevad enamasti teiste käest kuuldule, Hollandi enda allikad vaikivad kõnekalt.

S. Schama teeb sellest järelduse, et uputamiskambri psühholoogilise jõu seletus peitub madalmaade kultuuri sügavas seotuses veega (lk 24). See oli omapärane pedagoogika, millest kristalliseerus Madalmaade identiteet. Selleks oli moraalne geograafia. Madalmaade esmaseks kogemuseks oli võitlus tõusvate veemasidega. Olla märg tähendas sedasama mis olla vangistuses, toiduta ja vaene. Olla kuiv tähendas vabadust, hoolsust ja jõukust. Selline oli S. Schama arvates uputamiskambri didaktiline tähendus.

Pretensioon erilisele saatusele, mida iseloomustasid kannatus ja leppimus, polnud hollandlastele nii omane, nagu nad ise arvasid. Kuid geograafilised olud tugevdasid imepärasel viisil moraalset analoogiat, mis läbi inimesed tunnetasid end kergesti kollektiivina. Et vabadus oli tasuks üleelatud katsumuste eest, siis pole imelik, et XVII sajandi madalmaalastel oli suur soodumus katastroofikirjeldusteks nii kirjasõnas kui kujutavas kunstis. Eriti populaarsed

olid jutustused laevahukkudest, üleujutustest ning imelistest pääsemistest.

S. Schama kasutab raamatus teadlikult terminit *rahvus*. Tema arvates kujunes ajavahemikul 1550–1650 iseseisva hollandi natsiooni poliitiline identiteet. Ühtlasi oli see ajajärguks, mil Madalmaade maastik muutus otse dramaatiliselt. Seega sai hollandi natsioon siis alguse nii poliitilises kui ka geograafilises mõttes. Rahva ajaloolises teadvuses olid nimetatud protsessid üksteisega lahutamatu seotud.

Madalmaalastel oli enda meelest püha õigus oma maale, mis välistas igasuguse lojaalsuse ilmalikele valitsejatele. Et nad olid üle elanud üleujutusi, oli neile iseenesest Jumalast äravalituse märgiks. Suurim uputus leidis aset 18. ja 19. novembril 1421, mil tormist kantud merelained ujutasid üle 500 km² maad. Tänapäevaste hinnangute kohaselt jäi vee alla 20 küla ning 10 000 inimest hukkus. XV sajandi kohta on need arvud tohutud.

S. Schama osutab siinjuures tõigale, mille poliitilise ajalooga tegelejad mõnikord unustavad, et sõda rahvusliku sõltumatuse eest peeti ajal, mis langes kokku kõige ägedama võitlusega mere vastu. Pärast vett pumpava tuuleveski leiutamist muutus merelt maa tagasivõtmine tunduvalt kergemaks. Ajavahemikul 1590–1640 kuivendati ligi 80 000 ha maad.

Mujal Euroopas tugevnes feodaalne hierarhia keskaja lõpus veelgi, ent Madalmaades toimus areng vastupidises suunas. Üleujutusühiskond, nagu S. Schama seda nimetab, oli ühtaegu hirmutav ja vabastav. Kadusid ära funktsionaalne vajadus ja ajalooline õigustus, mis mujal Euroopas tugevdasid sotsiaalset sõltuvust. Madalmaade kultuuris oli aksioomiks, et vesi võtab ja vesi annab. Kartus uppuda vaesusse oli samane hirmuga uppuda heaolu ja patu sisse. Vee- ja tuleproov olid seega raamatu autori arvates otsustavateks teguriteks hollandlaste rahvustunde tekkimisel (lk 42).

Millisena nägid madalmaalased ennast ise? Väga palju sõltus positsioonist ja põlvkonnast. Sotsiaalsed, keelelised ja kultuurilised erinevused provintside vahel põhjustasid samuti üksjagu komplikatsioone. Calvinism oli küll ametlik ja privilegeeritud usund, kuid sellest ei saanud iialgi domineerivat riigikirikut. XVI–XVII sajandi vahetusel oli vaid 10% elanikkonnast veen-

dunud kalvinistid. Arv tundub olevat väike, kuid ülempiiri — 55% kalviniste kogu vabariigi eksisteerimise perioodil — ei vaidlusta keegi. S. Schama sõnusi poleks vabariiki ilma kalvinistideta siiski tekkinud, kuid viimased üksinda poleks suutnud seda luua. Vastupidiselt tavakäsitusele, mille järgi kalvinism on lihtrahva ja väikekodanluse religioon, võis leida rohkesti veendunud kalvinistepaeargu kõikidest ühiskonnaklassidest, ka aadli seast.

1579. a Utrechti uniooni 13. paragrahv nägi ette iga provintsi õiguse ajada ise oma usuasju. Hiljem seda vabadust küll veidi piirati, kuid ainult katolitsismi pealetungi tagasitõrjumise suunas. 1638. a andis Delfti sinod kogudustele näiteks õiguse ise otsustada, kas nad tahavad kirikusse orelimuusikat või ei. Praktikas tähendas see tolerantse suuna võitu.

Madalmaade puhul on rahvuslik ühtsus vastuoluline mõiste, sest rahvus moodustati just vältimaks riigi teket (lk 62). Olla madalmaalane tähendas eelkõige olla konkreetse koguduse, linna, küla ja piirkonna liige. Võim kandus kohtadelt edasi kõrgematesse instantsidesse vaid erilistel tingimustel nagu näiteks üldine heakskiit, õigus delegatsioonide volitusi tühistada jne. Eriti esimesel pikal võitlusperioodil Hispaania vastu aastail 1570–1609 ühendas madalmaalasi pigem see, mida nad ühiselt põlgasid ja vihkasid, kui see, mida nad soovisid. Nad tegutsesid sundsituatsioonides ja hädaolukorras ning see poliitika kinnistus aja jooksul institutsionaalseks tasakaaluks.

Ülalviidatud Utrechti unioon, mida peetakse vabariigi alusdokumendiks, polnud olemuselt põhiseadus. Pigem oli see leping suveräänsete riikide vahel, kes otsustasid end ühiselt kaitsta. Mitte ainult maksud, vaid ka mündid, mõõdud ja kaalud võisid eri provintsidest ja mõnikord isegi linnades olla vägagi erinevad.

Mis siis kujundas ühtset kultuuri ja mentaliteeti? Võib rõhutada kolme tegurit: 1) Madalmaade muinasaja sihikindel ilustamine; 2) kaasaegne ajalugu, mida edastati rahvale kroonikate, eeposte, draamade, mälestuspidude ja tänapäevade kontekstis ning mis segunes muinasaja kirjeldustega; 3) assotsiatsioonid analoogiate kaudu — kõige kaudsem, kuid küllalt oluline meetod. Eriti rõhutab S. Schama paralleele, mis tõmmati muistsete bataavide ja iisraeli rahva vahele. Madalmaalastele mõjus nende heebrealik enesekäsitus tugeva ühendava sidemena.

Madalmaades räägiti meelsasti Amsterdamist kui oma Jeruusalemmast. Jumal pidi kaitsma väliste vaenlaste eest, kuid tõeline oht pidi tulema hoopis seestpoolt. Ohuks, millele viimse kohtupäeva prohvetid osutasid, oli materialism. Rikkus polnud seega rahustavaks märgiks kuulumisest äravalitud rahva hulka, vaid toimis kaasaegsete teadvuses moraalse hoiatussignaalina. Ilma rikkuseta oleks vabariik kokku varisenud, samas aga oli oht, et rahvas võib langeda valejumalate, Mammona ja Baali ohvriks. Järelikul vajati reegleid ja konventsioone, mille järgi võinuks rikkust Jumala ja vabariigi huvides kasutada. Kasum selleks ei sobinud, maksud ja heategevus aga küll. Kõik pidi käsitlema spetsiifilist Madalmaade probleemi — kuidas luua moraalne kord maapealses paradiisis. Eesmärgi saavutamiseks töötati välja käitumisreeglid, mis tõmbasid piiri paganliku priiskamise ja mõistliku elu vahele nagu ka lubatud komfordi ja ohtliku luksuse vahele. Selle kaudu katsusid hollandlased olla peremeesteks omaenda kodus ja vältida ülekülluse ohvriks langemist.

Söögikorra võlule oli neil siiski raske vastu panna. S. Schama sõnusti oli tõepõhi all kuuldusel, et madalmaalased söövad pigem kõvasti, kui vähe ja hästi (lk 151). Selle kinnituseks toob ta Arnheimi velskrite tsunfti (kokku seitse inimest) ühe söögikorra kirjelduse: 14 naela härjaliha, 4 naela vasikaliha, 6 kana, täidisega kapsapead, õunad, pirnid, leib, kringlid, mitmesugused pähklid, 20 pudelit punast veini, 12 pudelit valget veini ning lõpetuseks kohv. Eesti söömistraditsioone arvestades ei pruugi see nii hull tunduda, sest iga inimese kohta tuli liha veidi üle 1 kg ja veini 4,5 pudelit, eriti veel, kui arvestada söögijaja kestust.

Enamik Euroopa kaasaegseid kujutas hollandlasi ette suurte õgarditena. Tuntud loodusuurija ja rändur John Rey suhtus halvasti Madalmaade meeste ja naiste kombesse pidevalt süüa, isegi maal või merel reisides. Kõige märkimisväärsem oli tema arvates, et härjaliha rippus kõrtsis laetala küljes, kust siis lõigati õhukesi viile, mida söödi või ja leivaga. Rey arvates olid inimesed enamasti suurt kasvu ja paksud. See iseloomustus kujunes hiljem klišeeks pikaldasest, raskest, flegmaatilisest, lihavast hollandlasest, kes elavneb vaid väljavaatest kasumile ja tugevale kõhutäiele.

Inglasi vapustas ainuüksi roogade rohkus madalmaalaste söögikordade ajal. Väikesele seltskonnale serveeritavaid roogi pol-

nud mitte kaheksa või kümme, vaid kuni kakskümme viis ja isegi kolmkümmend. See polnud siiski ainuomane XVII ja XVIII sajandile. Toidu üleküllus, pildid toiduaineid pungil köögist, oli igivanaks elemendiks madalmaade kultuuris, ulatudes tagasi suurte keskaegsete gildideni Flandrias ja külakarnevalideni. S. Schama rõhutab, et tegemist on ühtlasi kultuurilise, mitte pelgalt materiaalse tegelikkusefenomeniga (lk 152). Küllusliku köögi motiiv kordus madalmaade kultuuris pidevalt, kusjuures isu on võimalik vaadelda mitmest aspektist.

Loomulikult rõhutasid madalmaade perekäsiraamatud vajadust piirata üleküllust väga eluviisi kaitsevalliga. Humanistide ideaaliks olev kuldne kesktee, mis ettevaatlikult kulges loobumise ja pillamise vahel, avaldas mõju esimese põlvkonna vabade madalmaalaste köögile, riietusele ja kogu eluviisile. Seda ei tohi aga segi ajada kalvinistliku askeesi ja karskusega.

Lihtsama söögikorra (mitte ilmtingimata hommikusöögi) koostiseks oli tükk juustu, leib, heeringas, asendamatu sidrun, pähklid ja puuvili, pokaal reinveini või toop õlut. Dieedi ettekirjutusi ei eksisteerinud. Teatud toiduainete puhul peeti silmas aga moraalseid omadusi, mida madalmaalased uskusid end kollektiivselt kehastavat. Juust nagu heeringaski oli suureks võrdsustavaks faktoriks, mida kõikides ühiskonnakihtides hinnati. Seevastu ei soovitatud süüa juustu ja võid üheaegselt, seda peeti piimatoodetega priiskamiseks. Heeringat nimetab S. Schama patriootiliseks kalaks, üheks rahvuse heaolu tugisambaks (lk 164).

Oli ka toiduaineid, mida mõned moralistid ja eriti kalvinistlikud preestrid pidasid taunitavaks ja lausa kahjulikuks. Hoiduda tuli paganlikku päritolu eksootilistest vürtsidest nagu kaneel ja muskaat, sest need võisid eemale peibutada koduse toidu ja kombekate eluviiside juurest. Suurim vaenlane, Saatana väsimatu käsilane, oli aga suhkur. Brasiiliast voolas suhkur Madalmaadesse sellisel hulgal, et ta sai kättesaadavaks ka lihtinimestele. 1640. aastatel tegutses Amsterdumis juba üle 50 suhkrurafineerimistöökoha. Traditsioonilistele maiusroogadele nagu vahvlid ja pannkoogid lisati nüüd suhkrut või karamellkastmeid. Pehmeid kooke polnud siiani maitsestatud, ainult mõnikord lisati neile mett või jõukamates kodudes safranit ja aniisi. Nüüd "löödi nad üles"

suhkrustatud puuviljaribadega või senitundmatute segudega idamaisest ingverist ja läänemaisest siirupist.

Oleks muidugi vääri arvata, et Madalmaades oli kõigil alati kõht täis. Kuldajastu Holland polnud mingi pudrumägede ja piimajõgede maa. Samas tuleb konstateerida, et näljarahutused ja protestid maksude vastu olid Madalmaade linnades kuni 1690. aastateni haruldased. Selle ajani võib kokku lugeda vähem kui kümmekond seda laadi konflikti — kõik lokaalse ja sporadilise iseloomuga. Kuigi 1650. aastatel tabas depressioon kõiki majandussektoreid, oli Holland sotsiaalsete rahutuste puudumise poolest Euroopas silmatorkavaks erandiks.

Välismaiste reisimeeste arvates elasid töötavad inimesed Ühendatud Provintside Vabariigis jõukalt. Paradoksaalselt olid oskusteta tööjõu elutingimused ajavahemikul 1580–1680 sama head või isegi paremad kui n-ö kutsetöölistel. Viimased alustasid, kui võrrelda Inglismaa, Prantsusmaa ja Lõuna-Madalmaade sama sotsiaalse kihiga, halvemast seisust, kuid jõudsid neile XVII sajandi keskpaigas järele. Ka tööta jäänuid, vanu ega haigeid ei jätetud hooletusse. Nende aitamiseks rajati mitmesuguseid heategevusasutusi.

See suhteline heaolu tulenes suuresti Madalmaade keskset rollist XVII sajandi teraviljakaubanduses. Kohapeal kasvatati teravilja vähe, kuid et Hollandi laevastik domineeris Läänemerel, siis hoiti oma kontrolli all rukki ja nisu kasvatust Poolas, Ida-Preisimaal, Liivimaal ja Rootsi Pommeris.

Välismaalased imestasid tihti, kui vaheldusrikkalt hollandlased toituvad. Värske, soolatud või muul moel sisse tehtud kala andis suure osa lihtrahva proteiinivajadusest XVII ja XVIII sajandil. Sealjuures peeti sellist tänapäeva delikatessi nagu teokarbid tõeliselt viletsaks toiduks. Teokarbid esinevad korduvalt maalidel “kehvast” köögist. Kala oli ka hinnalt kõigile vastuvõetav. Paar sissetehtud heeringat maksis 1650. aastatel vaid ühe duiti, s.t ühe kaheksandiku stuiverit, ning värske heeringas pool stuiverit.

Või oli kallim ja maksis 5 stuiverit nael, kuid tegemist polnud mingi luksuskaubaga. Need, kes olid nõuks võtnud anda külalistele toreda hommikusöögi, pakkusid mitut sorti võid. Tõeline sotsiaalne vahejoon kulges aga majapidamiste vahel, kus võid pandi

vaid leivale ning pehmetele kookidele, ning nende vahel, kel oli võimalus kasutada võid sularasva asemel ka toiduvalmistamisel ja küpsetamisel.

Liha polnud Madalmaade käsitöölise jaoks sugugi haruldane toiduaine ning oli tavapäraseks koostisosaks väikekodanlase söögisedelis. Suitsutatud liha, eriti pekist sealih, söödi korrapäraselt iga nädal. Oskustöölisel ja kõrgelt kvalifitseeritud käsitöölisel oli aga võimalus osta ka värsket liha. 1650. a paiku maksis üks kana Delfti turul 11 stuiverit, nael vasikaliha kõige rohkem 4 stuiverit, mis moodustasid vastavalt kolmandiku ja kaheksandiku käsitöölise päevapalgast.

Roheline sibul ja kapsas ning juurvili — pastinaak, punapeet, porgand, ning hernes, uba, kurk jne oli odav ning kättesaadav tänu laialdasele aedviljakasvatusele Hollandis, Zeelandis ja Frieslandis. Väljaehitatud kanalite võrk hõlbustas ja tegi odavaks ka nende toimetamise ostjani. Niisamuti oli puuviljaga. Linnalähedastes puuaedades kasvatati õunu, pirne, ploome ja pähkleid. Keskklassil oli kombeks hommikusöögi ajal lisada rõõsale või hapukoorele kirsse või teisi marju. Kuivatatud puuvili, eriti ploomid, rosinad ja viigimarjad, oli toiduvalmistamisel tavaline. Neid kasutati peamiselt lihatoitude, pirukate ja kookide maitsestamiseks. Kuivatatud ploomidega hernesuppi, ploomitäidisega seapraadi ja hakitud härjakeelt roheline õunamoosiga peeti suureks delikatessiks.

Mõnikord suhtuti puuviljadesse umbusklikult. 1655. a levis kuulujutt, et sinised ploomid ja kreegid on raske katkupeidemia põhjustajateks. Seetõttu ei tohtinud neid puuvilju mõnda aega Hollandi turul müüa. Mida eksootilisem puuvili, seda kergemini läksid liikvele seda sorti kuulujutud.

Melon, apelsin ja viinamari oli pikka aega luksuskaup, kuid muutusid pärast 1670. aastat suhteliselt odavaks. Melonimahl kuulus üllatavalt paljudesse hollandi toiduretseptidesse.

Joogid olid kaua aega ühed ja samad ning muutusid alles pikamööda XVII sajandi jooksul. Tee sai tuntuks tänu Madalmaade ränduritele ja kolonistidele Oriendis. Arst Johannes van Helmont soovitas seda hea vahendina vedeliku tasakaalu saavutamiseks kehas pärast rohket higistamist või kõhulahtisust. XVII sajandi esimesel poolel oli tee universaalvahendiks siiski vaid väheste-

le. Erinevalt tubakast, mida samuti kiideti tervistavate omaduste pärast, ei saanud teele kunagi osaks *odium theologicum*'i.

Kohvi läbilöök võttis kauem aega, kuigi kirjanik Blankaart väitis, et tegu on maailma kõige tervislikuma joogiga. Alles XVIII sajandi alguses tekkisid Amsterdamis ja Rotterdamis kohviklubid, meestele ja naistele eraldi. Ajaga kaasas käivad inimesed võisid seal juua kanget nelgi, kaneeli ja ingveriga vürtsitatud ning meega magusaks tehtud kohvi.

Hommikusöögi juurde joodi tavaliselt täispiima ja vadakut, eriti aga soovitati nii täiskasvanutel kui lastel juua õlut. Kodukäsiraamatud loetlesid vähemalt 18 sorti õlut, millest mõni oli maitsestatud majorानी ja rosmariiniga ning üks sort ploomidega. Toop õlut kõrtsis maksis 1650. aastatel vaid pool stuiverit. Laevadel seisid õlletunnid lahtiselt, nii et meeskond võis õlut vabalt pruukida.

S. Schama teeb selle kõige põhjal üldistuse, et suurem osa Madalmaade rahvastikust sai XVII sajandil nautida seda rikkalikku, ehkki mitte luksuslikku kosti, mida humanistlikud arstid ja preestrid pidasid kasulikuks nii kehale kui hingele (lk 174). Nende toitumistavad aga, nii nagu ka ühiskond tervikuna, ei vastanud sellele püramiidjale mudelile, mis domineeris uusaja alguses peaaegu kogu Euroopas. Oleks loomulikult naiivne mõelda, et puudusid tohutud vahed heaolus, hariduses ja sotsiaalses käitumises, mis tõmbasidki kokkuvõttes piirid selle muidu üpris vormitu massi vahele. Teistpidi võttes annab fakt, et kõik inimesed istusid enam-vähem samal kellaajal hommikulaua taha ning sõid samasugust toitu, tunnistust ühiskonnast, kus ühesugused tavad ja harjumused olid ühendavaks faktoriks sealgi, kus majanduslikud erinevused muidu oleksid lahutanud.

Kõige kõnekam näide sellest, mida hollandlased ise pidasid "möödukaks toitumiseks", s.t kus välditi "rasvase" ja "kehva" köögi äärmusi, oli laevadel pakutav toit. Kuigi Madalmaad olid kuulsad tööjõu ülekülluse poolest, polnud meeste värbamine sõja- ja kaubalaevastikku kunagi kerge. XVII sajandi lõpus muutus see veelgi raskemaks. Et sundvärbamist polnud, siis oli heldekäeline toit tõenäoliselt üheks suuremaks peibutiseks.

Arvestades, et merel tuli tarvitada kuivatatud, soolatud või sisetehitud toiduaineid, olid söögikorrad ajastut silmas pidades väga mitmekesised. Päeva jooksul võis saada u 4800 kalorit. Hommikusöök koosnes tavaliselt leivast ja pudrust. Õhtusöök sisaldas vähem tärklist. Pühapäeval võidi pakkuda pool naela suitsusinki või nael lamba- või keedetud loomaliha hernestega. Esmaspäeval, teisipäeval ja kolmapäeval seisis laual suitsutatud ja keedetud kala roheliste või kollaste herneste ning ubadega. Neljapäeval sai igauks naela loomaliha või kolmveerand naela sealiha. Reedeti ja laupäeviti söödi taas kala ja herneid. Seega võtsid suuremad laevad pardale tohtu koguse toiduaineid. Näiteks 1636. a võttis 100-mehelise meeskonnaga laev *igaks* kuuks pardale: 225 kg juustu, 5 tonni liha, 200 kg sisetehitud kala, 4 tonni heeringat, 1,25 tonni võid, 5,5 tonni kuivatatud herneid, 2,5 tonni kuivatatud ube, 500 tonni soola, pool ankrut äädikat, 35 tonni õlut talvel ja 42 tonni suvel, lisaks prantsuse ja hispaania veini ohvitseridele.

Ainsa roana puudus laevastiku toidusedelis tudengite, professorite ja patriitside *hutsepot*. XVII sajandi keskpaigaks oli see tõusnud rahvusroa staatusesse. Tegemist oli erilise ühepajatoidu- ga lihast ja juurviljast. S. Schama sõnusti pidi see roog peegeldama sööjate loomuomadusi ja ühtlasi mõjuma tugevdavalt (lk 176).

Toit polnud siiski ainult kõhutäide. Toitu serveeriti suure toreduse ja hiilgusega ning see muutus tseremooniate raamistikuks, mis liitis lauasisustajad ühte. Formaalsustel ja etiketil oli väga oluline tähendus ja nendega pandi sageli proovile välismaa külaliste kannatus. Rituaalide eesmärgiks polnud mõistagi juhuslike külaliste lõbustamine ega ärritamine. Tegemist oli müsteeriumidega bürgerite sotsiaalses religioonis. Sellistena välistasid nad enamasti naiste ja laste osavõtu ning muutusid niisama keeruliseks nagu vana kiriku rituaalid, millele vabariik oli selja pööranud. Nii näiteks muutus tähtsaks, kes sai au kallata veini pokaalidesse või lõigata lahti liha gildide ja miilitsakompaniide iga-aastastel kahepäevapidudel.

Siinkohal võib S. Schamale vastu vaielda, et XVII sajandi pidusöökide rituaalid polnud sugugi ainuomased Madalmaadele ja neis ei tule näha midagi erilist. Tegemist oli lihtsalt keskaegsest tsunftikorraldusest ning rõhutatult seisuslikust ühiskonnast pärit mõjutustega.

Oli eeskätt majanduslikke põhjusi, miks vabariigi ametimehed vaatasid läbi sõrmede heade kalvinistide silmis kahjulike või isegi keelatud kaupade tootmisele, transpordile ja müügile. Paljude kirikumeeste ja välismaalaste silmis oli Holland maa, kus deemon kuld istus juustust troonil ning kandis tubakast krooni (lk 188). Et Ühendatud Provintside Vabariik pidas end uueks Iisraeliks, siis võis kogu heaolu osutada ohtlikuks. Kui liigsöömist sai õigustada normide järgimise vajadusega, siis joovastavate ainete puhul olid mõõdukus ja karskus ainsaks alternatiiviks üleastumisele. Sellegipoolest lõhnas kogu vabariik tubaka järele. Iseäranis häirisid välismaalasi pigimustade hammaste vahelt suitsu puhuvad naised.

Esmalt oli tubaka levitamise keskuseks Amsterdam. Just siia toodi peamiselt Virginiast ja Marylandist imporditud tubakas, mis kuivatati, lõigati ja rulliti ning eksporditi seejärel Venemaale ja Läänemere-äärsetesse maadesse. 1630. aastatel hakati tubakat kasvatama Utrechti idaosas ning varsti ka sellega külgnevas Gelderlandis ja see muutis madalmaalaste olukorda rahvusvahelisel turul. 1675. a eksporditi juba 2,5–3 milj. kg tubakat igal aastal.

Pilti täiendasid piibuvalmistajad Haarlemis, Amsterdamis, Groningenis, Schoonhovenis ja mujal. Enamik neist asus Gouda ümbruses, kus ligi 15 000–16 000 töolist teenis leiba piipude valmistamisega. Hollandlased polnud esimesteks tubakalevitajateks Euroopas, küll võib neid aga pidada esimesteks asjatundjateks sellel alal. Aretajad püüdsid üha suurema variatsioonirikkuse poole, segades tubakasse kõikvõimalikke vürtse ja maitseaineid, mida nimetati ühise nimetajaga "soustideks". Nendeks olid sidrun, aniis, tüümian, safran, lavendel, till, muskaat, koriander, veiniäädikas, tume õlu, apteegitill, potas, kummel, kuivatatud ploomid ja rosmariin.

XVII sajandi esimesel poolel polnud selge, kas tubakas on arstirohi, toiduaine või mürk. Närimistubakas levis üldiselt alles pärast 1660. aastaid ning nuuskutubakas veelgi hiljem. 1680. aastatel kiitsid Amsterdami arstid Stephanus Blankaart ja Cornelis Bontekoe tubakat rahustava aina ning soovitasid seda mh skorbuidi, podagra, neerukivide ja kroonilise unetuse vastu! Siiski ei saa öelda, et suitsetamine oleks muutunud sotsiaalselt aktsepteeritavaks. Väidetavasti hiljemalt 1620. aastateks hakati tubakasse suhtuma kui naudinguvahendisse ja mitte kui ravimisse. Oli neid-

ki, kes uskusid, et suitsetamisest võib aru kaotada, jääda loiuks ja impotentseks ning langeda sügavasse melanhooliasse.

Juba XVI sajandi alguses olid madalmaalased tuntud oma rohke joomise poolest. 1613. a oli ainuüksi Amsterdamis 518 õlletaret, mis tähendas ühte joomapaika iga 200 elaniku kohta. Haarlemis joodi XVI sajandi lõpul 12 508 liitrit õlut päevas, kolmandik sellest kõrtsides ja kaks kolmandikku kodudes. Pole kahtlust, et Madalmaade majanduslikule õitsengule aitasid eriti oluliselt kaasa alkohoolsed joogid, mõnevõrra ka tubakas. Majanduse üheks alustalaks oli just õllepruulimine. Seevastu kõik kangemad, konjaki tüüpi joogid, olid imporditud Prantsusmaalt. Kohapeal põletati mõnevõrra ka ise viljast ja puuviljast kangemaid napse odavate kõrtside ja laevade tarbeks. Väga oluline koht Hollandi transiitkaubanduses oli ka veinitranspordil. Viimase keskusteks olid Holland ja Zeeland, kus sõlmiti sidemed tootjate ja tarbijate vahel Küprosest Peruuni. Madalmaalased vedasid bordood Saksamaale ja Rootsi, reinveine Venemaale ja Hispaaniasse, magusat malagaveini Hispaaniast ja marsalat Lõuna-Itaaliast Inglismaale jne.

Kalvinistid väitsid, et igasugune alkoholi ja tubaka tarbimine viib libedale allakäiguteele. Humanistid väitsid end mõistuse abiga suutvat vahet teha mõõdukuse ja liialduse vahel. Kalvinistide arvates andis kommete jätkuv langus tunnistust patuste ettemääratud hävingust, kuna rahvas saab patukahetsuse kaudu võimaluse uuestisünniks. Humanistid kartsid, et mõõdutundetud nüristab meeli sedavõrd, et inimesed kaotavad kristliku tahte.

S. Schama nimetab Ühendatud Provintside Vabariiki meelsasti XVII sajandi suureks erandiks (lk 224). Selle äkiline ja jõuline tõus teiste Euroopa riikide sekka oli põhjustanud suurt segadust ja rahunust. Noore Hollandi vabariigi iseseisvuse peavastaseks ei saanud alguses sugugi teised kuningakojad, vaid hoopis "saatusekaaslane" Inglismaa. Põhjuseks oli mõlema varakodanliku protestantliku riigi sarnased majandus- ja iseäranis kaubandushuvid. Alguses tegi Cromwell katse luua "allianssi ja uniooni"; sel eesmärgil saadeti 1650. a Haagi Inglise delegatsioon. Kõige olulisemaks oli siiski küsimus vabast merest, s.t hollandlaste soovimatusest piirata oma kaubandust inglaste kasuks.

Inglismaa vastuseks oli kuulus 1651. a Navigatsiooniaakt, millega keelati import saareriiki muudel kui Inglise enda alustel. Lisaks nõuti, et madalmaalased tervitaksid alandlikult, kui nad kohtavad Inglise laeva "Briti merel". S. Schamaga võib nõustuda, et paljud ajaloolased on viimase seiga tähtsust alahinnanud. Tegemist polnud kaugeltki triviaalse etiketiküsimusega, sest XVII sajandil oli sümbolite tähtsus nii riikide kui üksikisikute elus ülisuur.

Kolmel korral püüdis Inglismaa Ühendatud Provintside Vabariiki relva jõul kuulekusele sundida, mille tulemuseks olid sõjad aastail 1652–1654, 1665–1667 ja 1672–1674. Ehkki sõjavägi, sh palju välismaiseid palgasõdureid, etendas XVII sajandil olulist rolli vabariigi iseseisvuse kaitsmisel, pöörduti talle hämmastavalt vähe tähelepanu toleaesgses kodumaises kultuuris. S. Schama konstateerib, et kuni XIX sajandini polnud Hollandis ühtegi ratsaskulptuuri (lk 240) ning sõja motiiv oli tagaplaanil ka ajaloomaalil.

Laevastikku seevastu peeti rohkem kollektiivseks nähtuseks ja institutsioonina vähem hirmuäratavaks kui armeed. Laevastik oli hollandlaste meelest isamaa tõeline kaitsja. Laevad ise olid Madalmaade ideaallinnade ujuvateks koopiatega. Tunnet "kodu kaugel kodust" ei vähendanud oluliselt teadmine, et välismaalased moodustasid vähehaaval üle poole laevade meeskondadest. Ajaloolised valed muutuvad kergesti kultuurilisteks truisimideks, ja kuigi laevastik oli tegelikult mehitatud skandinaavlaste ja sakslastega, peeti seda vähem võõraks kui maavägesid. S. Schama peab asjaolu, et madalmaalased keeldusid militaarsusele andmast erilist kohta oma kultuuris, nende eristajaks absoluutsetest monarhiatest. Võõras vägivald oli loodusõiguse rikkumine, ja ise haarati relvade järele vaid vabaduse kaitseks.

1672. aasta on mitmeski mõttes piirjooneks Madalmaade ajaloos. Sellega algas kuus aastat väldanud Prantsuse—Hollandi sõda, millest viimane väljus endisest küllalt erineva riigina, säilitades siiski territoriaalse terviklikkuse. Võib öelda, et 1672. a algas pikk sõdade ja murtud vaherahude ajajärk, mis lõppes alles 1714. a. Lisaks ületati majandusliku õitsengu ja rahvastiku juurdekasvu kõrgpunkt. Mis aga veelgi olulisem ja seni vähem rõhutatud — muutus Hollandi kui riigi arusaamine omaenese ko-

hast Euroopas. Ehkki tunne, et ollakse midagi erilist, osalt isegi tugevnes tänu pääsemisele üle noatera, tuli tuleviku nimel ühineda usaldusväärsete liitude süsteemiga. Sellega aga läks kaotsi ka osa identiteedist. Kuigi Prantsusmaa sõjalisele jõule suudeti vastu panna, kapituleerus osa hollandi valitsevast eliidist prantsuse kultuuri ja kommete ees. Et aga Euroopaski hakati Hollandit vähem iseäralikuks ja seega ohutumaks pidama, siis tundis Ühendatud Provintside Vabariik end ka ise vähem ohustatuna.

“Kuninganna kulla” riigis räägiti palju rikkuse koormast. Üheks võimaluseks ülemäärasest rikkusest tulenevat hukkaminekut vältida olid heategevuslikud loteriid puudusekannatajate heaks. Võitude arv oli sealjuures suur. Näiteks 1662. a Veere linnas vaeste heaks korraldatud loteriil oli 6 suuremat ja 828 väiksemat võitu. Esimeseks auhinnaks oli hõbeserviis ühes küünlajalgade ja muude esemetega 4000 floriini väärtuses. Väiksemateks auhindadeks olid hõbedast mõõga- ja pistodakäepidemed, pokaalid, aluselikud jne väärtusega 24 floriini tükk.

Igaüks võis osta nii palju loteriipileteid, kui soovis. Eelis oli muidugi rikkamatel, kuid statistika kinnitab, et õnnemängijaid oli igast ühiskonnaklassist. Seejuures ei tasutud lotode eest alati sularahas, vaid ka muu varaga. Talupojad tulid loteriile kariloomade, juustu, hobuste ja turbavankritäitega. Kaupmehed tasusid villase või inglise linase riidega, õllega, veiniga jms.

Madalmaalased polnud seega immuunsemad luksuse ahvatluste suhtes kui teised renessansi- ja barokikultuurid. Kalvinistlikud jutlused ei takistanud neil heldekäeliselt raha kulutamast, et ehitada ennast elegantsete riiete ja ehetega ning oma kodu kalli kunsti ja toreda mööbliga. Kõige tähtsamaks jõukuse demonstreerimise kohaks oligi kodu. Ehituskruuntide vähesus kiiresti kasvanud linnades nagu Amsterdam ja Leiden seletab osalt majade ehitamise traditsiooni rohkem sügavusse kui laiusse. Maja võis olla näiteks 10 m lai, aga ulatuda tänavajoonest eemale 60 meetrit.

Mööbel oli Madalmaades võrreldes ülejäänud Euroopaga suhteliselt odav, riided aga palju kallimad. Sellegipoolest võis ühel pärjelinaisel olla 30 või enam mütsi. Eriti kõrgelt hinnati linast riidet. Kaksteist või neliteist paari voodilinu kahele või kolmele voodile, 30–40 servetti ning tosin ninarätikut polnud majapidamises sugugi haruldane. Üks kallimaid mööbliesemeid oli voodi.

Lihtsates kodudes kasutati kapp- ja seinavoodeid, narisid või saelaudadele asetatud madratseid, kus magasid lapsed ja teenijatüdruk.

Üsna tavaliseks “luksusasjaks” olid peeglid. Preestrid sõdisid visalt nende vastu, väites, et need ahvatlevad kuratlikule edevusele. Peadid oli odavad ja neid oli kõikjal, eriti pärast seda, kui Madalmaade oma klaasimeistrid ja tiserid hakkasid valmistama kooptiaid Veneetsia originaalidest.

Kõige rikkalikumalt oli Madalmaade keskklass sisustanud köögid ja küalalistetoad. Pajad ja kastrulid olid kallid ja moodustasid sageli suure osa tüdruku kaasavarast. Kohustuslik oli ka triikraud. Toidu- ja joogianumad olid tavaliselt tinast ja odavad. Keskklassi kodudes rippus samuti palju maale. Seejuures olid maalid motiividega ühiskonna madalamate kihtide elust, n-ö karsmu- ja bordellistseenidega, kõige odavamad.

Kapitalismi vahikoeraks Ühendatud Provintside Vabariigis oli pank. Selle peaesmärgiks polnud mitte luua kapitali ettevõtluse edendamiseks, vaid vastupidi — valvata kapitali vahetustingimusi. Amsterdami börs oli panga moraalseks vastandiks. See oli ainus koht, kus raha pandi mängu veelgi suurema riskiga kui kõrtsis või mängupõrgus. Pank oli ettevaatliku konservatismi bastioniks, ent börs oli pidurdamatu himu ja muretu entusiasmi mängupaigaks. Pank oli Madalmaade kapitalismi kirik, börs aga selle tsirkus (lk 347).

Nii börsimängurite osavusest kui väikespekulantide kannatamatusest teenida kiiresti suuri varandusi tekkisid XVII sajandil ja XVIII sajandi alguses tohutud spekulatsioonilained. Neist suurim ja rahutusttekitavaim oli 1636.–1637. a tulbiafäär. S. Schama arvates võis vaid sügavalt kodanlik kultuur valida spekulatsiooni objektiks pretensioonitu tulbi ja mitte näiteks smaragdide (lk 350). Tulpidel polnud siiski mingit seost väikekodanlikkusega. Vähe-malt esialgu olid need Türgi päritolu taimed eksootilised, põnevad ja isegi ohtlikud. Spekulatsioon sai võimalikuks tänu tulbi muutmisele haruldusest asjatundjate käes kaubaartiklits lihtinimestele. Pearoll kuulus tulbisibulatele, mille müük sõltus aastajast. Amatööridel piirdus ostuaeg perioodiga juunist, mil sibulad võeti üles, kuni istutamiseni oktoobris. Ühtaegu muutus aga loomulikuks, et ostutehinguid sooritati juba talvel. Pikka aega arvestades oli möö-

dapääsmatu, et ostjaid ahvatleti tegema ajutisi transaktsioone: kas teenimist edasimüümise läbi või omaenda tagavarasid suurendades. Kõik toimus loomulikult ilma lilli või sibulaid nägemata. Et hinnad põhinesid ootusel, siis tõusid nad ühes saabuva kevadega. 1637. a, kui spekulatsioon saavutas kõrgpunkti, polnud kaubaks enam tulbisibul, vaid formaalse tarnimisajaga edasiantav toiming, mis oli üpris kahtlane veksel.

Kogu tulbilool oli seega neli faasi: asjatundjate ja botaanikute faas; ajajärk, mil aretajad muutusid professionaalideks; spekulantide massiline invasioon; reeglite kehtestamine eesmärgiga saada kogu protsess kontrolli alla.

Tulbi tulekus Lääne-Euroopasse pole midagi müstilist. Madalmaadesse jõudis ta XVI sajandil, kui kaubanduslikud ja kultuurilised kontaktid Otomanide impeeriumi ja Habsburgide vahel olid saavutanud õitsengu, ehkki ametlikult oli tegemist vaenlastega. Esialgu kasvasid tulpe peamiselt aadlikud. Peagi sai see suurmoeks, levides Pariisist Prahani. Pärast esimeste kataloogide publitseerimist levis tulbi populaarsus õukonnaringkondadest suure hulga entusiastideni.

1620. aastate alguses oli tulp saavutanud konkurentsitu moelille koha kogu Põhja-Prantsusmaal, Madalmaades ja Saksamaa lääneosas. Hierarhilisus iseloomustas kogu ajastut ja nii loodi tulbigi hierarhia. Tulbisordi kõrge staatus ei tulenenud tema haruldusest, vaid rohkem vormi ja värvi rafineeritusest ja väljapeetusest. Kõige enam olid hinnas leegitsevad ja triibulised sordid. Tulpide kuningaks peeti *Semper Augustus*'t (punased leegid valgel tagapõhjal). Et aga Madalmaades kuninglikke kõrgusi erilise au sees ei peetud, siis andsid leidlikud aretajad uutele sortidele oma kangelaste nimesid, mis heitsid patriootilist sära neile enesetele. Enamiku tulbisortide nime ette ilmus seepärast admiralali või kindrali tiitel. Tulpi peeti muide alati meessoost olendiks.

Tulbihulluse kulminatsiooni ajal maksis üks talupoeg üheainsa *Viceroy* eest 2500 floriini, kahe koorma nisu, nelja koorma rukki, nelja rammusa härja, kaheksa sea, kaheteistkümne lamba, kahe ankru veini, nelja tonni või, 1000 naela juustu, ühe voodi, mitmesuguste riietusesemete ja ühe hõbepeekriga (lk 358). Üheks kalleimaks ostuks, mis notari juures kinnitatud, oli 193-essiline *Semper Augustus*, mille eest maksti 4600 floriini, lisaks vanker

kahe hobusega (need üksi olid 2000 floriini väärt). Õnnestunud ostu korral tegi ostja — mitte müüja — seltskonnale joogipoolist välja.

S. Schama raamatu üks huvitavamaid osi kannab pealkirja “Elada ja kasvada” ning käsitleb naiste ja laste olukorda Hollandis. Neist argielu külgedest on seni olnud suhteliselt vähe teada.

Vaevalt jäi ühelgi Hollandisse sattunud märkamata, kui suuri pingutusi tegid inimesed tänavate ja majade puhtuse hoidmisel. See oli tugevas kontrastis pori ja mustusega enamiku XVII sajandi Euroopa linnade munakivisillutistel. Ka maja sees järgiti koristamisrutiini peaaegu militaarse täpsusega. Ajakava ühes tegevuse detailse kirjeldusega oli väga täpselt välja töötatud. Nii tuli majaesist treppi ja eeskoda pesta iga argipäeva varahommikul. Kolmapäeviti tuli koristada kogu maja. Esmaspäeva ja teisipäeva pärastlõuna pühendati tolmu pühkimisele elu- ja magamistoast jne. Isegi koduloomade pesemiseks olid olemas täpsed näpunäited.

Praegu võib see meile tunduda triviaalsena, kuid arvestades XVII sajandi konteksti oli tegemist pigem liialdusega — nagu hulluse, mitte mõistliku hoolitsusega hügieeni eest. Täiesti keelatud oli sülitamine nii tänaval kui maja sees. Absoluutselt pööraseks pidasid välismaalased nõuet majja sisenedes kingad ära võtta ja sussid jalga panna, enne kui võõrustaja jutule mindi. Olla räpane tähendas sedasama mis kanda endaga kaasas haigusi ja igasuguseid parasiite. Surnud kassi viskamine kanalisse, peavarju andmine illegaalsele sisserändajale või majaesise tänava pesemata jätmine olid kõik ühesugused kuriteod, mida võis võrrelda linnavärvate avamisega nakkushaigusi põdevale marodööride armeele. Seda, kes oli puhas, võrreldi aga kodumaad, kodulinna ja kodu sissetungijate eest kaitsva patrioodiga. S. Schama arvates tõendas selline sõjakas puhtus hollandlastele nende eripära (lk 380).

Kodu oli nii indiviidi kui kogu Madalmaade ühiskonna moraalses staatuses erakordselt tähtis. Teiste XVII sajandi riikide kujutus enesest toetus kas dünastia või linnriikide ajaloolistele privileegidele, Hollandis aga oli kodu kogu vabariigi aluseks.

Senised uurimused näitavad, et hollandi perekond oli väiksem, kokkuhoidvam ja sugulastest sõltumatum kui teistes Euroo-

pa maades XVII sajandil. Perekonna keskmiseks suuruseks oli 4,75 inimest. Tavaliselt kuulus majapidamisse kaks last ja vaid 5–6 protsendil elasid veel teised sugulased nende juures.

Koduhoidjaks oli Madalmaades naine, millega ei erinetud traditsioonilisest euroopalikust skeemist. Hollandi naine oli kuulus oma perenaiseliku kombekuse poolest. Samas aga ei jätnud välismaalased märkimata, et kohalikud naised kasutasid rohkem ebaviisakaid ja sõimusõnu kui nende sookaaslased Inglismaal ja Prantsusmaal. Põhjuseks toodi asjaolu, et vallalised naised ei hooli eriti palju vooruslikkusest. Seevastu abielludes polevat leidunud truumaid naisi kui hollandlannad.

Häirivam väljastpoolt tulnuile oli vabadus, mida Madalmaade naised võrreldes teiste riikidega nautisid. Nii suudlesid nad mehi avalikult, ütlesid, mida mõtlevad, käisid ilma saatjata tänaval jne. Prantslastele tundus just viimane eriti võõrastav, kuigi neile järjekindlalt kinnitati, et naised on äraostmatult truud oma meestele.

XVI sajandi lõpus täheldas Fynes Moryson, et friisi naised embavad üksteist ja tühjendavad pärasoolt avalikult, tegelevad perekonna eelarvega, uisutavad õhtuti kuni linnavärvate sulgemiseni ja mis kõige märkimisväärsem, pidutsevad öö läbi kõrtsis, oma kodust mitme tunni teekonna kaugusel (lk 403).

Kuigi naised olid eemale jäetud poliitilisest tegevusest, olid neil ometi piisavalt suured juriidilised ja majanduslikud õigused. Kui naine kahtlustas, et mees raiskab tema kaasavara või kuritarvitab mingil teisel moel oma eestkostjaseisundit, võis naine abi saamiseks pöörduda kohtu poole. Need polnud ainsad korrad, mil naine võis kohtult abi otsida. Selleks tuli täita vaid kaks eeltingimust: vallalistel pidi olema keegi tuntud isik eestkostjaks ja nad pidid olema 25 aastat vanad. Lisaks tohtis vallaline rase naine või ema algatada isaduse tuvastamise protsessi. Eesmärk võis seejuures olla erinev: näiteks sundida meest endaga abielluma või kui viimane juba oli abielus, siis hoolitsema kaasavara eest ja tasuma sünnituskulud ning mõnel puhul andma ka regulaarset ülalpidamist. Naisel, kes kaebas ülalmainitud juhul mehe kohtusse, olid head väljavaated protsessi võita. Näiteks Leidenis võitis ajavahemikul 1671–1795 sellise kohtuasja viiskümmend seitse

naist ning kaotas vaid kakskümmend neli. Tuleb küll lisada, et teenijatüdrukute eduvõimalused olid väiksemad.

Naisel, kes oli otsustanud oma õiguste eest seista, oli veel teisi võimalusi eesmärgi saavutamiseks. Ta võis anda lapsele ristimisel isa nime või kui tegemist oli tüdrukuga, selle naisvariandi. Eriti julge või meeleheitel naine võis minna koos lapsega mehe majja.

Ka abielunaistel olid võimalused juriidiliseks eestkosteks. Juhul kui mees rikkus abielu või hülgas naise, tohtis viimane taotleda kohtult luba kodust lahkuda ja omaette elama asuda. See tähendas tegelikult abielulahutust. Selline otsus võidi langetada bigaamia puhul, niisamuti siis, kui mees oli jäänud suguhaigusesse või tarvitas naise kallal vägivalda. Muidugi ei teinud nimetatud õigused naisi meestega kaugelki võrdseks.

Selles, et abieluline kiindumus hõlmab ka füüsilist armastust, ei kahelnud keegi. Küll oli üksmeel väiksem küsimustes, mis puudutasid lihalikke naudinguid ja hädaohte abieluvoodis. Ranged kalvinistid arvasid, et iharusest tulenevad liialdused võivad abieluvoodit rüvetada, mistõttu osa asendeid kuulutati ebaloomulikuks. Arvati isegi, et liiderlikke mõtteid ja originaalseid asendeid võib vaadelda abielurikkumisena. Suguühe ehk "lihalik vestlus", nagu seda ilustavalt nimetati, oli abielulisele armastusele füüsilise väljenduse andmiseks ja laste sigitamiseks.

Üks arst jõudis oma naist küsitledes järeldusele, et armastada on tervislikum hommikul, kuid meeldivam õhtul. Seepärast pani ta ette armastada hommikul tervise ja õhtul lõbu pärast. Vabameelne seksuaalkäsiraamat *Venus Minsieke Gasthuis*, mis ilmus 1687. a, rõhutas, et neli kuni viis seemnepurset öö jooksul on maksimum nii tervise kui fertiilse sperma tootmise seisukohalt. Hoiatava näitena räägiti raamatus mehest, kelle kaks hoora viisid niikaugele, et ta sai orgasmi rohkem kui soovitatud neli korda. Viienda seemnepurske ajal olevat ta uppunud omaenese verre. Et raamatust trükiti ka odav illustreeritud väljaanne, siis oli lugev üldsus elu jätkamise ja suguhaigustest hoidumise teedest hästi informeeritud. Loomulikult kasutati raamatus XVII sajandi traditsioonilisi kujundeid, näiteks võrreldi mehe munandeid seemneid täis granaatõunaga. Väline anatoomia oli igal juhul korrektselt kirjeldatud ning kliitorit käsitati juba naudinguorganina (lk 424).

Tõenäoliselt peeti 18-aastaseks saanud tütarlapsi abiellumisküpsuks. Statistika andmeil oli XVII sajandil Amsterdami esmakordselt abielluvate naiste keskmiseks vanuseks 24–28 aastat (XVII sajandi alguses oli sama näitaja 20–24 aastat). Seetõttu jäi siia vahele riskantse ootuse periood, enne kui jõuti abielu jahutavasse vette.

Mõnede arstikäsiraamatute järgi võis tütarlaps aga rasestuda juba 12 aasta vanuselt või isegi 10-aastaselt, kui ta oli kehahitusest "tugev ja jõuline" (lk 524). Fertiilsuse ülempiiriks peeti 35 aastat. Naisi, kes said lapsi veel 45–50 aastasel, peeti "ebaloomulikeks". Paljudes arstiraamatutes pakuti ka abivahendeid steriilsuse ja impotentsi vastu. Nendeks arvati olevat: trühvel, spargel, muna, kukeseened, austrid, vürtsitatud vein jms. Üks populaarsemaid käsiraamatuid *Väike ämmaemandaraamat* käsitles isegi meeste sigimatuse bioloogilisi põhjusi. Arvati, et seemnevedeliku tee munanditest peenisesse võib olla blokeeritud. Selle vastu pidi aitama muna ja õliga masseerimine, munandite hoidmine külmas vees või lehmapiima ning linnu- ja loomaliha tarbimine tohutul hulgal. Need toiduained pidid andma munanditele vajaliku energia fertiilse seemnevedeliku transportimiseks õigel ajal õigesse kohta.

Üldsust huvitas ka lapse soo kindlakstegemise võimalus enne sündi. Arvati, et tütarlapse puhul tunneb rase naine rohkem külma, poisilapse puhul on tal kuumem. Lõpptulemust mõjutada oli aga raske. Proovida võis süüa sooje ja kuivi toiduaineid, mis pidid aitama kaasa poisilapse ilmaletulekule. Sama tulemuse võis saada suguühete arvu piirates kolmele-neljale korrale kuus. Teiste arvamuste kohaselt olid otsustava tähtsusega kuu faasid.

Toitumine arvati mõjutavat nii lapse kaalu kui ema tervist. Rasedatel soovitati toituda tervislikult, vältides samas liigrohkust. Tähtis oli see, et pärasool tühjeneks reeglipäraselt. Kõige olulisemaks peeti lahtistitist ja klistiirist hoidumist. Organismi polnud vaja asjata šokeerida. Kahjulik oli tantsimine, ratsutamine ja "inukas hüplemine". S. Schama refereerib pikalt ühe ämmaemanda päevikut, mida viimane pidas tervelt 52 aastat (lk 525–535).

Olemasolevatel andmetel sündis XVII sajandi Hollandis väga vähe lapsi väljaspool abielu. Arvestama peab muidugi, et meieni on säilinud informatsioon vaid ristitud laste kohta. Kui lugeda

enne abiellumist saadud laste hulka ka need, kes sündisid kuni seitse kuud pärast kihlust, siis tuli ajavahemikus 1666–1730 vaid 14,3% lastest ilmale “liiga vara”.

Vaatamata suhteliselt suurtele vabadustele peeti abielu puhul paljusid asju ebasüüdsaks. Näiteks abielu partnerite vahel, kelle sotsiaalne erinevus oli liialt suur (teenija ja preester), peeti ebakohaseks. Täiesti lubamatu oli abielluda teist usku inimesega. Abielu juudi ja muhameedlase vahel loeti kehtetuks kuni Prantsuse revolutsioonini. Kihluse ametliku katkestamise põhjuseks võisid veel olla kehalised defektid, nakkushaigus, lihalik läbikäimine ühe partneri poolt kolmanda isikuga, maksmata võlad või pankroti varjamine.

Noorte inimeste omavahelises suhtlemises eksisteeris standardprogramm, mis väga palju ei erinegi tänapäeva kommetest. Kui noormeest ja neidu oli teineteisele esitletud või nad olid omavahel kohtunud, küsis kavalier tütarlapse perekonnalt luba tütarlast tema kodus külastada. Need visiidid toimusid mõne vanema perekonnaliikme valvsa silma all. Pärast sündsat ajavahemikku hakkasid noored end sobival moel avalikult koos näitama. Koos käidi kirikus või jalutati ühes perekonnaga pühapäeviti. Vormiliselt toimus kihlus pärast medaljonide või teiste graveeritud mälestusesemete vahetamist. Mõnikord kirjutati kihlusaktile alla oma verega.

Kui üks pool mingil põhjusel kihluse katkestas, võis solvatu pöörduda lepingu täitmise nõudega kohtu poole. Et aga kihlusi ei peetud juriidiliselt siduvaks, siis polnud asja käik sugugi selge. Kohus ei sundinud kihlust peale juhtudel, kus oli ilmne, et väljavaated abieluõnnele on kesised. See ei tähendanud loomulikult, et armastus oleks abielu õnnestumise garanteerinud. Põhjus peitus iidses naistepõlguses: arvati, et lihalikud piinad keevad naise kehas edasi ka pärast abiellumist ja kui vastastikune soojus puudub, siis pole mingeid väljavaateid edule.

Kõige ohtlikumateks naisteks peeti teenijatüdrukuid, sest ühes nendega tulevat kodudesse liiderlikkus. Need naised olid vallalised, kuid abiellumiseas, neile usaldati tähtsamaid ülesandeid, kuigi teati nende ebausaldatavust. Kahtlemata oli neil väga oluline koht Madalmaade linnaühiskonnas. Teenijad moodustasid umbes 6% Hollandi elanikkonnast ning 10–20%-s majapidamis-

test oli XVII sajandi teisel poolel vähemalt üks teenija. Teenistusaja kestuseks ühel kohal oli tavaliselt 2–3 aastat.

Madalmaade ühiskonnas oli oma koht ka lõbumajal. Bordelli näol oli tegemist omamoodi antikoduga, nii nagu kõrtsi oli alati peetud antikirikuks. Kupeldajad olid antiemad, ja nende kortsud ei tulnud mitte vagadusest, vaid pahelisusest.

Vähesed bordellid vastasid meie tänapäeva ettekujutustele, s.t tegemist polnud paigaga, kuhu kunded tulevad seksuaalse lävimise eesmärgil, mida toimetatakse samades ruumides. Tavalisem oli, et kunde ja prostituut kohtuvad muusikakõrtsis, kus juuakse ja tantsitakse. Sellised paigad olid tuntud oma tüdrukute poolest ja kohta pidas kupeldajast perenaine. Viimane teenis nii kaardija täringumängult kui alkoholilt ning võttes tüdrukutel tasu tema ruumide kasutamise eest kontaktide sõlmimisel. Tavaliselt oli perenaine ise endine prostituut, kellel jätkus sedavõrd säästukapitali, et avada oma lõbumaja. Tüdrukud, kes elasid tema juures või ka omaette, olid igal juhul perenaise alluvad. Nad olid kupeldaja võlglaste niihästi eluaseme ja toidu kui sageli ka toredate riiete eest, mida kandsid. Kõige edukamad hoerad olid ühtlasi osavad taskuvargad, kes kasutasid selle kõrvaltegevuse varjamiseks seksuaalseid riukaid.

Intensiivselt prostitutsiooniga tegelevad naised kannatasid korduvalt suguhaiguste all, neid pandi ikka ja jälle ketrusmajja (s.t parandusmajja) või saadeti linnast välja, kuid nad pöördusid peaaegu kohe salaja tagasi. Vahel püüdsid tüdrukud oma tulevikku korraldada abielludes mõne kundega, kellelt võis loota turvalisemat elu.

S. Schama püüab raamatus visandada ka XVII sajandi lõpu Amsterdami tüüpilise prostituudi kuju (lk 476–477). Lõbunaised olid tavaliselt 18–30-aastased, kuid esines ka 40- ja üksikuid 50-aastasi prostitute. Neid oli nii linnalähedastest küladest kui kaugemaltki. Ilmne on seos Madalmaid ümbritseva maailmaga ühendavate kaubateedega. Lõbutüdrukud tulid Skandinaavia sadamalinnadest (Stavanger, Bergen, Kopenhaagen), Põhja-Saksamaalt (Kiel, Hamburg) ja üksteise lähedal asuvate linnade ringist Vestfaalis. Enamik naistest oli Amsterdami tulnud lootuses leida tööd õmblemise, kudumise või ketramisega.

Kui uus tüdruk alustas tegevust muusikakõrtsis või lõbumajas, sai ta endale hüüdnime, mis viitas tema kodukohale või oli lihtsalt naljakas, mõnikord ka jäme. Nii on ajalugu meile talletanud 50-aastase kupeldaja Catalyn Laurensi hüüdnime, keda tunti Soetecuti (Suhkruvitt) nime all (lk 477). Prostituute oli XVII sajandi lõpu Amsterdamis umbes tuhat.

S. Schama pühendab terve peatüki laste olukorrale, millest pole eriti palju teada ei Hollandi ega teiste maade puhul (lk 481–561). Arvestades igas vanuses ja kõikidest ühiskonnaklassidest pärit laste esinemist Madalmaade maalidel, teeb raamatu autor järelduse, et hollandlased hoolisid oma lastest moel, mis veetlevalt erines ülejäänud Euroopa kultuuridest. Rohkem kui ühes trükitud allikas nimetatakse madalmaalasi *Nederkinder*'iteks analoogselt Iisraeli lastega, kelle mantlipärijaks nad end pidasid. Selline ennastimetlev pilt noorest ja jõulisest rahvast esines ka teistes puritaanlikes riikides, kes olid minevikule selja pööranud (iseäranis Cromwelli-aegsel Inglismaal), muutudes klišeeks nii Ameerika kui Prantsuse revolutsionääridel. Nii vabariigi erilisi voorusi kui ka nõrkusi seostati kogu ühiskonna noorusliku eneseteadvusega.

S. Schama arvates ilmneb paljudest analoogiatest, metafooridest ja sümboolsetest kombinatsioonidest kaks teineteisega ristuvat tõde. Esiteks, et piir laste ja täiskasvanute maailma vahel oli äärmiselt nõrk. Teiseks, et domineerivaks motiiviks laste kujutamisel nii kunstis kui kirjanduses oli vastuolu mängu ja õpetuse, vabaduse ja allumise, iseseisvuse ja turvalisuse vahel.

Kõige ilmekalt iseloomustab madalmaalaste suhtumist lastesse ja nende maailma mängude kirjeldamine. Pildid laste mängudest on mitmeti mõistetavad. Mänge anti edasi äärmiselt detailselt, kuid sealjuures võis täheldada murelikke mõtisklusi maailma hullumeelsuse üle. Mõned mängud, nagu karkudel käimine ja puuhobusel ratsutamine, olid niivõrd selgelt ühendatud teatud moraaliga (karjeristlik ronimine ja ülespuhutus), et neid oli raske valesti tõlgendada. Loomapõitest valmistatud õhupallid sümboliseerisid kõigi ilmalike püüdluste tühisust ning seebimullid tähendasid ilu kaduvust ja lapsepõlve möödumist.

Mis oli niisuguse kujutusviisi eesmärgiks? S. Schama sõnul osutab enamik asju teemale, mis oli kandvaks humanistide ja selles osas ka kalvinistide vaadetes lapsepõlvele. Selleks oli

pinge mängu ja õppetunni ning vaba tahte ja kuulekuse vahel. Mängud pidid olema instruktiivsed, osutades oma negatiivsetele vastanditele. Teisalt leidus mängudes ka positiivseid õpetusi, mida soovitati korrekse käitumise, distsipliini ja vastupidavuse omandamiseks.

Lastest kirjutades käsitleb S. Schama ka suremust. Lawrence Stone ja tema mõttekaaslaste teooria kohaselt tekitas rüsuvalt suur laste suremus vanematel ning õdedel-vendadel kaitsva tundetuse, mis väljendus resignatsioonis või isegi ükskõiksuses. Armastuse eitamine olevat tõestanud tee tugevama ühtekuuluvuse tunnete vanemate ja laste vahel. Laste suremus Madalmaade linnades oli tõenäoliselt sama suur kui ülejäänud Euroopas, kuid suhtumine lastesse oli pigem heasüdamlik kui karm (lk 521). On tõestatud, et madalmaalased hoolitsesid väga oma laste käekäigu eest. Lapse sündides sai õnnelikule perekonnale osaks eriline nn kodanikuhalastuse periood. Spetsiaalne paberist ja pitsist valmistatud uksekoputi näitas ära vastsündinu soo. Seni, kui see oli ukstel, ning seni, kui lapse isa kandis erilist mütsi, oli majapidamine vabastatud maksudest.

Lapsetapmistele väike arv ja hüljatud laste vähesus Hollandis teiste Euroopa riikidega võrreldes lubab S. Schamal oletada suuremat heatahtlikkust Madalmaades, mis tulenes tööliisklassi stabiilsemast positsioonist ja parematest sissetulekutest. Lisaks arvab ta, et tegemist oli ka kultuurilisest tagapõhjast tuleneva vastumeelsusega lapsi ohtu asetada või neid maha jätta, ning see erines olukorrast teistes Euroopa linnades.

Perekonnasisene harmoonia ei tuginenud üksnes emaarmastusele. Uueks silmatorkavaks detailiks Madalmaade perekonnastseenides oli isa kaasamine kodumiljöösse. Veelgi üllatavam oli, et isad võtsid osa väikeste laste hooldamisest. Vaevalt et Holland selle poolest siiski unikaalne oli. Meie teadvuses on lihtsalt ülekaalus stereotüüp uusaja alguse ligipääsmatust rangest patriarhist, kes karmi käega perekonda juhib.

Raamatu lõpuosas püüab S. Schama eelkirjeldatud üksikuid kultuurikilde tervikuks ühendada. Paratamatult kerkib seejuures küsimus, kas kirjeldatud käitumismustrid ja kollektiivne enesehinnang olid omased eliidile või kogu rahvale. Autor järeldeb, et omas ajas oli madalmaade kultuur ühiskondlikust positsioonist

sõltumata kõikide omand. S. Schama tõstab eriti esile neid sotsiaalseid ja vaimseid elemente, mis madalmaalasi ühendasid. Ka vaesed ja viletsusse langenud ei seisnud väljaspool kultuuri ja selle väärtushinnanguid. Kurjategijad, kerjused, hulkurid, inimesed, kel puudus töö- ja elukoht, kuulusid aga n-ö väljapoole, s.t nende hulka, kelle eest ühiskond pidi end kaitsma.

Arvukad sisserändajad (näiteks XVI sajandi lõpus võeti vastu 150 000 põgenikku Lõuna-Madalmaadest) assimileerusid suhteliselt valutult. Ühiskondliku tolerantsi näitajaks oli suhtumine juutidesse. Madalmaid iseloomustas selles osas erakordselt suur sallivus kogu kristliku Euroopaga võrreldes. Amsterdamis puudus geto, polnud kollaseid märke, sarvedega müte jne. Asjaolu, et juudid võisid end hirmu tundmata ja alandamist kartmata tänaval näidata, oli uueks nähtuseks kristlikus maailmas. Põhjuseks, miks juudid ilma raskusteta aktsepteeriti, polnud mitte niivõrd nende majanduslik tähtsus kui nende diskreetsus ja see, et neid oli nii vähe. 1672. a elas Amsterdamis 7500 juuti, sel ajal kui linnaelanike üldarv ulatus 200 000-ni.

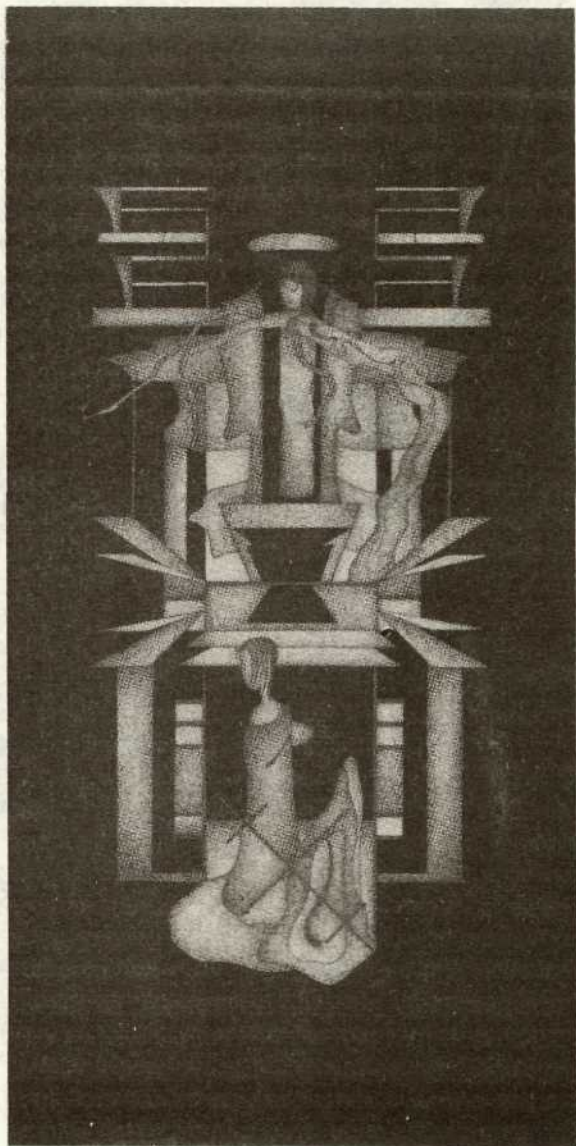
Muidugi oleks vale pidada XVII sajandi Hollandit võõrmaalaste paradiisiks. Organiseeritud brutaliteedi kõige markantsemateks ohvriteks langesid mustlased, keda käsitati sotsiaalse tõvena. 1725. a otsustasid Hollandi seisused, et mustlaste nähtavale ilmudes tuleb helistada kirikukelli ning kõik üle 16-aastased mehed kutsuda relvile.

XVII ja XVIII sajandi vahetus on S. Schama meelest see piir, kus madalmaade kultuur lakkas olemast edumeelne. Nii ühiskonna tipus kui põhjas muutus vabariik Euroopas vähem tähelepandavaks, tavaliseks asjaks. Autor lõpetab raamatu seal, kust alustas — nimelt madalmaise loomuse moraalse geograafia juures. Tema sõnutsi tähendas madalmaalane olla sama mis elada pidevalt oleviku vormis, s.t elada koos lõpetamatusega. Kuigi ajaloolised olud erinesid põlvkonniti, kerkis nimetatud kaksipidius kogu aeg esile, olles iseenesest kontinuiteedi märgiks.

Nagu kogu inimlooming, nii on ka ajalookirjutus subjektiivne. Iga ajaloolane on suuremal või vähemal määral konkreetsete faktide ja sündmuste tõlgendaja ning vahendaja. Seejuures pole indiviid mõjutatud mitte ainult ajastust, milles ta elab, vaid ta vaatleb ja hindab asju ka enda vaatenurgast. Seda arvestades

võib kõhklematult väita, et S. Schama raamatu näol on tegemist kõrgetasemelise intellektuaalse spekulatsiooniga, eriti kui pidada silmas tema kasutatava allikmaterjali iseloomu. Siinkirjutaja arvates pole paljud spetsiifiliselt Madalmaadele omistatud jooned seda tegelikult ning autor tõmbab liig meelevaldseid paralleele. Kohati läheb S. Schama ise oma esituse õnge ja hakkab lõpuks peaaegu uskuma hollandlaste väljavalitusse. Selle kõrval võib leida aga palju huvitavaid detaile igapäevaelust. Avastame enda jaoks üha uuesti ja uuesti, et ajalugu on inimlik. Inimsuhted, inimtunded ja elu ei erinenud oluliselt tänapäevasest, ainult standard ja vahendid olid teistsugused. Kõik on korduv ja ometi uus — *panta rhei*.

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna, 1987. aastast ajalookandidaat. Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsis uurija Stockholmis ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, a-st 1991 Eesti suursaadik Rootsis. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* (nr 4, 1991, lk 863–868)) ja *Loengud Poola ajaloost I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); ““Üks hä tru ja õige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (nr 3, 1993, lk 476–489); retsenseerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtade vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970).

Jaak Saks. ***

TÄHTEDEVAHELISELE REISILE — TALVEUNES?

Ernst Julius Öpik

Tõlkinud Kristin Haljasorg

Eelmises kirjutises (Öpik 1964) näitasin kooskõlas teiste autori-teetsete seisukohtadega, et kuivõrd me maapealsetest kogemustest teame rändurite eluea seatud piiri, on tähereisid selleks vajaliku energiahulga tõttu täielikult välistatud. Kui liigutaks ligikau-du valguse kiirusega — $v = 0,98c$ — ja reisijate bioloogiline aeg lüheneks relativistlikult viis korda, siis selleks et toimeta-da 10^6 grammi ehk 1 tonni suurune kasulik mass lähtepaigast 100 valgusaasta kaugusele (samal ajal möödub ainult 20 subjek-tiivset aastat), kuluks tuumakütuseks vesinikku 10^{43} grammi ehk 5000 miljoni kordne Päikese mass (sedagi tingimusel, et kasu-tegur oleks 100%, mis on niikuinii võimatu). Nii saavutatakse aga ainult algkiirendus stardihetkel. Siin pole juttu peatumisest siht-kohas, tagasisistardikiirendusest ega peatumisest tagasijõudmisel, mis kõik nõuaksid samasugust hulka vesinikukütust (kust seda reisi ajal võtta?).

Ning naastes sellistel võimatutel tingimustel, tunneksid reisi-jad end 40 aastat vanemana, samal ajal kui nende sõbrad Maal on kõik elust lahkunud ja jäänud kahe sajandi tagusesse mine-vikku. Sõnast "võimatu" on vähe iseloomustamaks niisugust kujuteldavat ettevõtmist. Kui energiat saadaks ka suurimast või-malikust energiaallikast, aine annihilatsioonist kokkupuutes anti-aineaga (mida on vaadeldud küll vaid üksikute elementaarosakeste

---

E. J. Öpik, "Interstellar travel — by hibernation?" — *The Irish Astronomical Journal*, vol. 13, no. 7/8, September–December 1978, pp. 261–262.

kokkupõrkel), ületaks ühe-otsa-reisiks, tagasitulekuta, vajalik kütuse mass sõiduki massi 40 000 korda — nii tuleks liikumisvahendi 1 tonni kohta ookeaniauriku massiga võrreldav kütuselaadung. Kui see aga olekski teostatav, on antiaine säilitamine isenesest üks fantastiline probleem: kokkupuutes hariliku ainega plahvatab ta niisuguse võimsusega nagu 1000 sama suure massiga vesinikupommi. Seda silmas pidades ei vääri lood tulnukatest väljastpoolt meie Päikesesüsteemi isegi ulmejutu staatust. Kirjeldused küllalistest tähtedelt, nimetatagu neid lendavateks taldrikuteks või UFOdeks, annavad tunnistust pigem sellest, et “maalastel mõistust mõnevõrra napib” (Õpik 1967), mitte aga maavälise mõistuse olemasolust, mis kahtlemata kusagil eksisteerib, ent füüsiliselt täiesti eraldi, ilma otsese kontakti võimaluseta meie inimkonnaga.

Kuivõrd energianõuete tõttu on täiesti võimatu lühendada tähtedevahelise reisi kestust, vahest on siis pikem eluiga kuidagi saavutatav biomeditsiini arendamisega üliinimkonnas, muidugi mitte meie omas? Vahest võiksid need tähtedevaheliste kauguste läbimiseks kuluvad sajad tuhanded või miljonid aastad — mingi võimaliku kiirusega, mis ei ületa 100 km/s — veeta “talveunes” või täielikult külmutatuna, nii et üles ärgataks automaatselt, varem ette seatud tingimustel. See idee on nähtavasti fantastilisemgi kui lend ligikaudu valguse kiirusega: selle järgi, mida me praegu teame, lõpeks eksperiment pöördumatult surmaga. Kuid ometi ei saa teda just meie nappide teadmiste tõttu niisuguse eksperimendi bioloogilistest tingimustest pikemata tagasi lükata. Me võime ehk mõtiskleda tema teokssaamise üle kusagil ja kuidagi, vähemalt kui ühe tähtedevahelise lennu idee fantastilise aspekti üle. Juba puhtpsühholoogiliste eeltingimuste poolest osutub niisugune katse täiesti välistatuks: kes oleks iial nõus igaveseks eralduma oma maapealsest elust, selleks et võtta ette reisi tundmatusse või eikuhugi. Isegi sunnitud “reisil tundmatusse tulevikku” mõne öela vaenlase või diktaatori käsul pole mõistlikku alust: reisi korraldaja ei elaks nii kaua, et näha oma eksperimendi tulemust, muidu kui ise kaasa sõites. Kuid väärub märkimist, et siiski mõni inimlik meeoleolu näib viitavat vabatahtliku nõustumise võimalusele.

Selle tunnistuseks olgu näitena toodud šoti päritolu andeka vene luuletaja nägemus ja igavese une igatsus.*

Biomeditsiiniliselt on hibernatsiooni uuritud oma 30 aastat. Ülevaate sellest andis BBC-2 telesaade *Horizon* 17. novembril 1978, pealkirjaks "Suur uni". Talveune saladust pole veel avastatud. Ameerika must karu baribal võib järjest magada kuni viis kuud. Samasugusest unest võib kasu olla planeetidevahelisel lennul, sest väheneks toidutagavarade vajadus (Last 1978). Kuid sellegi, praegu saavutamatu ja vahest inimeste puhul üldse võimatu abil jääks veel väga palju puudu tähtedevahelise lennu nõuetest, mille sooritamiseks spetsiaalses külmumiseisundis laseks mõelda ehk kujutlusvõime.

Kirjandus

Last, Richard 1978. — *The Daily Telegraph*, 18. XI

Öpik, E. J. 1964. Is interstellar travel possible. — *The Irish Astronomical Journal*, vol. 6, pp. 299–302

Öpik, E. J. 1967. Life and intelligence in the Universe. — *The Irish Astronomical Journal*, vol. 8, pp. 128–139

ERNST ÖPIK (1893–1985) — kuulsamaid eesti astronooome. Pikema ülevaate tema elust ja tegevusest andis meie ajakirja eelmises numbris Mihkel Jõeveer (vt *Akadeemia*, nr 10, 1993, lk 2051–2061). Samas (lk 2063–2093) avaldasime ka Ernst Öpiku kirjutised "Märkmeid kosmosefüüsikast", "Astronoomia ja ajakirjandus" ning "Rahvuse bioloogia ja ideoloogia".

---

*Jutt on Mihhail Lermontovi luuletusest *Выхожу один я на дорогу...*, mille Ernst Öpik inglise keelde tõlkis ja viisistas. *The Irish Astronomical Journal*'i eeskujul avaldame tõlke koos viisiga käesoleva artikli lisana. Täienduseks lisame veel Lermontovi originaalteksti ja Marie Underi eestinduse.

IGAVENE UNI

Mihhail Lermontov

Tõlkinud

inglise keelde ja viisistanud Ernst Öpik,
eesti keelde Marie Under

P (*f* 3rd verse)

To the lon(e)-ly road I take: it

(*p* 3rd verse)

gli- stens, Through the mist the flin-ty path a-

mf

far. Si- lent night! To God the de- sert

p

lis- tens, And a star is speak- ing to a

pp

star. And a star is speak- ing to a star.

SLEEP FOR EVER

1

To the lonely road I take: it glistens,
Through the mist the flinty path a-far.
Silent night! To God the desert listens,
And a star is speaking to a star.

2

There above all is of solemn gladness,
Dreams the Earth, engulfed in bluish glare.
Why then I am filled with utter sadness?
What expecting? what for do I care?

3

Yet of life I am expecting nothing,
For the past I cherish no regret.
Inner peace and freedom I am seeking,
Wish to fall asleep and all forget!

4

Sleep! But not with grave-yard's frozen rigour.
Wish I could forever lie at rest,
With the beat of life to keep its vigour,
Gentle breath in dreams to lift my breast.

5

And all day, all night caressing senses,
Sweetest voice shall sing to me of love,
And an oak, its foliage darkest, densest,
Evergreen, let whisper from above!

1

Выхожу один я на дорогу;
Сквозь туман кремистый путь блестит;
Ночь тиха. Пустыня внемлет богу,
И звезда с звездою говорит.

2

В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сиянье голубом...
Что же мне так больно и так трудно?
Жду ль чего? жалею ли о чем?

3

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть! —

4

Но не тем холодным сном могилы...
Я б желал навеки так заснуть,
Чтоб в груди дремали жизни силы,
Чтоб дыша вздымалась тихо грудь;

5

Чтоб всю ночь, весь день мой слух лелея,
Про любовь мне сладкий голос пел,
Надо мной чтоб вечно зеленя
Темный дуб склонялся и шумел.

Михаил Юрьевич Лермонтов. Полное собрание сочинений. Том 1. Москва—Ленинград: ОГИЗ, 1948, с. 93—94.

1

Astun üksipäini oma rada
Üle udus helkja sõmera;
Õõ on vaik. Kõrb võtab kuulatada
Jumalat; täht räägib tähega.

2

Imetaoline ja pidulik on taevas
Magab maa kesk sinisäravust...
Miks siis minu süda nõnda vaevas?
Ootan kedagi? või tunnen kahetsust?

3

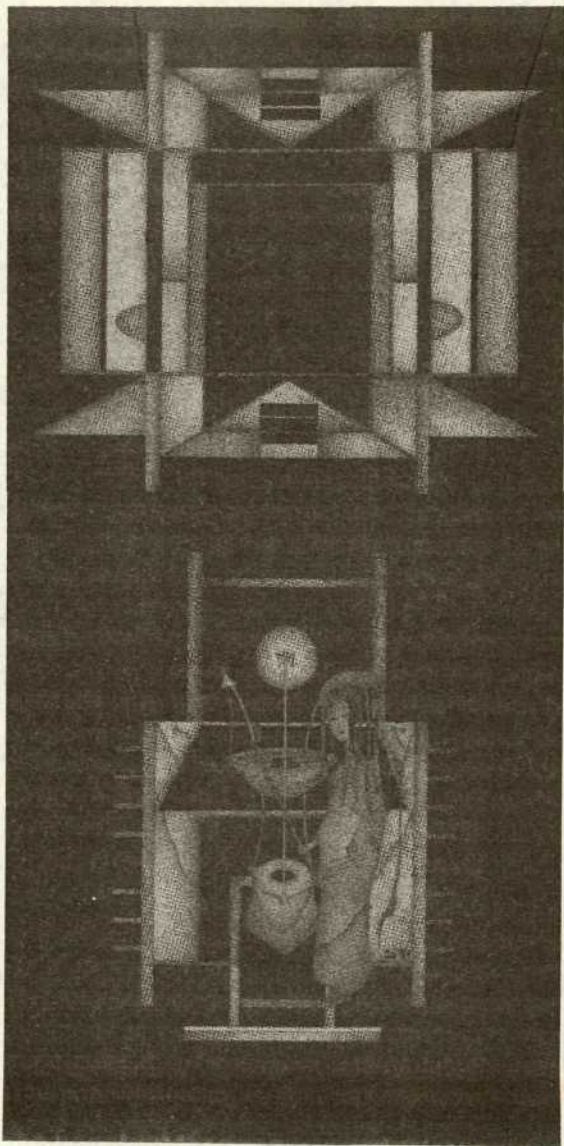
Ei ma elust enam miskit oota,
Raasu möödunud ei leina ma;
Otsin vabadust ja rahu tahaks loota!
Tahaks unustada, uinuda! —

4

Ent mitte külma kalmuunne...
Tabaks igaveseks nõnda uni mind,
Et mul rinnas tukuks elutulva tunne,
Hingates et tasa tõuseks rind;

5

Kogu õõ ja päeva hellitades kõrva
Lembest laulaks hääl mull' magusam,
Igihaljalt üle hauaserva
Kummardaks ja kohaks tume tamm.

Jaak Saks. ***

PETLEMMÄ TÄHT

13. novembril 1993 —
2000 aastat tagasi

Christoph Wrembek

*Tõlkinud Marju Lepajõe ja
Mari Tarvas*

Evangelist Matteus mainib Jeesuse sündi nabi lausega peaaegu nagu möödaminnes, ent kirjeldab sealsamas pikalt tarkade külaskäiku "juutide vastsündinud kuninga" juurde. Mida arvata sellest kirjeldusest, mis muu hulgas hindab üle meie, valgustatud inimeste jõudu uskuda midagi nii võimatut nagu täht, mis liigub teed näidates rändaja ees ja jääb seisma määratud paigas? Kas pole see läbini muinasjutt või väljamõeldud lugu? Ütleb ju ka juut Šalom Ben-Chorin oma raamatukeses *Ena Mirjam* (Ben-Chorin 1986: 64), et maagide külaskäik kuulub "seda legendaarset sündi ümbritsevasse müüdi" ja "seda legendaarset sündi ümbritsevasse müüdi", kus isegi Petlemm on olemas selle jaoks, et varem öeldud (prohvet Miika raamatus 5,1) saaks esitada täide läinuna.

See käsitlusviis leiab kinnitust mujaltki. Juudi kirjanduses on kaks "haggadistlikku midraši" (hingekosutuslikud, rahvalikud, legendilaadsed jutustused) — "Moosese midraš" ja "Jaakobi midraš". Josephus Flavius jutustab nad oma *Juudi muinsustes* (II, 9). Need kaks midraši, mis kirjeldavad Moosese sündi ja pääsemist

---

Tõlgitud käsikirjast "Der Stern von Bethlehem: Am 13. November 1993 vor 2000 Jahren".

Täname Peeter Tenjest abi eest toimetamisel ja kommenteerimisel. Toim.

vaarao käest (Jaakobi puhul sedasama), ning meie lugu Jeesuse pääsemisest Heroodese käest, on kirjanduslikult silmatorkavalt sarnased, nagu oleks Matteus oma "Jeesuse pääsemise" kirjutanud Moosese pääsemise "blanketile". Josephus lõpetab oma midraši sõnadega: "Nii saab ka selle poisi saatuse läbi teatavaks ja ilmsiks Jumala kõikvõimsus." Kas pole Jeesus mitte uus Mooses, kelles Jumala kõikvõimsus saab ilmsiks veel palju enam? Mis võiks siis mõistetavam olla sellest, et Matteus kirjutab (ning peabki kirjutama) Jeesusest sedasama, mida on olnud lugeda juba Moosese kohta.

Ometi tekitab veendumus, et "Petlemma tähe" puhul (koos põgenemise ja tagasipöördumisega Egiptusest) on tegemist puh-takujulise "täideminke-legendiga", otsekohe vastuväite. Selleks pole vaja mingit erilist teadmist, ainult täpset lugemist ja mõtlemist. Matteus, kes oma evangeeliumis ikka ja jälle kirjutab: "See sündis, et läheks täide, mida Issand on rääkinud prohveti kaudu [---]", "tarkade tähe" puhul seda lauset ei kirjuta!

Sealjuures on taoline lause otse käepärast. Ta seisab Piileami ettekuulutuses (4 Mo 24, 17): "Täht tõuseb Jaakobist [---]". Aastal 132 pKr ei jätnud tollane Jeruusalemma ülempreester rabi Aqiba seda, kes end Messiaks pidas, nimelt Bar Kokhba'd, järgmisel viisil tervitamata: "Täht [kokhba] on tulnud Jaakobist; Bar Koziba [Tähe Poeg] on tulnud Jaakobist! Kui nüüd Matteus loobub Jeesuse ja "Petlemma tähe" puhul ütlema: *See sündis, et läheks täide...*, siis ei taha ta võib-olla oma teatega ühtki kirja-kohta seletada või kinnitada, vaid ainult edasi anda üht toimunud sündmust. Järgnevas leiame sellele oletusele kinnitust.

TÄHELEPANUVÄÄRSET KREEKA ALGTEKSTIS

"Legendi" vastu kõneleb ka evangelisti tekst ise. Järgnevalt esitatakse kreeka tekst võimalikult sõnasõnalises tõlkes ja selgitatakse mõnd olulisemat kohta:

(1) **Kui Jeesus oli sündinud Petlemmas Juudamaal kuningas Heroodese päevil, vaata, maagid tulid tõusude poolt Jeruusalemma** — [$\alpha\pi\delta\ \alpha\nu\alpha\tau\omicron\lambda\omega\nu$ = tõusude poolt, on (ka) astronoomias erialane väljend tähtede tõususuuna kohta üldse, seega "ida"

(Anatoolia) küllalt avara mänguruumiga. NB! Saksa (ja Ladina) keeles on ainsus,¹ kreeka keeles mitmus!]

(2) üteldes: **Kus on juutide vastsündinud kuningas? Sest me nägime tema tähte (õhtu)tõusus ja tulime teda kummardama** (s. 2 ja 9: *ἐν τῇ ἀνατολῇ* = (õhtu) tõusus).

1. Ainsuse ja määratud artikli kasutamine teeb selle väljendi selgelt erinevaks eelmisest. Silmas tuleb pidada tähenduserinevust. Ladina keeles (Hieronymuse (†420) *Vulgata*), mis artikleid ei kasuta, on peen, ent oluline erinevus häguseks muutunud ja mõlemal korral on: *ab oriente*, resp. *in oriente* (*stellam eius orientem* asemel). Kui aga tõlgitakse lihtsalt *idas*, ei lähe kaduma mitte ainult mõte, vaid võiks ka küsida, miks maagid otsivad läänest tähte, mida nad on näinud idas.

2. Kreeka keel kasutab tähe tõusu märkimiseks kaht mõistet: *ἐπιτολή* ja *ἀνατολή*. *Ἐπιτολή* tähendab tavaliselt varast tõusu hommikuhämaruses, pärast seda ei ole tähte enam näha. Esimese ilmumise kohta varajases tõusus tarvitatakse ka termineid *φάσις* ja *φαίνεσθαι* (s. 7: *φαίνόμενος*). Seevastu tähistab *ἀνατολή* päikese tõusu, resp. tähe õhtust tõusu kõrgele taevasse (mis on võimalik madalamatel geograafilistel laiuskraadidel). See termin ei oleks sobiv varase tõusu jaoks, kui täht pärast teda tõusva päikese heledas valguses nähtamatuks muutub; ent sobib väga õhtuse tõusu jaoks, kui on võimalik tähte näha tõusmas kõrgeima kõrguseni. Siin silmas peetud "õhtuse tõusuga" on kooskõlas ka üks konkreetne tähelepanek babüloonia planeediteooriast.

(3) Seda kuulates kokkus kuningas Herodes, ja kogu Jeruusalemm ühes temaga.

(4) Ja ta kutsus kokku kõik rahva ülempreestrid ja kirjatundjad ja päris nende käest, kus salvitu (Kristus, Messias) pidi sündima.

(5) Need aga ütlesid talle: Petlemmas Juudamaal; sest nõnda on kirjutatud prohveti läbi:

---

¹Ka eesti keeles on ainsus (s.t tõususuund, mitte tõusude suunad).
Toim.

(6) Ja sina, Petlemm, Juudamaa(l), ei ole Juuda vürstkondadest hoopiski kõige pisem. Sest sinust tuleb välja juht, kes karjatab mu Iisraeli rahvast.

(7) Siis kutsus Heroodes salaja maagid ja uuris neilt täpset (ilmunud ja veel) paistva tähe aega.

1. See koht on pannud kõhklema juba kreeka, vanasüüria ja ladina keelde tõlkijaid. Kui tõlkida vanasüüria variant kreeka keelde tagasi (*ethhezi* ἠφθῆ'ks), siis langeb see tähenduselt kokku akadi sõnaga "nähtavale tulema varases tõusus". Tänapäeva ühtlustatud tõlge kõlab: "[---] kui täht oli paistma hakanud."

2. Heroodese küsimuse sisu on põhilises õigesti edasi antud, ometi on tõenäoline, et Matteus ja ka tema kasutada olnud allikas on tahtnud mõnevõrra rohkem öelda. Vähemalt võib kreeka teksti oleviku partitsiibist järeldada, et täht küsimuse esitamise ajal veel öösiti taevas seisis. Sealjuures pole tähtis, kas ta pilvisuse korral ka nähtav oli. Maage ei juhtinud seni mitte tegelikult nähtav täht, vaid nende endi arvutused.

3. Lõpuks võiks evangelisti väljendusviisis (*φαινομένον* = "ilmunud" tähe) leida veelgi vihje, mida ta kui mitte-asjatundja polnud küllap märganud. Akadi keeles tähistati Jupiteri: *kakkabu pisu* 'heledalt särav täht', mida kreeklased mõtet täpselt järgides edasi andsid ἄστὴρ φαέθων'iga, kus esineb sama sõnatüvi mis väljendites *φάσις* ja *φαίνεσθαι* varase tõusu kohta. Tõesti, kui mitte teada tähtsat sisulist erinevust, võiks partitsiipi *φαινομένον* eksitavalt samuti ühendada *Φαίνων*'iga, mis on üks Saturni nimetusi kreeka keeles. Lühidalt, tähel võis olla evangelisti poolt kasutatud allikas mõni täpsem tunnus.

(8) Ja saatis nad Petlemma, öeldes: Minge ja uurige lapse kohta täpselt välja; kui aga olete ta üles leidnud, teatage mulle, et ka mina saaksin minna teda kummardama.

(9) Olles kuninga ära kuulanud, asusid nad teele; ja vaata, täht, mida nad olid näinud (õhtuses) tõusus, käis nende eel, kuni jäi minnes seisma paiga kohale, kus oli laps.

Kreeka teksti mõte on: täht jäi edasi-tagasi liikudes seisma paiga kohale, kus oli laps. "Ajalooline" aoristi indikatiiv ἔστάνθη on piltlik ja sobiv väljendama tähe seismajäämist, mis babüloonia

teoorias oli täpselt välja arvestatud sündmus kindlas taevapunktis ja kindlal ajal, enne ja pärast toimuva liikumise vahepeal, mida väljendab aoristi partitsiip ἐλθών 'minnes'. Et maagid olid selle seisaku koos sellega kaasneva Marduk-tähe (s.t Jupiteri) erakordse lähenemisega Saturnile ammu enne välja arvestanud, siis võrdub see ütlus täpse Petlemma saabumise kuupäevaga. Evangelisti teates minnakse ühelt tähelepanekult vahetult üle teisele, et täht (tarkadele veel tundmatu sodiaagivalguse kaasmõjul) jäi esimese õhtuse vahikorra ajal ühe kindla maakoha kohal näiliselt seisma.

(10) Tähte nähes aga rõõmustasid nad üliväga.

(11) Ja majja sisse astudes nad nägid last ühes Maarja, tema emaga, ja maha heites kummardasid nad teda, ja avanud oma aardekiristud, andsid nad talle kinke, kulda ja viirukit ja müri.

(12) Ja et neid unenäos hoiatati, et nad Heroodese juurde tagasi ei pöörduks, läksid nad teist teed pidi tagasi omale maale.

(13) Kui nad olid tagasi läinud... [järgneb põgenemine Egiptusesse].

(16) Kui nüüd Herodes nägi, et maagid on teda petnud, vihastas ta väga, ja laskis (sõdureil) tappa Petlemmas ja kogu selle ümbruses kõik poeglapsed, kaheaastased ja nooremad, arvestades aega, mille ta oli maagidelt täpselt järele küsinud.

1. Sellest salmist võib põhjendatult järeldada, et maagid nimetasid kuningale eelkõige tähe (Jupiteri) varast tõusu, et tema küsimusele küll täpselt vastata, aga varjata teadmist õhtuse tõusu ja läänes seisaku ilmsikstulekust. Sest õhtune tõus oli toimunud vaid kaks kuud enne küsimist. Ka Saturni varane tõus langes veel jooksva kalendriaasta algusesse. Ainult Jupiteri varane tõus oli tollase kalendri järgi just eelmisel aastal toimunud. Tollase tavakõnepruugi järgi olid seega haaratud kahe viimase aastakäigu poisslapsed, mitte enam aga need, kes olid üle kahe aasta vanad.

2. Ehk tulid maagid alles kaks aastat pärast tähe ilmumist Jeruusalemma? See ei ole võimalik. Sest esiteks ei ütle ei hommi-kune ega õhtune tähe tõus midagi Jeesuse tegeliku sünnikuupäeva kohta. Teiseks, Herodes, kes lapse eluiga hommikuse tõusu jär-

gi arvestas, piiranuks oma mõrvakäsku kahe aastaga ainult siis, kui ta arvanuks, et laps peaks olema sündinud umbes eelmise kalendriaasta lõpul ja saanud nüüd ligikaudu aastaseks. Kui ta oleks võinud ka kaks aastat vana olla, oleks Heroodes oma mõrvakäsku laiendanud kolmele aastale. Tollaste kalendrite erinevuse tõttu oli vajalik mänguruum üks aasta, aga sellest ka piisas.

Tehkem kokkuvõte!

Esimesel pilgul näib tekst tähele järgnevate maagide külaskäigu kohta olevat "haggadistlik midraš", hingekosutuslik täidemineku-legend, mis rahvapärasele viisil tahab selgeks teha, et Jeesus on uus Mooses. Siis aga äratub tähelepanu, et Matteus oma tavalist "refleksiooni-tsitaati" selle teate puhul ei kasuta. Tahab ta ehk öelda, et kõik tegelikult sündiski nii? Seda oletust toetab meie silmis kreeka algteksti täpne analüüs: see sisaldab selgesti sedavõrd palju erialaseid väljendeid, et antud juhul on tegemist pigem "artikliga astronoomia eriala-ajakirjale" kui jutustusega muinasjuturaamatu jaoks. See esimene leid julgustab meid tekstisse enamgi süvenema.

KUST MATTEUS SELLE KÕIK VÕTTIS?

Kõik evangeeliumid, eelkõige lapsepõlvelugu, mida ükski apostel kaasa polnud elanud, peavad tuginema varem olemas olnud allikatele. Jeesuse sünni eellugu ja hiljem sündmused pärast maagide lahkumist paistavad stiililiselt tagasi minevat ühele ja samale allikale. Nende vahel on ülevaade maagide külaskäigust (mis on hädavajalik 2. peatükis järgnevate osade mõistmiseks). Ja see kõik eristub stiililiselt oma ümbrusest selgesti: stereotüüpseid formuleeringuid peaaegu pole, seevastu on Piibli keelele võõraid erialaväljendeid ning hulk isikuid ja inimgrupe dünaamilises vaheldumises. Siin puudub täiesti Joosep, keda samas kõrval on mainitud neli korda. Ei ühtki sõna Maarja reaktsiooni kohta, seevastu on märkimisväärselt kokku kuhjatud väljendeid maagide rõõmu kohta, kui nad Jeruusalemmast lõuna poole minnes tähte näevad.

See kõik lubab vähemasti oletada, et Matteus on maagide külaskäigu võtnud üle mingist eriallikast. Võimalik, et selleks

eriallikaks on maagid ise. Salaaudients Heroodese juures, ülisuur rõõm tähte näha, samavõrd napid kui sobivad erialaväljendid tähe enese kohta — kes võiks seda neist paremini teada? Üks pealtnäha kõrvaline asjaolu, nimelt kaks väikest sõna “ja vaata” 9. salmis, kinnitab meie oletust, sest vormiliselt ja sisuliselt täpne vaste akadi keeles *tammar* esineb just stereotüüpse vormelina babüloonia õpetatud astronoomia-alastes tekstides. On täiesti võimalik, et Matteus on oma eriallikast ka selle üle võtnud.

Ent otsustavat osa maagide lõigus mängib täht. Kui tahta ta eemaldada, kaotaks kogu tekstiosa seose ja mõtte: maagid ei oleks siis üldse tulnud, Heroodes ei oleks andnud mõrvakäsku, poleks olnud tarvidust Egiptusesse põgeneda. Terves Vanas Testamendis pole ühtegi näidet, kus tähel oleks nii oluline roll. Matteus, kellele kooskõla eelkäijate kirjapanduga muidu tähtis on, lubab enesele siin midagi täiesti uut. See erakordne seik vajab selgitust. Nõnda tuleb järjest enam arvesse, et Matteus tahab teatada millestki tõeliselt sündinust, niisiis millestki erakordsest. Liginegem sellele erakordsele teiselt poolt, meie ja meie aja poolt.

JUBA KEPLER PANI IMEKS...

10. oktoobril 1604 vaatles astronoom Johannes Kepler tähistaevast Praha kohal ning avastas silmatorkava loodusnähtuse: Mao-kandja jala juurde oli äkitselt ilmunud uus täht! Kepler uskus, et see noova on pärit Jupiteri ja Saturni planeedikonjunktsioonist, mis oli toimunud vähe aega enne seda (1581). Teades, et ka aastal 7 eKr oli toimunud Jupiteri ja Saturni kohtumine, oletas ta, et ka tookord oli ilmunud noova, mida tema pidas Petlemma täheks. Tema arvestuste kohaselt pidi olema kolm konjunktsiooni: juunis, augustis ja detsembris. Kepleri põhiline oletus osutus küll valeks, ent Jupiteri ja Saturni konjunktsioonid tekitasid astronoomides huvi.

Jupiter ja Saturn kohtuvad keskmiselt korra 20 aasta tagant. See on aga ühekordne teineteisest möödumine, märgatav vaid lühikeseks viivuks, kui ta meie silmale üldse nähtav on. Iga 258 aasta tagant toimub kolmekordne kohtumine, mis leiab aga aset iga kord ise loomaringi märgi all. Kolmekordne konjunktsioon samas tähtkujus esineb aga kord 794 aasta tagant. Kas

siis Kepleri oletus, et sellel konjunktsioonil oli midagi pistmist Petlemma tähega, oli õige? Kas maagid teadsid seda?

TÄPSETE ARVESTUSTEGA SALAKIRI

1925. aastal õnnestus orientalist Paul Schnabelil dešifreerida üks 2000 aasta vanune babüloonia kiilkirjatahvel. See savitahvel pärines Sippari tähetornist, mis asetses Babülonist põhjas Eufraati kaldal. Sippari kohta, kus tegutses astronoomide koolkond, on meil andmeid Uruki templiarhiividest ja Babülonist — see tõendab teadusliku astronoomia katkematut traditsiooni esimese Kristuse sünni järgse sajandini välja. Selle väärtusliku allika säilimise eest peame tänama asjaolu, et astronoomilisi arvestusi ei tähendatud üles mitte uues tähestikkirjas (riknevale papüürusele või pärgamendile), vaid savitahvlitele, mistõttu säilisid kõrbeliivas.

Astronoomiateaduse kui pühitsetud ja salajas hoitava kunstiga tegeles üksnes preesterkond mõnede vanast ajast tuntud templite juures. Babüloonias, mis uue valitseja Seleukos I tagasitõmbumise järel (u 300 eKr) piirdus Tigrise basseiniga, Baali kultus säilis. Baal on linnajumal Marduk. Kaldea preestritest astronoomid jäid temaga. Sealt leitud savitahvlitelt saame teada, et õpetlastega, kes ka edaspidi võtsid oma religiooni tõsiselt, liitus 150. aasta paiku eKr astronoom Urukist. Umbes aastast 80 tuleb tõdeda preestrite perekondade ootamatut väljasuremist. Kristuse ajal oli ilmselt väga vähe neid, kes kümnendas põlves jäid hüljatud Marduki pühamu juurde. Need mehed, kes hiljem astusid Heroodeste ette ja siis edasi Petlemma linnakesse liikusid, ei saanud mitte mingil juhul olla need ringireisivad Kaldea rändastroloogid (liik kõigeteadjaid maage), kes samuti olid olemas; selle vastu räägib nende ebadiplomaatiline esinemine koos nende kuningakinkidega.

Meie, suurlinnade inimesed, ei tunne tähistaevast enam peaaegu üldse. Meie lambid on kustutanud tema kirjeldamatu, sirava vaikuse ja üleva suursugususe. Ja et me enam midagi ei näe, ei tunne me ka enam hämmeldust ega imesta imede üle. Tähtede vägi on meie jaoks muutunud abstraktsete loodusseaduste väljarehkendatavaks jõuks. Vanemad tähetarkuse vormid nägid seevastu Päikeses, Kuus ja planeetides korrastavaid jõude, jumalaid,

kes nii nagu maapealsedki valitsejad sekkusid Maa ja inimeste käekäiku kas seda korrastades või siis purustades. Üleujutused, põuad, taudid, sõjad ja sünnid, mis toimuvad siin all, olid seal üleval ette määratud. Kolmanda sajandi lõpu paiku eKr saavutas astronoomiliste vaatlusandmete sihipärane kogumine taseme, mis jäi ületamata neljal järgneval sajandil. Hilisbabüloonia astronoomid (ühele neist, nimelt Kidinnule Sipparist (u 320 a eKr) võlg-neme tänu oma praeguse tunniarvestuse eest) suutsid sealjuures üpris heade tulemustega aastakümneteks ette välja arvutada üs-nagi omapäraste meetodite alusel oma kalendri põhialused ühes planeetide peamiste konfiguratsioonidega.

JUPITERI JA SATURNI NÄILINE LIIKUMINE

Uurides Sipparist leitud, osalt murenenud savitahvlit (praegu Berliini Riigimuseumis), jõuti 8-päevase vaevalise töö tulemusena järgmise leiuni: sellel on ära toodud seleukiidideajastu 305. aasta astronoomilised sündmused, s.o aasta 7/6 eKr. Võrdlus Briti Muuseumi kiilkirjatahvlitega tõendab rekonstruktsiooni õigsust. Teksti veel loetavas osas mainitakse viiel korral Jupiteri ja Saturni konstellatsiooni Kalade tähtkujus, ja seda nimelt vastavate kuude alguses. *Du'uzu* kuus (juuni/juuli) ennustatakse 8. ja 9. real mõlema planeedi esimest paigalseisu, s.t üleminekut edasiliikumiselt tagasiliikumisele täpsete kuupäevadega, 13. real Jupiteri õhtust tõusu. Mõtme kuu jooksul sooritasid mõlemad planeedid taevas oma efektseid kaarliikumisi ja kärmem Jupiter möödus kolm korda Saturnist äärmiselt lähedalt.

Astronoomiliste arvutuste alusel ning võrreldes andmeid teiste Sipparist leitud tahvlite omadega, on võimalik üksikasjaliselt kirjeldada taevas toimunud protsesse (raskendavaks asjaoluks on siiski, et me peame neid arvestama kolme eri kalendri järgi: juuliu-se kalender *ab urbe condita*, babüloonia kalender seleukiidide ehk templiajastust, kristlik kalender, mida tuleb korrigeerida -7 võrra. Pealegi erineb päeva algus kalendriti — päev algab kord õhtul, kord keskööl, aasta meie kalendri järgi kord märtsis, kord aprillis.

Jupiter ja Saturn olid juba 8. aasta lõpul eKr päikseloojangu järel läänetaevas nähtavad. Seejärel kadusid mõlemad Päikese kiirtesse. Babüloonia targad arvestasid Jupiteri esimest ilmumist

varases tõusus tähendusrikka sündmusena ette 13. *adaruks* seleukiidideajastu 304. aastal (15. märts 747 a. u. c.²). Seejärel lähenes Jupiter üha enam Saturnile, saavutades esimest korda konjunktsiooni 29. mail aastal 7 eKr 21° Kalades, ainult 1° teineteisest.

Kui Päike läände kadus, tõusid idast planeedid. Keskööl võis mõlemaid näha üksteise kõrval täpselt taeva keskpunktis Kalade tähtkujus kevadpunkti lähedal. Sealjuures näitas Jupiter ennast — me teame seda seetõttu, et ta asetses ruumilises kulgemises Päikesse vastas — maksimaalses hiilguses kiirgava valitsejana — kitsa ringiasetuse tõttu — üsnagi kahvatu Saturni kõrval. Edasi lähenes Jupiter veelgi enam Saturnile ning jõudis selleni 3. oktoobril 18° Kalades. Siis ruttas Jupiter ette. 12./13. ja 13./14. novembril aastal 7 eKr seisid mõlemad planeedid teist korda paigal³ ning pöördusid siis, Saturn ees, uuesti ida poole. 5. detsembril jõudis kärmem Jupiter kolmandat korda Saturnini, mis oli nähtav õhtust keskööni, ja eemaldus seejärel temast lõplikult.

Milline tähendus oli siis Jupiteril ja Saturnil? Ka juutidel (hoolimata prohvetite hoiatustest (muu hulgas Aamos 5, 26: “Kiijun”)) levinud tähetarkuses peeti nimelt Kiijuniks nimetatavat Saturni (akadi: Kaimānu) Iisraeli valitsejaks planeetide seas; Matteuse evangeeliumi vanasüüria tõlke autor, kes elas küllap juba 2. sajandil ja töötas asjatundlikult, oleks pidanud seda tarkade tähte, mis kuulutas tema rahvale õnne, nimetama tegelikult Kiijuniks. Ometigi kasutab ta sõna *kaukeba* (akadi *kakkabu*), mille all hiisbabüloonia astronoomias peeti silmas üksnes Jupiteri. Maagide täheks oli niisiis Jupiter, “helevalgelt kiirgav täht”. (Teised planeedid, nagu Merkuur, Marss või kinnistähed ja isegi Halley komeet, ei tule erinevatel põhjustel arvesse).

See tõsiasi muutub veelgi tähtsamaks selle tõttu, et viimased babüloonia astronoomid olid Marduki kultuse hoidjad. Marduki, nende kõrgeima jumala täheks oli aga Jupiter! See planeet oli nende juures nii suure au sees, et talle pühendati kõige rohkem ja

---

²Lad. *k ab urbe condita* ‘alates Rooma linna asutamisest’ (a 753 eKr). *Toim.*

³Jupiter ja Saturn seisid paigal (näiliselt) ainult kinnistähedega suhtes. Loomulikult võtsid nad osa tähistaeva ööpäevasest pöörlemisest Põhjানাeala ümber. *Toim.*

kõige hoolikamaid arvestusi. Planeetide reastuses nimetati teda alati esimesena, olgugi et tema pöörlemisperiood ei ole ei kõige pikem ega kõige lühem ja et heleduse poolest on Veenus temast suuresti üle.

SUUR KUNINGAS JUUTIDE MAAL...

Milliseid järeldusi pidid nüüd maagid (*μαγοι* oli religiooni ja riigi teenistuses olevate tähevaatlejate ametinimetus) tegema sellest looduse näitemängust (olgugi et "loodust" meie tänapäevases mõistes nad ei tundnud), kui nad kogesid sellist Jupiteri lähene-mist Saturnile, nagu see toimub vaid kord 800 aasta tagant, ja kui nende arvestused kogu nende täpsuses olid kinnitust leidnud? Tõlgendus tuli iseenesest: nende kõrgeima Jumala täht astub ida poolt ehatähena Iisraeli tähe kõrvale ja valitseb ühes temaga suurimas hiilguses "tõusust loojanguni". Viimaks jääb ta päris teise lähedal seisma just selles taeva piirkonnas, mida seostati Palestiina, Tootatud maaga. Ka evangelist tõstab just neid kahte faasi samas järjestuses esile: tõus ehatähena, mis oli, nagu maagid arvasid, selle märgiks, et juudi rahva seast on sündinud Kuningas Jumala armust, ja läänepoolse paigalseisu õhtu, mille nad arvatavasti algusest peale olid valinud välja kui kõige sobilikuma aja oma piduliku austamise jaoks. Niisama kindlad, kui olid nende arvestused, niisama kindlalt pidi ka see kuningas olema olema.

Praegusel ajal esinevad paljudes mängudes ja lauludes kolm hommikumaa kuningat, kelle nimesid meiegi tunneme, ent nüüd me teame, et kolmest ei ole mitte kuskil juttu. Nad ei olnud ka kuningad, vaid preestreist tähetargad! Ja nende nimesid me ei tea. Aga nemad teadsid, oma täheteadust mööda, et juutide maal (*amurru*) pidi olema sündinud suur kuningas. Teda tahtsid nad aupaklikult kummardada, ühtaegu preestite ja uurijatena.

Ja vee ühte ei saa me välistada: kui need maagid tundsid huvi "selle tähe" vastu, siis võis neil oma jumala Marduki/Jupiteri austamise kõrval olla veel üks põhjus. Nimelt kui nende seas oli nende juutide järglasi, kes umbes 580 aastat enne seda olid Jeruusalemmast välja aetud ning kes ei olnud Kyrose edikti kohaselt Palestiinasse naasnud, siis pidi tähtede läkitus iseäranis neile muljet avaldama: nende vanal kodumaal sünnib suur ku-

ningas! Meile on teada, et Babülooniassa jäi palju juute. Umbes 1000 aastat peale Babüloonia vangipõlve tekkis kuulus "babüloonia talmud" ja Babüloonia diaspora mõju Jeruusalemma sündmustele polnud sugugi mitte väike. Viimasel ajal kaalutlevad uurijad sedagi, kas Nazareth Galileamaal ei olnud rajatud sääraسته Babüloonia diasporaast hiliste kojupöördujate poolt, hõimu poolt, kes pidas ennast "Taaveti võsudeks" (*nezer* = võsu). Baabülöni—Jeruusalemma kontakt ei ole seega laest võetud.

MAAGIDE TEE JA NENDE HÄMMASTUS

15. septembril tõusid mõlemad planeedid õhtul peaaegu korraga, 12. ja 14. novembri vahel saavutasid nad oma läänepoolse paigalseisu. Võib-olla asusid maagid peale seda 15. septembril teele, rändasid mööda vana karavaniteed, mida oli kasutanud juba Aabraham: kõigepealt üle 300 km Eufratit pidi üles, siis pöördusid nad karavaniteed pidi läände läbi Palmyra umbes 500 km kaugusel asetseva Damaskuseni ja liikusid sealt edelasse läbi tihedamini asustatud ala Geneetsareti järve poole. Vana karavanitee viis mööda Kapernaumist ja Magdalast, kaugemal Jordani jõe orus asetseva Jeerikoni. Sealt liikusid nad 27 km läände, pealinna, kus valitses Heroodes. Kogu selle teekonna pikkuseks oli 1100 kuni 1200 km, see maa oleks olnud kuue nädala jooksul läbitav. Siis oleksid nad novembri alguses Jeruusalemma jõudnud.

Kui nad esimese puhkepausi järel esitasid oma küsimuse, kus on juutide vastsündinud kuningas, märkasid nad oma imestuseks inimeste seas segadust ja ehmatusi. Peale selle pidid nad kuulma, et kaasregent ja kroonprints Antipaterist oli saanud juba jõuline ja oma brutaalsuse pärast kardetud mees.

Kas nende tõlgendus oli siis vale? Mis oli siin lahti? Sest ka Heroodes ise ehmus... Kes seda türanni tundis, sai aru nii tema kui ka kodanike hirmust: vana kuningas (ja Antipater võib-olla veelgi enam) võis näha vastsündinud kuningas üksnes rivaali, siis aga läheks jälle lahti see kohutav kahtlustamine, nuhkimine ja tapmine, mis oli olnud nii iseloomulik just viimastele Heroodese valitsusaastatele, kus ta oli hirmust troonist ilma jääda saatnud surma peaaegu kõik oma pojad ja naised. Nõnda ehmusid mõlemad, Jeruusalemm ja Heroodes.

Nii ei olegi ebatõenäoline, et Herodes ei lasknud maagidel kohtuda rahva religioossete juhtidega, et ennetada võimalikku liitu tema vastu. Nõnda küsis ta eraldi ülempreestreit ja kirjatarkadelt, kus peaks Messias sündima, ja maagidelt, millal neile see täht ilmus ("mis ikka veel paistis"). Algteksti abitus sellel kohal võib edasi anda vulgaarastroloog Herodesese võhiklikku küsimust, kes pidas tähe esimest ilmumist sünnihetkeks.

Ent võib-olla olid maagid muutunud juba umbusklikuks ja ei andnud teada midagi, mille kohta otseselt ei küsitud. Nende vastus võis kõlada umbes nii: möödunud aasta lõpul, 13. *adaru*'l. See vastab meie kalendri 15. märtsile samal aastal ja siis oli Jupiteri varane tõus. Seepärast laskis Herodes hiljem hukata kõik kahe viimase aastakäigu poeglapsed.

Mida iganes nad pidasid sellest kuningast ja kogu hirmust tema ümber, mida iganes pidi tähendama asjaolu, et kuningapoeg ei pidanud sündima mitte pealinnas, vaid väikeses maakohas, ja et peale preestrite ei teadnud keegi sellest midagi — mida iganes see kõik kokku pidi tähendama, nii lähedal oma sihile, nad ei tahtnud enam loobuda, isegi siis mitte, kui nad ise lõksu oleksid sattunud.

...NAD SAID ÜLIVÄGA RÕÖMSAKS

Petlemm asus vaid 10 km kaugusel lõunas. Pealegi oli lähedal teise suure konjunktsiooni, mõlema tähe ühise paigalseisu öö. Matteuse teadete kohaselt võib oletada, et maagid lahkusid Jerusalemmast läbi Jaffa värava 12. novembri õhtupoolikul ja asutasid ennast vanale karavaniteele Hebroni suunas. Päike oli juba madalal neist paremat kätt.

Kui nad silmad tõstsid, nägid nad "oma tähte": umbes 50° kõrgusel, peaaegu täpselt nende teekonna suunal, oli hämarikus Jupiter. "Aga tähte nähes said nad üliväga rõõmsaks".

Alles nüüd me mõistame nende sõnade sügavat mõtet: nad olid pidanud oletama, et nad leiavad kuningapoja Jerusalemmast; seal kohtasid nad aga hirmu ja umbusklikke küsimisi. Nüüd see vihje maakohakesele — kas kõik oli asjatu? Ja siis seisis ta korraga täpselt selle tee kohal, nagu oleks kõik täiesti selge! "Ja vaata! (*tammar!*), täht, mida nad olid näinud Hommikumaal, käis

nende eel [---]”. See “nende eel käimine” võis tähendada ka tähe liikumist kaarekujuliselt lääne poole; selles kaares seisaks ta tänasel ööl koos Saturniga paigal.

Selle vaid kaks tundi kestva ratsutamise ajal Jeruusalemmast Petlemma, kui nad järgnesid tähele, langes täielik pimedus pikkamisi üle maa (Päike loojus sellel päeval kell 17. 19). Kahanev Kuu tõusis alles palju hiljem.

Ja nüüd sündis midagi, mida babüloonia astronoomid ei osanud ette arvestada ega võinudki üldse teada. Vahetult enne Petlemma, Raaheli haua juures, pöördub tee Petlemmast idasse, nii et planeetide paar näis edasisammujaile asetsevat nende paremal käel, väikese kaksikkünka kohal, kus asus vana linnake. Ja seal nägid nad korraga veel midagi, valgusvihku, mis mõlemalt tähelt, Jupiterilt ja Saturnilt, näis olevat nagu leebe helgiheitja, niisama hele kui Linnutee, suunatud ühele kindlale punktile Petlemmas.

See ilming kestis, nagu meile on nüüdseks teada, kohaliku aja järgi kella 18. 15-st kuni 22. 00-ni. Sealjuures muutus valgusvihk aegamööda järsemaks ja langes sügavamale. Valgus aga, mis näis tulevat Jupiterilt, Messiasse tähelt, näitas oma teljega püsivalt samale “majale”.

Kaasajal me teame, et tegemist oli nn sodiaagivalgusega, ebamääraste piirjoontega taevahelendusega, valgusnähtusega, mille läte asub kosmilises planeetideruumis. Meie praeguste rekonstruktsioonivõimaluste kohaselt ei saanud see valgusvihk seista siis, kui rändurid oma teel olid, mitte praeguse sünnigroti kohal, vaid lihtsalt ühe maja kohal asulas.

Võib-olla või isegi tõenäoliselt, veetsid maagid selle öö oma telkide juures väljas, vaadates taevast ja tema sõnumit. Vaid vähestele nende tsunftist oli antud näha seda, mida nemad nägid...

Järgmisel hommikul läksid nad siis linnakesse. Nüüd ei olnud enam raske seda maja leida. Maagid ulatasid lapsukesele, tema emale ja isale kingitusi: kulda, arvatavasti ühe vana pühituskingituse nende templiaarete seast, viirukit ja mürri. Nad ei kummardanud Jeesust mitte kui Jumalat, nagu mõnedes tõlgetes on tõlgendatud sõna *προσκυβεῖν* (selles tähenduses kasutatakse antud sõna Joh 4), siin on arvatud põlvili austamist, mis sai osaks kuningale.

Edasi oleks mõeldamatu, et nad poleks Joosepi ja Maarja kõnelnud kummalisist sündmusist Heroodese õukonnas Jeruusalemmas. Ja Joosep võis nende silmi avada nii mõnegi koha pealt! Nende kõiki kõhklusi, mida nad teadsid Heroodese juurest, tugevdas veelgi üks tähelepanek tähtede vallast: 305. templiajastu aastaks lubas kiilkirjakalender Messiase tähe ohtlikku vastumängu Marsi käitumisega. Ka babüloonia tähetarkuses peeti teda kurjatoojaks ning eriti vaenulike läänepoolsete rahvaste sümboliks. Jupiteri esimese tõusu ajal oli ta sellega peaaegu opositsioonis, kusjuures seda tuleb võtta nii otseses kui ka ülekantud tähenduses. Maagid teadsid seega oma arvutustest ja üleüldse oma kalendrist, et Messiase tähte — ja seega ka teda ennast — ähvardab mingi ohtlik jälitaja. Heroodese kummaline käitumine ja vestlus Joosepiga tegid selgeks, kes see Marss oli.

Neile kõigile pidi selge olema, milline oht siin varitses. Joosep ja Maarja tundsid Heroodese jõhkrat brutaalsust. Nad võisid plaani pidada, Joosepit piinas unes luupainaja — ja ta ei oodanud hommikuni. Maarja ja lapsukesega pages ta Egiptusesse, sellal kui maagid tähelepanu enda peale tõmbasid ja lõunapoolset teed mööda Sipparisse tagasi pöördusid.

Imeliselt annab Jumal siin loodusseadustes ja koos nendega märgi sellest, milline on Tema suhe inimesse. Planeetide kindlad rajad saavad äkki märgiks neile, kes otsivad. Viimaseks kriteeriumiks on aga alati suurem armastus, mis on väärt enam. (See on ta erinevus kõiksugu “horoskoopidest”). Luukasel on karjused esimesteks, kes armastavad ja kinke toovad, ent Matteus kõneleb meile maagidest, kaugelt pärit paganaist. Nood mõlemad olid Iisraeli vagade silmis need, kes oma seadusetusega takistasid Messiase tulekut. Jumala jaoks olid nad aga esimesed, kellele ta kinkis oma lähedust. Sest temale ei ole kaugeid, sest tema ise on oma loomuselt lähedane, kes endast teada anda soovib.

(Järelsõna muigamiseks. Sellal kui enamik eksegeete peab Petlemma tähte endiselt “täidemindekulegendiks”, s.o väljamõeldud ja hingekosutatavaks muinaslooks, laskis arvutitööstus turule uut laadi tarkvara. Nende programmide abil saab vaadelda tähistaevast

ja sättida seda oma suva järgi. Nii saab valida ka aasta "seitse enne", valida kohaks Jeruusalemma, pilk suunatud lõunasse, 13. novembri õhtu... ja siis võib vaadata, mida nägid maagid — välja arvatud sodiaagivalgust ja Petlemma kaksikküngast. Ainult et tarkvaras ei ole nende otsijate suurt rõõmu...)

Kirjandus

- B e n - C h o r i n , Schalom 1986. *Mutter Miriam — Maria in jüdischer Sicht*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- K r o l l S J , P. Gerhard 1990. *Auf den Spuren Jesu*. Leipzig: Benno Verlag, S. 63–68. [See raamat ilmub eesti keeles 1994. aasta lõpul.]
- d ' O c c h i e p p o , Kondarin Ferrari 1969. *Der Stern der Weisen — Geschichte oder Legende*. Wien—München: Verlag Herold

CHRISTOPH WREMBEK SJ, sünd. 1942. a Wallerfangenis Saarimaal (Saksamaa). Õppis jesuiitide gümnaasiumis Berliinis. 1961. aastal astus jesuiitide orduusse. Lõpetanud filosoofia ja teoloogia studiumi. 1971. aastal pühitseti preestriks. Tegutses üliõpilaste hingehoolduses 1973/74 Los Angeleses, 1974–1982 Berliinis; pärast seda olnud preestrite ja õdede hingehooldaja Põhja-Saksamaa diostseesides. Alates aastast 1991 esinenud ettekannetega Eestis. Avaldanud teoloogilisi artikleid, sh eesti keeles "Pühimast Kolmainsusest" (*Kiriku Elu*, nr 2, 1993, lk 12–15; nr 3, lk 10–13).

“TULE, PÜHA VAIM,
TEE UUEKS KÕIK LOODUS”

Aasia naisvaatenurk
kirikutöole

Chung Hyun-Kyung

Tõlkinud Jaan Kaplinski

Armsad õed ja vennad, tere tulemast siia Vaimu maale. Oleme koos, et Püha Vaim annaks meile väge töö tarvis looduse uueks-tegemiseks. Valmistame Vaimule teed, teeme ennast tühjaks. Austraalia põliselanikud võtsid pühäl maapinnal kingad jalast. Paljudele Aasia ja Vaikse ookeani piirkonna rahvastele on kingade jalastvõtmine esimene tegu, millega alandatakse end, et kohata Jumala vaimu. Ka kristlikus traditsioonis ütles Jumal Moosesele, et ta võtaks kingad jalast põleva põõsa ees, et ta võiks seista pühäl maapinnal, ning Mooses seda ka tegi. Kas teie võiksite teha sedasama? Kutsun teid astuma koos minuga pühale maale ja võtma kingad jalast, kui tantsime, et valmistada Vaimule teed. Kuulame alandliku südame ja kehaga, kuidas loodus hüüab ja Vaim koos temaga.

Tule, Hagari vaim, meie vaimsete esivanemate Aabrahami ja Saara ekspluateeritud ja hüljatud musta egipplannast orjatori vaim.

““Tule Pyhä Henki, uudista koko luomakunta”: Aasialainen naisnäkökulma kirkkojen työhön.” Suomennos H. R. — *Vartija*, 104, n:o 2, 1991, s. 52–59.

Tule, Uria vaim, ustava sõduri vaim, kelle kuningas Taavet saatis surma, sest himustas tema naist.

Tule, Jefta tütre vaim, oma isa usuohvri vaim, kes põletati, sest ta isa oli nii lubanud, et võita sõda.

Tule, nende poisslaste vaim, keda Herodese sõdurid tapsid, kui Jeesus oli sündinud.

Tule, Jeanne d'Arci ja kõigi nende naiste vaim, kes "nõiaprotsessidel" põletati.

Tule, nende inimeste vaim, kes surid ristisõdades.

Tule, põlisrahvaste vaim, nende vaim, kellest said genotsiidi ohvrid kolonialismi ja paganlikku maailma vallutava kristliku misjonitöö aegadel.

Tule, gaasikambrites surmatud juutide vaim.

Tule, nende vaim, keda aatomipommid surmasid Hiroshimas ja Nagasakis.

Tule, nende korea naiste vaim, kes Teises maailmasõjas pidid teenima prostituutidena Jaapani armees, kelle jõhkrad sõdurid läbi kulutasid.

Tule, nende vietnamlaste vaim, kes hukkusid napalmi või Agent Orange'i ohvritena või surid nälga paatides merel.

Tule, Mahatma Gandhi, Steve Biko, Martin Luther Kingi, Malcolm X'i, Victor Jara ja Oscar Romero vaim ja kõikide nimetute naiste vaim, kes on võidelnud oma rahva vabaduse eest.

Tule, nende inimeste vaim, kes surid Bhopalis ja Tšernobõlis ja Vaikse ookeani tuumakatsetuspiirkonna vigaste laste vaim.

Tule, nende vaim, kelle lõmastasid tankid Kwangjus, Taevase Rahu väljakul ja Leedus.

Tule, Amazonase vihmametsa vaim, keda nüüd surmatakse iga päev.

Tule, maa, õhu ja vee vaim, keda inimeste ahnus vägistab, piinab ja riisub.

Tule, nende sõdurite, rahulike elanike ja mereloomade vaim, kes praegu surevad Pärsia lahe verises sõjas.

Tule, meie lunastaja, meie venna Jeesus Kristuse vaim, keda piinati ja löödi risti.

Mina tulen Koreast, vaimude maalt, keda täidab *han*. *Han* on viha, meelekibedus, kurbus. *Han* on südamevalu ja vabadusvõitluse energia. Minu rahva pärimuse järgi saavad õigusevastaselt tapetute vaimudest *han*'i taga aetud ringi uitavad vaimud. Nad otsivad igal pool võimalust õigus jalule seada. Elavate kohus on kuulata vaimude häält ja mõjutada asju nii, et hukkunute vaimud leiaksid oma õiguse.

Han'i taga aetud vaimud on minu rahva ajaloos olnud Püha Vaimu hääled. Tema¹ on nende läbi ilmutanud oma kaastunnet ja elutarkust. Kui me ei kuule nende vaimude häält, me ei kuule ka Püha Vaimu häält. Esivanemate vaimud on meile konkreetsed ja nähtavad Püha Vaimu ikoonid. Nende abil võime tunda, puudutada ja maitsta teda konkreetse, kehalise ja ajaloolise reaalsusena.

Ka siin Austraalias on *han*'i võimused olemas. See maa on täis põlisasukate, genotsiidi ohvrite vaime. Oleme tulnud siia kõigist maakera paikadest paluma, et Püha Vaim tuleks ja teeks uueks kogu looduse. Ma tahaksin rõõmustada koos teiega suurel perepeol, kuid mu südant täidab kurbus Pärsia lahe sõja pärast.

“Ramas kuuldi häält, palju kaebamist ja nutmist. Rahel nuttis oma lapsi ja ei tahtnud end lohutada lasta, sest neid ei olnud enam.”

Nüüd on aeg nutta. Emade, naiste ja õdede nutt, kes on sõjas kaotanud oma kallid, lõhestab meie südant. Meil oleks vaja nutumüüri, et nutta koos nendega. Kogu “loodus ägab vaevast”, tema ümber on surma lehk. Keset meeletust, kus elu hävitatakse miljardeid dollareid maksvate sõjamasinate abil, kutsume appi Vaimu, kes “palub meie eest sõnatute ohetega”. Me palume Vaimu, küsime meeletult abi: “Tule, Püha Vaim, tee uueks kogu loodus!”

Kuid mida me selle palvega mõtleme? “Armas Jumal, jälle me oleme kõik sassi ajanud. Tule ja lahenda meie probleemid.” Kas ütleme: “Tule, Püha Vaim, lõpeta Pärsia lahe sõda ja paranda ökokatastroof”? Või ütleme: “Issand, me teame, et sina oled kõige vägevam sõjamees; sinu relvad on kindlasti paremad kui Saddamil või Bushil”? Meil on oht minna tagasi lapsikusse usku.

---

¹Esineja kasutab kogu aeg naissoo asesõna “she”. *Tlk.*

Eks ole meil kiusatus jääda passiivseks, kasutada palvet selle asemel, et me ei võitle solidaarsetena kogu elu eest?

Olen aastaid palunud niisuguseid lapselikke palveid ja tean, et meie pattude ja haavade parandamiseks ei ole mingit maagilist lahendust. Ma tean ka, et ei usu enam kõigevägevamasse *macho*-Jumalasse, sõjasangarisse, kes päästab head ja karistab kurje. Loodan kaastundliku Jumala peale, kes nutab koos meiega elu pärast, kui seda jõhkralt hävitatakse.

See kaastundlik Jumala Vaim on alati olnud meiega. Jumal lõi meid ja kogu universumi elustava hinguse (*ruah*), elutuule abil. See on see Vaim, kes aitas rahva minema Egiptusest, äratas Kristuse surnust ja lõi kiriku vabastavaks inimeste ühenduseks. Me võime kogeda Jumala vaimu ka meie rahva võitluses vabaduse eest, tema elujanus ja looduse ilus. Jumala Vaim on õpetanud meid vaeste ellujäämistarkuse, *han*'i tagaetud vaimude ja looduse õnnistuse ja needuse läbi. Ainult siis, kui suudame kuulda hüüdu elu eest ja nägema lunastuse märke, võime ära tunda, kuidas Püha Vaim toimib keset kannatavat loodust.

Paabeli vaimust nelipühi vaimuni

Ometi näeme enda ümber surma märke. Oleme lämbumas surma tuules. Meid lahutab Jumala elavast hingusest Paabeli pühatu hingus: karjerismi, rikastumise ja lammutamise vaim. Paabel on lugu inimese piiritust ahnusest, mille püstitatud torn lahutab kõik inimesed üksteisest. Nad räägivad üksteisega, kuid ei saa üksteisest aru. Nad on kaotanud võime tunda koos teistega; nad on omaenda kasuahnuse vangid.

Meie vend Jeesus kutsus seda ablast kasuahnuse vaimu "mammonaks". "Te ei või teenida Jumalat ja mammonat." Mammon röövib, hävitab ja tapab inimesi uute varanduste lootuses. See hullus lõhub ühiskondi ja hävitab meie hapra maailma. See paha vaim toodab rakette, tuumapomme ja keemilisi relvi, et säilitada rahu, milles puudub õiglus.

Inimesi lahutav mammon avaldab mõju mujalgi kui Pärsia lahel. Ta lahutab Põhja- ja Lõuna-Koread. Tema on loonud Lõuna-Aafrika apartheidi; on hävitanud põlisasukad Austraalias, mõlemas Ameerikas ja mujal; on sünnitanud põlastava suhtu-

mise naistesse ja lastesse, värvilistesse ja vigastesse; tema hoiab esimese maailma kontrolli all tüütud GATT-läbirääkimised Uruguay; tema on süüdi meie maailma ökomõrvas. Seesama paha vaim löi Jeesuse risti. Ometi ei ole mammona vaim saanud jaagu meie leebe ja kaastundliku Jumala vaimust. Jumal ei ole jätnud meid üksi meeleheitel. Jumal ei lase meil vajuda abitudte ohvritena enesehaletsusse. Ta kutsub meid välja lootusetuse, küünilisuse ja rõhumise vangistusest. Jumal on andnud meile väe valida elu. Kui nelipühadel tuli Vaim, puudutas Jumal murdunud südameid ja kutsus inimesed oma jüngriteks. Nad elasid kui õudusunes, nägid Jeesuse surma, kuid õudusunest sai ilmutus uuest maailmast. Maarja ja Raheli kibe nutt surnud laste pärast muutus uue ühiskonna rajamiseks elu nimel. Kui Vaimu elujõud täitis neid, kes uskusid, nägid nad nägemust uuest maailmast, kus "nende pojad ja tütreid räägivad prohveti kombel, noored näevad nägemusi ja vanad unesid ning nende orjad ja orjatarid räägivad prohveti kombel". Jumala metsiku tuule ja elutule tuhin kutsus need inimesed välja vaikimise, vägivalda ja surma kultuurist rääkima oma keelt. Nad ei pidanud enam rääkima kolonistide, valitsejate ja imperialistide keelt, vaid nad said kuulda häid uudiseid omas emakeeles. Nelipühadel nad said täiesti uuel kombel tagasi ühise keele, mille nad olid kaotanud Paabeli apla torni ääres. Nüüd nad võivad kuulata ja mõista üksteist, ei enam Rooma impeeriumi sunnikeeles, vaid oma keeltes. See on nõrkade vabaduse ja ühtsuse keel. Jumala metsik tuul lammutab Paabeli torni ja kõik piirid, mis see on loonud. Elu metsik tuul kutsub meid kirglikult armastama uut loodust ja tegema midagi selle heaks.

Kutse meelemuutusele

Mis me siis peaksime tegema, kui Vaim kutsub? Kahetsema ja muutma meelt. Enne siiasõitu küsisin Koreas lihtsatelt kristlikelt naisaktivistidelt, mida ma nende meelest siin peaksin rääkima. Nad ütlesid: "Ütle maailma kristlastele, et neil ei ole vaja kulutada palju energiat Vaimu kutsumisele, sest ta on juba siin meiega. Arge kiusake teda, kutsudes teda kogu aeg! Ainus häda on, et meil ei ole silmi, millega näha, ja kõrvu, millega kuulda Vaimu, sest oleme ahnuse kütkeis. Ütle siis neile "muutke meelt"."

Meelemuutus, pöördumine, on igasuguse tõelise palvuse esimene samm. Millest siis peaksime ära pöörduma? Paljust, enne kõike aga sala-armastusest mammona vastu ja Paabeli torni salakummardamisest. Et teha korda Vaimu teed, peame vabanema mammona lummusest, tegema end tühjaks. Aasias on "vabatahtlik vaesus" olnud usulise elu alus. Kui vabaneme ahnusest, harrastades vabatahtlikku vaesust igal elualal, saame moraalse jõu võidelda sunnitud vaesuse vastu.

Ehtne meelemuutus, metanoia, tähendab ka põhjalikku suunamuutust igäihe ja meie kõikide elus. Et saaksime tunda Püha Vaimu, peame pöörduma elu tuule poole. Mis suunas puhub elu tuul? Elu loomise, vabastamise ja hoidmise poole selle kõige konkreetsemates ja tavalisemates vormides. Püha Vaim annab meile võimaluse pääseda selles suunas edasi võitluses eheduse eest. See on "Elu Vaimu poliitilis-majanduslik maailmakord". Selle aluseks ei ole tapariistad või manipuleerimine inimestega, vaid mitmekesisus, vastastikune sõltuvus ja harmoonia eluandev vägi.

Eriti kiire on kolme muutusega, kui tahame jääda ellu siin sureval planeedil.

Esimene on muutus inimkesksusest elukesksusse. Meie sugu-põlve kõige tähtsamaid ülesandeid on õppida elama koos maaga. Traditsiooniline kristlik loomisteoloogia ja läänemaine mõtlemine teevad inimesest, eriti mehest, maailma keskpunkti. Neil on olnud võim kontrollida ja valitseda loodust. Meie aja teadus ja arengumallid rajanevad sellele arusaamale. Peaksime aga pidama meeles, et selline mõtlemine on võõras paljudele Aasia rahvastele ja põlisrahvastele. Meile on maa elu allikas ja loodus on püha, täis tähendust ja mõtet. Inimesed ei ole loodusest kõrgemal, vaid ainult väike osa sellest. Filipiinlastele on maa nende ema, Ina. Ina on suur jumalanna, kellest on tulnud kõik elav. Maad tuleb austada, nagu austame oma ema. Eks rõhuta ju ka kristlik traditsioon, et meid kõiki on loodud maa põrmust?

Me oleme hilised tulnukad maa peal. Maa ei ole surnud. Jumal on puhunud selle täis elavat, loovat energiat. Inimesed on kaua röövinud ja vägistanud maad; nüüd on tulnud looduse ja maa kättemaksu aeg. Nad ei anna meile enam puhast vett, õhku või toitu, kuna oleme nii rängalt patustanud nende vastu.

Teoloogilises maailmas väljendavad vabastusteoloogiad eeda inimlikkuse igatsust. Nendes kostab paljude rõhutud inimeste — vaeste, mustade, põlisrahvaste hääl. Nad loevad Piiblit uute silmadega; nad tõlgendavad uut moodi kristlikku traditsiooni ja teoloogiat oma kogemuste, rõhumise ja vabanemise kogemuse pinnal. Nüüd on aeg lugeda Piiblit meie maailma kõige vaesemate — lindude, vee, õhu, puude ja mägede perspektiivist. Et me saaksime ellu jääda, peame õppima mõtlema nagu mäed, peame paigutama inimese asemel keskpunkti kõik elusolendid.

Teine vältimatu muutus on siirdumine dualismist ühtsusse. Paljudes maailma osades valitseb inimeste elu kaheks jaotamine: keha ja hing, tunne ja mõistus, maailm ja Jumal, naised ja mehed, mustad ja valged, vaesed ja rikkad. Vastandite loetelu “jaotamise kultuuris” on lõpmatu ja vastandipaari viimast poolt peetakse väärtuslikumaks ja tähtsamaks kui esimest. Jaotamise kultuur toodab jaotatud isiksusi; me jaotame end ära ka iseenda vastu. Unustame, et oleme kõik pärit samast elavast allikast, Jumalast, ja et kõik elu võrgud on seotud ühte. “Alguses oli suhe” (Dorothee Sölle). Jumal lõi universumi, sest ta igatses suhet kosmosega.

Kui Jumal lõi universumi, hakkas see talle meeldima; ta tundis, et see oli kaunis. See oli kaunis, sest seal valitsesid õiged vahekorrad — ei olnud röövimist ega jagunemist. Universum oli ehe: kõik olendid seal tantsisid Jumala rütmis, mitte selle vastu. Kuid kui teaduse, filosoofia ja religiooni nime all tuli maailma dualism, me asjastasime “teised” eri olenditeks. Dualismis saavad teistest objektid, mida võib valitseda, nagu soovitakse. Sellel põhineb sõjaväeline tegevus. Sõdurid tulistavad vaenlast (inimest), ja kui sihtmärk (inimesed) on hävitatud, nad ütlevad “Pagana vahva oli” (nii ütles liitlaste lendur pärast Iraagi pommitamist Austraalia ajalehe järgi). Asjastamises puudub tasakaal ja vastastikune sõltuvus. Siin puudub ka võime tunda koos teistega. On vaid vaenlasi eristav müür.

Traditsioonilises Kagu-Aasia mõtlemises me kutsume eluenergiat sõnaga *ki*. *Ki* on meile elu hingus ja tuul. *Ki* edeneb hästi, kui taeva, maa ja inimeste vahel on harmooniline vahekord. Seal, kus on lahknemisi, tõkestub eluenergia voolamine, see viib kõikide elavate olendite haigestumisele ja hukule. Uueksaamine

on meile müüride lõhkumine, et *ki* võiks harmooniliselt puhuda ja voolata. Kui me tahame ellu jääda, peame õppima loobuma eristavast dualismist ja leidma taas kõigi loodute ühtsuse. Kolmas muutus, mida nõuab meelemuutus, on siirdumine "surma kultuurist" "elu kultuuri". Pärsia lahe sündmused on hea näide "surma kultuurist". Konflikt lahendatakse vaenlase hävitamisega. Konflikti tekitaja hävitamisega arvatakse saavutatavat rahu. Aga vägivallega saavutatud rahu viib vaid vabaduse vähenemisele ja rõhumise kasvamisele. Mingi eesmärk ei saa õigustada süütu vere valamist sõjas.

Keda saadetakse sõtta verd valama? Kõigepealt noored vaestest peredest, nende hulgas on palju värvilisi. Miks? Et kaitsta mõne üksiku inimese, enamasti eakama võimumehe majanduslikke ja poliitilisi huvisid, mitte nende enda huvides.

Sõda on patriarhaalse võimu tulemus. Hierarhilises patriarhaalses kultuuris on valitseva rühma huvid tähtsamad kui elu päästmine. Läbi ajaloo on naised taga nutnud sõjas hukkunud armsaid — vendi, mehi ja poegi. Naised teavad, et patriarhaalsus tähendab surma. Kui nende mehed valavad verd, valavad naised pisaraid. Nende vägevad pisarad on olnud pisarateta meeste ajaloo lepitav, elu loov energia. Itk on olnud inimsoo ajaloo "esimene prohvetlik akt" (Walter Brueggeman). Alles siis, kui me suudame kannatada koos teistega, võime muuta "surma kultuuri" "elu kultuuriks".

Korea kiriku naised valmistuvad Korea kirikute nõukogu kuulutatud juubeliaastaks, kui meie maa jagunemisest Põhja- ja Lõuna-Koreaks möödub viiskümmend aastat. See lõhe, mille tekitas Ida ja Lääne võimuvõitlus, on olnud Korea rahvale surmav. Relvarahujoon Põhja ja Lõuna vahel on lämmatanud meie *ki*-energiat. See on teinud meist seaduse varjus jätkuva rõhumise ja sõjaohu orjad. Juubeliaastal me soovime oma rahva ühine mist. Me tahame saada tagasi võime tunda ja kannatada koos oma Põhja-Korea õdede ja vendadega.

Lammutage müürid tarkusega ja kaastundega

Lõpuks tahan öelda midagi sellest, kuidas ma omaenda kultuuri-taustal mõistan Püha Vaimu. See kujutlus ei tule minu teoloogihä-

ridusest, vaid ühistundest minu rahva kollektiivse alateadvusega, mida toidab aastatuhandete vaimsus.

Minu kujutlus lähtub Kwan In'i pildist. Tema on Ida-Aasia rahvausus kaastunde ja tarkuse jumalanna, keda kummardavad naised. Ta on *bodhisattva*, kirgastunu. Ta võiks minna nirvaanasse, millal iganes tahab, kuid ta ei taha minna üksi. Kaastunne kõigi kannatajate vastu sunnib teda püsima siin maailmas, kus ta aitab teistelgi jõuda kirgastumiseni. Tema kaastundlik tarkus ravitseb kõiki elavaid ja annab neile jõudu ujuda nirvaana randa. Ta ootab ja ootab, kuni terve universum — inimesed, puud, linnud, mäed, õhk, vesi — on kirgastunud. Siis nad võivad minna kõik nirvaanasse, kus nad elavad üheskoos igaveses tarkuses ja kaastundes. Kas see võiks olla ka naiselik kujutlus Kristusest, kes on meie hulgas esimene, õde, kes käib meie ees, juhatahes meid enda järel.

Armsad õed ja vennad! Lõhume Püha Vaimu väega kõik meid lahutavad müürid, terve "surma kultuuri". Asume looma "Eluvaimu poliitilist ja majanduslikku korda", võitleme solidaarsetena kõige elavaga elu eest siin maa peal ja ehitame õigluse, rahu ja kõige loodu ühtsuse ühiskondi. Puhugu meisse Püha Vaimu metsik tuul. Võtame ta vastu, sööstame kaasa tema metsikusse elurütm. Tule, Püha Vaim, tee uueks kõik loodus! Aamen.

SAATEKS

Chung Hyun-Kyung on korealanna ja teoloogiadoktor. Kõmuliselt kuulsaks sai ta 1991. aasta veebruaris Canberras Kirikute Maailmanõukogu kongressil peetud kõnega, mille soome keele kaudu tehtud lühendatud tõlke siin ära toome. Tõlkija ei tea, mis konfessiooniga Chung Hyun-Kyung on seotud ja mis on tema muud teoloogilised vaated. Teoloogilistes väljaannetes on teda liigitatud feministliku teoloogia esindajate hulka. Kõne on aga igal juhul tähelepanuväärne ka väljaspool seda jahmatust ja pahameeletormi, mis ta mõnedes kirikuringkondades tekitas. Nõrдинud kirikutegelaste refereeringute järgi kutsus korealanna välja Kristuse vaimu ja tema vaadetele pole kristlusega palju tegemist. Tegelikult esindab ta lihtsalt teistsugust nägemust kristlusest, mis ütleb lahti oma seotusest Lääne traditsiooniga ja kujutlustega, püüdes leida tausta kaugida kultuurist. Chung Hyun-Kyung toetub nii muistsele šamanismi

traditsioonile, mis Koreas, Jaapanis ja Hiinas on püsinud elujõulisena tänapäevani, kui ka buddhismile, mis on sinna tulnud Indiast, kuid kohalikkude oludega hästi kohanenud. Kõnes nimetatud Kwan In (hiina Guan Yin, jaapani Kwannon) on hea näide sellisest kohanemisest. Indias sellist *bodhisattvat* ei tunta: arvatavasti on Kwan In Hiinas sugu vahetanud *bodhisattva* Avalokitešvara. Kaug-Ida kultuuriruum on osutunud kõikidele religioonidele vastuvõtlikuks, kuid ei ole aktsepteerinud ühtki neist muutmata ja kohanemata. Sellist kohanemist on soodustanud Kaug-Idas domineeriv nominalistlik maailmavaade: eriti taoismis ja buddhismis ei ole nimetusi ja sõnastusi peetud kuigi olulisteks. Juba esimesed buddhistidest õpetlased kasutasid Hiinas julgelt taoistlike termineid nagu "Tao" ja enda määratlemine mingi konfessiooni liikmena on sealmail olnud võõras. Seda kuni kristluse tulekuni, mis tõi endaga kaasa euroopa realistliku maailmavaate ja pidas vajalikuks defineerida selgelt, kas inimene on kristlane, buddhist, konfutsiaan või kedagi muud.

Seni on kristlus Kaug-Idas olnud väikese läänestunud minoriteedi religioon. Viimastel aastakümnetel on ta aga saavutanud suurt edu Koreas, mis kristlasi kogu maailmas kindlasti rõõmustab. Asjal on aga teine pool. Levides rahva hulka ja leides ka haritlaste poolehoidu, muutub kristlus Koreas oma religiooniks, osaks sealsest põlisest kultuurist. Nii ei pääse ta ka enam selle kultuuri mõjudest. Niisugust korealikku kristlust esindabki selgelt dr. Chung. Tema sõnumi tõsiduses ja aktuaalsuses ei ole põhjust kahelda. Oluline on aga selle sõnumiga taas kerkinud teoreetilised küsimused, kõigepealt küsimus kristluse seotusest ühe kindla kultuuriga. Kas kristlus on läänemaine või universaalne nähtus? Mis on kristluses universaalne, mis läänemaine? Mil määral võib kristlus muutuda, muganduda teistes kultuuripiirkondades, et püsida kristlusena? Ning viimaks: kas ei ole need küsimusedki pärit pigem läänemaisest kristluse-tõlgendusest, kas ei ole nad mõttetud ja üleaarused mõnes teises kultuurikontekstis, näiteks Kaug-Idas?

J. K.

AUKARTUS, VASTUTUS JA LOOTUS

Inimene III aastatuhande
kännisel

Toomas Sutt

VISIOONID

Marie Under on sõnanud: “[---] Kõiksuses sa seisad alasti/vaid otsatus ja väike süda [---]” (Under 1923: 63). Inimene Looja palge ees — oma üksilduses ja ülevuses.

Jacques Monod, kes vaatleb elu kosmilist ainukordsust läbi molekulaarbioloogia paradigma, on veendunud, et “lõpuks teab inimene, et ta on üksinda osavõtmatu universumi lõpmatuse ees, kuhu ta juhuslikult on sattunud. Ei tema saatus ega kohustused ole kusagile kirja pandud. [---] Ta teab nüüd, et ta on kui mustlane universumi ääremaaadel, mis on kurt tema muusika ja üksikõikne tema lootuse, valu ja kurjuse suhtes.” (Monod 1971: 211.) Inimene maailmas, kus ei saa olla Neid ega ole Teda.

Loodusteaduse, filosoofia ja teoloogia monumentaalse sünteesi poole pürginud Pierre Teilhard de Chardin tõdeb: “Ma usun, et vaevalt saab olla mõtleva olendi jaoks suuremat silmapilku kui see, mil langeb kate ta silmadelt ja selgub, et ta ei olegi kosmilisse

---

Käesolev artikkel sai alguse Baeri juubelikogumiku jaoks kirjutatud esseest “Ehrfurcht und Verantwortung”. Diskussioon Toomas Pauli ja Erast Parmastoga südasuvisel *Sirbi* veergudel tingis mõne probleemi põhjalikuma käsitlemise ja julgustas mitme väga vaieldava küsimuse püstitamist (vt Parmasto 1993; Paul 1993; Sutt 1993).

vaikusse eksinud tolmukübe, vaid hoopis punkt, kuhu on kontsentreerunud elu universaalne tung hominisatsiooni kujul. Inimene ei ole enam maailma staatiline keskpunkt, nagu ta kaua arvas, vaid evolutsiooni telg ja tipp — ja see on palju ülevam.” (Teilhard de Chardin 1987: 40.) Inimene maailmas, mis ilma Jumala ja inimeseta ei oleks see maailm.

XX sajandi inimese ambitsioonide ulatust ja nende tegelikku piiratust hindab Theodosius Dobzhansky karmilt: “Oma ülbuses loodab inimene saada pooljumalaks. Aga tegelikult on ta suurel määral bioloogiline liik ja ilmselt jääbki selleks.” (Dobzhansky 1967: 110.)

Ons inimene kosmiline tolmukübe või pooljumal? Tänapäeva loodusteadus — bioloogia ja kosmoloogia eelkõige — seab kahtluse alla mõlemad äärmused ning tõstab inimese erilisse asendisse unikaalse maailma unikaalse olendina.

KÜSIMUSED JA HÜPOTEESID

On kaks igivana küsimust, mis vaevavad inimest:

1. Mida kujutab endast see *maailm*, kus me asume?

Näiliselt on XX sajand meie maailma ja teadmisi tema kohta oluliselt avardanud. Teame, et meie universumis on 10^{11} linnuteed, igapähe omakorda 10^{11} päikest. Universumi vanuseks hinnatakse ligikaudu 15 miljardit aastat.

Antroopsusprintsiiibi nõrgast sõnastusest tuleneb järeldus, et me elame maailmas, mis on kõikidest võimalikest maailmadest ainus, kus saavad tekkida elu ja inimene (Sutt 1986, 1992). See võimaldab meil püstitada hüpoteesi inimese erilisest asendist universumis. René Descartes'i parafraseerides võime väita: *Cogito, ergo mundus talis est*. Kaudselt tähendab see, et maailm on selline seetõttu, et meie, s.t inimesed, oleme olemas. Kummatigi ei anna antroopsusprintsiiip vastust küsimusele: kas teiste maailmade eksisteerimine *oli/on* võimalik? Kas suudame täna paremini vastata küsimusele, mis vaevas Albert Einstein: kas Jumalal oligi maailma loomisel valikuvõimalust?

2. Milline on inimese *asend* selles maailmas, s.t tema suhe loodusega? Kas on kosmose lõpututes avarustes lootust kohata intellektuaalseid olendeid teistest tähesüsteemidest?

Minu teada pole ainsatki loodusteaduslikku fakti, mis seda lootust kinnitaks. See asjaolu annab lisakinnitust sünteetilise evolutsiooniteooria püstitatud hüpoteesile elu ja inimese kosmilisest unikaalsusest. Sellest hoolimata jätkub intensiivselt SETI-programm (*search for extraterrestrial intelligence*), milles ma näen ennekõike inimkonna (alateadlikku) katset läbi murda kosmilisest üksindusest.

REALITEEDID

Esmakordselt tsivilisatsiooni ajaloos on inimkond jõudnud globaalsesse piirsituatsiooni (Meadows, Meadows, Zahn, Milling 1973).

On vähemalt kolm ohutegurite gruppi, mille iseloom ja mõõtmed ei luba ainult aimata, vaid ka üha selgemini näha läheneva katastroofi piirjooni: tuumarelvadesse ja tuumajaamadesse kätketud hävingupotentsiaal, ökokriisi süvenemine ja inimkonna genofondi kasvav degradatsioon. Looduse poolt võimaldatud mänguruum on osutunud ootamatult piiratuks, mis avaldub juba näiliselt kõige lihtsamate parameetrite — O_2 , O_3 , H_2O , CO_2 , SO_2 — dünaamikast tulenevates ohtudes (osooniauk, happevihmad, kasvuhooneefekt jne).

Kui mitu Tšernobõli peab veel aset leidma, et maailm tervikuna mõistaks, kuhu me oleme teel? Kui kaua veel tahame ja suudame elada illusioonide kütkes? Milline on järgmine rahvas, keda tabab valgevenelaste saatus? Müütilisest 30 km-lisest ohutsoonist Tšernobõli aatomijaama ümbruses on saanud valge surma vari, mis laiub tuhandetel ruutkilomeetritel ja määrab miljonite inimeste saatust. See on sügavalt traagiline sõnum, mida kuulutab Valgevenemaa suveräänsusdeklaratsioon: "Oma vabadust ja suveräänsust tahab Valgevenemaa kasutada eelkõige Valgevenemaa rahva päästmiseks Tšernobõli katastroofi tagajärgede käest" (Nesvetailov 1992: 54).

Ja samas usutakse ikka veel teaduse ja tehnika "revolutsiooni" kui ainsasse pääsemislootusse. XX sajandi teaduse ja tehnika sümbioos on loonud illusiooni inimese kõikvõimsusest. Teadmiste ahvatlus ja tehnoloogia kiusatus avab üha uusi võimalusi manipuleerimiseks looduse, elu ja inimesega. Nende realiseerimine on osutunud võimalikuks tänu "eetilisele vaakumile", mille on

kaasa toonud loodusteaduse areng. Henryk Skolimowski (1984) on väärtuste väljatõrjumist nn positiivse teadmuse poolt tabavalt nimetanud “väärtuste päikesevarjutuseks”.

Ja küsimuste küsimuseks jääb ikkagi: miks on inimene muutunud looduse miljardite aastate loomingu ohjeldamatuks hävitajaks?

PERSPEKTIIVID

Evolutsiooni “loogikast” ei järeldu, et liik *Homo sapiens* peaks igavesti eksisteerima. Ent evolutsiooni olemusest ei tulene ka asjaolu, et inimsoo fataalne lõpp peab saabuma lähitulevikus. Kosmoloogide uusimad prognoosid on vastuolulised: nii hindab Richard Gott (1993) *Homo sapiens*'i tulevast eksisteerimise aega 5100 aastast kuni 7,8 miljoni aastani. Igal juhul on see “Rooma Klubi” ennustustest märksa optimistlikum.

Inimese traagika peitub tema asendi kahepaiksuses. Bioloogilise olendina vajab ta ellujäämiseks biosfääri *status quo* säilimist. Inimene kui sotsiaalne olend saab eksisteerida vaid loodust pidevalt kasutades ja muutes, paraku ka hävitades. Inimese süü läbi lõpeb igal aastal enam kui 20 000 liigi *Da-Sein* (Wilson 1992). Julian Huxley (1959) kartus on täide läinud — inimene on muutunud evolutsiooni saatust määravaks destruktiivseks jõuks.

Selle vastuolu ainus perspektiivne lahendus inimese seisukohalt saab olla biosfääri ja sootsiumi koevolutsioon. Seejuures peab inimene arvestama biosfääri struktuuri ja evolutsiooni seadusi: eluslooduse mitmemiljoni-liigiline mitmekesisus, ökoloogiline tasakaal, geoloogiline ajaskaala.

Kui inimkonnal tõepoolest õnnestuks oma tegevuse iseloomu ja arengusuundi neid seadusi arvestades ümber korraldada, säiliks mingisugunegi lootus ellu jääda, kui ei — siis on *Homo sapiens*'i lahkumine kosmiliselt areenilt ülimalt tõenäone.

Võime küsimuse püstitada ka hoopis teisiti — asetades kõik lootused looduse (ja ka inimese!) kohanemisevõimele ekstreemselt muutavas olukorras.

Ma usun, et põhimõtteliselt võib elu evolutsioon jätkuda ka “tuumatalve” tingimustes või peale ökokollapsit. “Katastroofid ei too kaasa mitte ainult elu ühe osa hävingu, vaid stimuleerivad ka

elu mitmekesisuse, liigitekke protsesse,” väidab Erast Parmasto (Parmasto 1993: 13) ning tal on õigus. Ent kõhe hakkab, kui hetkekski mõelda, milline on see “hea uus ilm”: kaovad imetajad, linnud, kõrgemad taimed. “Õitseng” ootab ees viirusi, baktereid, vetikaid, seeni.

Üllataval kombel olen sedasorti usku inimese peaaegu piirideta kohanemisvõimesse kõige enam kohanud arstide hulgas. Ma mõistan nende inimlikku ja erialast optimismi, paraku aga on loodusseadused halastamatud. Kordan, edukalt kohanevad viirused ja bakterid, ent inimene on määratud pikaajalisele piinarikkale väljasuremisele.

VASTUTUS JA TULEVIKU-EETIKA

Oma raamatus “Vastutuse printsiip” (1984) väidab Hans Jonas: kui me väljume traditsioonilise eetika raamidest, mis haarab eelkõige inimestevahelisi suhteid, ei pääse me küsimusest: *miks* üldse inimene selles maailmas eksisteerib ja *miks* peab inimkond ellu jääma? Selles küsimuses avaldub eetika üks uus dimensioon — suunatus tulevikku.

Tulevaste põlvete saatuse probleem ei kerki traditsioonilises eetikas isegi mitte teoreetilises plaanis. Ja kuigi *inimlik headus* on olemuselt ühesugune olnud kõikidel aegadel, toimub tema realiseerumine või rikkumine ikka ja alati olevikus. Seetõttu eetilises plaanis on tuleviku probleem peaaegu olematu.

Kardinaalselt muutunud situatsioon XX sajandil ja eriti selle lõpukümnenditel lisab eetikale täiesti uued ajalised ja ruumilised dimensioonid, mida ilmekalt kajastab *vastutuse printsiip*, mis on eelkõige suunatud *tulevikku*.

Vastutuse uute dimensioonidena toob Hans Jonas esile kolm asjaolu:

1. Inimese *tehniline interventsioon* looduse suhtes on saavutanud looduse haavatavuse viimse kriitilise piiri ja põhjustanud süveneva ökokriisi. Uus olukord on kardinaalselt muutnud inimese ettekujutust endast kui kausaalsest tegurist asjade maailma süsteemis. See tähendab, et inimese tegevuse loomus ja ulatus on põhimõtteliselt muutunud ning selle objektiks on saanud planeedi Maa eluta ja elus loodus tervikuna. See on ühtlasi täiesti

uus eetiline probleem, millele ei ole veel suudetud (või tahetud) vajalikku tähelepanu pöörata. Milline osa selle probleemi lahendamisel on *man'*il ja milline konkreetselt *minul'*? Mida saab teha loodusteadus ja mida peab tegema eetika? Jne. On iseäralik, et inimtegevuses ilmneb üha enam kumulatiivne efekt, mis on väga raskesti prognoositav.

2. Teadmistele kuulub inimese moraalses käitumises täiesti uus koht. Erilise eetilise tähenduse on omandanud asjaolu, et teadus on andnud tehnika näol inimese kätte tohutud jõud ja võimalused, kuid vastuolu teaduse *prognostilise võimetuse* (*püüatud võimaluste*) ja tehnika rakendusest tingitud *negatiivsete nähtude* vahel süveneb üha. Ükski varasem eetiline süsteem pole püstitanud küsimust inimese eksisteerimise globaalsetest tingimustest ja inimsoo tuleviku väljavaadetest.

3. Kujunenud globaalne situatsioon on tinginud seda, et osa loodusteadlasi ja filosoofe (nt Saksamaal eriti tuntud K. Meyer-Abich) ei nõua üksnes bioloogiliste liikide, vaid kogu looduse *moraalset* õigust eksistentsile (*Eigenrecht der Natur*). Sisuliselt tähendaks see Albert Schweitzeri *aukartuse* põhimõtte rakendamist loodusele tervikuna. Ühtlasi tähendaks see radikaalset lahtiütlemist antropotsentrismist. Sellist hooldaja (*Treuhand*) rolli looduse suhtes ei näe ette ükski eetiline süsteem (välja arvatud kristlik eetika), ammugi mitte loodusteadus. Viimase jaoks on loodus ikkagi vaid paratamatuse ja juhuse mäng, mida dirigeerib kausaalsuse seadus.

VANAD JA UUED IMPERATIIVID

Uue eetilise situatsiooni kujunemise ja olemuse mõistmisel on tähtis arvestada neid muutusi, mida on põhjustanud *tehnika* areng nii inimese elukeskkonnas kui ka inimeses endas. Lühidalt väljendudes võime tõdeda, et *Homo sapiens'*i on asunud kõrvale tõrjuma *Homo faber* ja *Homo consumens*. Just *Homo faber* on see, kes on (näiliselt) saavutanud võimu asjade ja looduse üle. Tehnika võidukäik on muutumas laviinitaoliselt kumulatiivseks — tehnoloogilised saavutused ja avastused aina suurendavad *Homo faber'*i ambitsioone. Kui kaua veel? Kui me küsime, kes on tuleviku kavandaja ja elluviija — siis võib öelda, et selleks pole mitte niivõrd mina või sina, vaid eelkõige “nemad”. Tulevikku otsustab üha

enam kollektiiv, mitte üksikuuriija. Seejuures muutub tulevik kõikides inimtegevuse sfäärides üha ebamäärasemaks ja raskemini prognoositavaks. Kardinaalselt on muutunud piir "riigi" (*polis*) ja "looduse" (*natura*) vahel. Linnad, mis kunagi olid "oaasideks" inimesest puutumata looduses, on nüüd vallutamas kogu planeeti. Piir loodusliku ja kunstliku vahel on kadumas, loodus on üha enam "humaniseerumas", kuid paraku kõige negatiivsemas mõttes. Kaasaegsele põlvkonnale arenenud maades on selline mõiste nagu "looduslik keskkond" vaid teoreetilise tähendusega. Samal ajal on "uue maailma" säilimisel inimväärse elukeskkonnana tulevastele põlvetele täiesti pragmaatiline tähendus.

*

Klassikalise, "vana" imperatiivi on sõnastanud Immanuel Kant: "Toimi nii, et sa võiksid ühtlasi tahta, et sinu maksim üldiseks seaduseks saaks." (*Handle so, daß du auch wollen kannst, daß deine Maxime allgemeines Gesetz werde.*) Uue imperatiivi formuleerib Hans Jonas: "Käitu nii, et sinu tegutsemise tulemused kindlustavad ehtsa inimliku elu kestvuse planeedil Maa" (Jonas 1984: 36).

Kanti omaga võrreldes on sel imperatiivil mõned uued olulised jooned:

1. Ta on suunatud olevikust kaugemasse tulevikku — me kanname vastutust nende saatuse eest, kes "alles tulevad" (kuigi loogiliselt on raske põhjendada, miks praegused põlvkonnad peavad ohverdama ja loobuma tulevaste põlvkondade õnne ja heaolu nimel).

2. Rõhk asetub "minalt" ümber "meile" (või täpsemini öeldes "nende" huvidele).

3. Puhtfilosoofiline (imperatiivne!) tõlgendus on omandanud ellujäämise tähenduse.

4. Üksikisiku vastutus kaotab oma tähenduse kollektiivse vastutuse võõrandunud kontekstis: minust ei sõltu peaaegu midagi, otsustavad ju nemad.

Uus imperatiiv, mis põhimõtteliselt tähendab Kanti kategoorilise imperatiivi modifikatsiooni, on sisuliselt vastus "väljakutsele", mille on põhjustanud teaduse ja tehnika areng viimastel

aastakümnetel. Seda iseloomustab eetika objekti peaaegu maksimaalne laienemine niihasti inimese ja biosfääri suhetele kui ka inimese suhetele universumiga.

LOODUSE LOOTUSETUSEST — INIMESE LOOTUSENI

Inimese ja looduse konflikti ulatust hinnates pean ausalt tunnistama, et mul on usku asjade paranemisse alles jäänud küll minimaalselt. Aga ometi on! Põhjust näen eelkõige oma põlvkonna kogemuses, kelle silme all on aset leidnud ka väga väikese tõenäosusega sündmused.

Filosoofilisemas plaanis on *lootus* üks *Homo sapiens*'i tunnusooni. Jacques Monod' kolleeg François Jacob on tõdenud: "Me ei tohi unustada, et ilmselt vajab inimene unistusi samavõrra kui reaalsust. Lootus ongi see, mis annab tema elule tähenduse. Lootus kätkeb endas võimalust olemasolev maailm ühel heal päeval selliseks muuta, mis inimesele parem tundub." (Jacob 1983: 98.)

Elamise rõõmu olevikus saadab tuleviku mure vari, millest saab alguse maailmavalu. "Aga me oleme siiski elanud," väidab oma diskussioonirepliigis kolleeg Uudo Pragi, ja need on pühad sõnad (Pragi 1993: 12).

Me ei tea iialgi, millal võib katkeda olemise habras niit. Elu on muidugi ime, inimese elu iga päev — kingitus, äraelamine selles maailmas — imede ime...

Meil on põhjust olla tänulik...

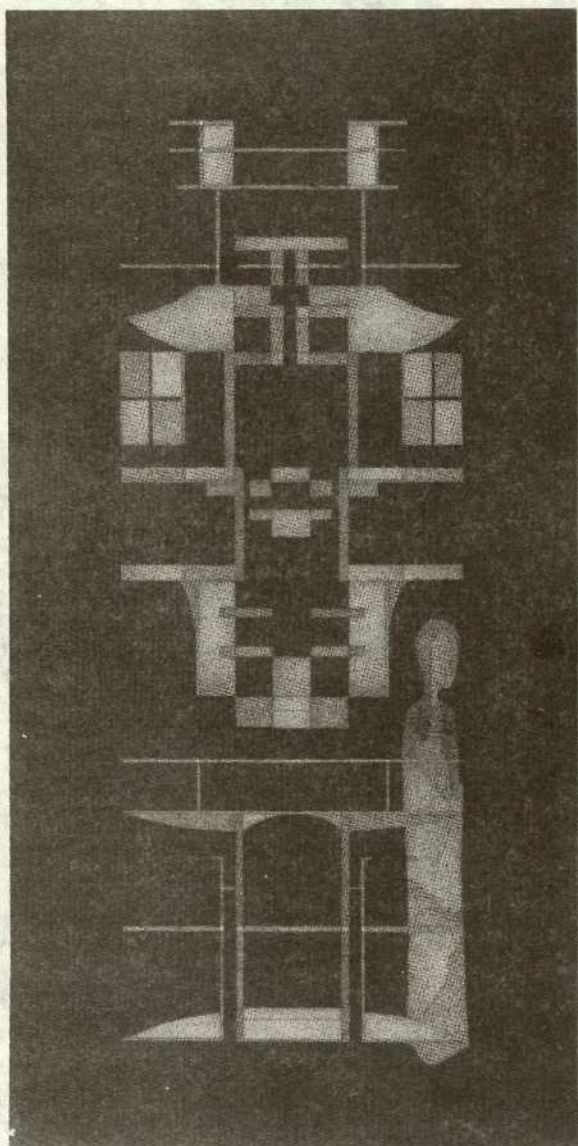
Kirjandus

- Dobzhansky, Th. 1967. *The Biology of Ultimate Concern*. New York: The New American Library
- Gott, J. R. 1993. Implications of the Copernican principle for our future prospects. — *Nature*, vol. 363, no. 6427, pp. 315–319
- Huxley, J. 1959. Man's place in nature. — *The Destiny of Man*. Hodden and Stoughton, pp. 13–23
- Jacob, F. 1983. *Das Spiel der Möglichkeiten: Von der offenen Geschichte des Lebens*. München—Zürich: Piper

- Jonas, H. 1984. *Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. (5. Auflage.) Frankfurt am Main: Insel Verlag
- Meadows, D., D. Meadows, E. Zahn, P. Milling 1973. *Die Grenzen des Wachstums: Bericht des Club of Rome zur Lage der Menschheit*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt
- Monod, J. 1971. *Zufall und Notwendigkeit: Philosophische Fragen der modernen Biologie*. München: Piper
- Nesvetailov 1992 = Несветайлов Г. А. Чернобыль с точки зрения социологии катастроф. — *Вестник РАН*, № 4, с. 54–64
- Parmasto, E. 1993. Looduse lootusrikkusest. — *Sirp*, nr 27, 9. VII, lk 13
- Paul, T. 1993. Looduse lootusetusest. — *Sirp*, nr 24/25, 18. VI, lk 17
- Pragi, U. 1993. Looduse võõrusest. — *Sirp*, nr 30, 30. VII, lk 12
- Schweitzer, A. 1984. *Kultuur ja eetika*. Tallinn: Eesti Raamat
- Skolimowski, H. 1984. *Ekofilosofia*. Helsinki: Kirjayhtymä
- Sutt, T. 1986. Antroopsusprintsip ja sünteetiline evolutsiooniteooria. — *Eesti Loodus*, nr 12, lk 770–774
- Sutt, T. 1992. Anthropoc principle — a point of view of a biologist. — *Baer and Modern Biology*. Tartu: University of Tartu, pp 59–60
- Sutt, T. 1993. Looduse ükskõiksusest. — *Sirp*, nr 29, 23. VII, lk 13
- Teilhard de Chardin 1987 = Тейяр де Шарден П. *Феномен человека*. Москва: Наука
- Under, M. 1923. *Pärisosa*. Tallinn: Eesti Kirjastusühisuse Kirjastus
- Wilson, E. O. 1992. *Diversity of Life*. Cambridge, Ma.: Belknap (Harvard University Press)

TOOMAS SUTT (sünd. 1938) lõpetas Tartu ülikooli bioloogiaosakonna 1966. a. filosoofiakandidaadi kraadi kaitses Leningradi ülikoolis 1974. aastal. Praegu Tartu ülikooli loodusfilosoofia dotsent. Peamised uurimisvaldkonnad on bioloogia ja evolutsiooniteooria filosoofilised ning ökoloogia eetilised probleemid. *Akadeemias* avaldanud esseed "Inimene ja loodus I: Imperativus biologicus" (nr 1, 1989, lk 136–143) ja "Evolutsiooniline transsendents" (nr 11, 1991, lk 2259–2278).

Jaak Saks. ***

PROTOKULTUURILOO REKONSTRUKTSIOONIST

Heino Eelsalu

SISSEJUHATUS

Kultuur avaldub eelkõige kogemuse kinnistumises ja püsimises nii ainelistel kui vaimsetel kanduritel. Kultuuri järjepidevuse tagab kollektiivse mälu kestmine põlvest põlve. Kultuuri kui kumuleeruva nähtuse arengu algstaadiume võib nimetada protokultuuriks. Kultuuriloo üle mõtiskledes tekib tihti küsimus: Kas inimkonna kultuuri nüüdne paljusus on lähtunud ühtsest protokultuurist või on neid olnud rohkem?

Vastamiseks on andnud suuniseid molekulaargeneetika, võrdlev keeleteadus ja mõnigi muu teadus. Need suunised tuleks asetada looduses aastatuhandete jooksul toimunud vapustavate muutuste taustale, millest loodusteadused annavad järjest täielikuma ettekujutuse. Niisugune mõtteviis tingib vajaduse multidistsiplinaarseks lähenemiseks protokultuuriloole, kuigi sellega kaasneb paratamatu risk pädevuse piirimaadel takerduda ummikteede. Alljärgnevas üritatakse visandada mõnd öeldule vastavat lähtekohta.

KULTUUR KUI TEAVE

Kultuuri kui kogemust püütakse järgnevatele põlvedele edastada informatsiooni ehk teabena. Teave koosneb tekstidest ja sõnumitest nii nende otseses tähenduses kui ka kõikvõimalikele suhtlemisvormidele laiendatuna. Kui sõnum teisendatakse tema hõlp-

---

Autor märgib tunnustavalt Enn Veldi näpunäiteid keeleteaduse lähtematerjali valikuks.

sama säilitamise ja edastamise huvides signaalide või sümbolite jadaks, maatriksiks (s.t mustriks) või muuks kujundiks, on tegu sõnumi kodeerimisega. Sellele vastavalt käsitab kultuuri kui märgisüsteemi generaatorit teatavasti tänapäeva semiootikagi. Kõrgtsivilisatsioonides püütakse teavet kodeerida teadlikult, algtsivilisatsioonides pidi see toimuma spontaanselt.

Üleminek kodeerimata sõnumitelt kodeeritud teabele on mõneti tinglik kujutelm. Sõnum otseses mõttes on suuliselt öeldu. Kuigi ühetähenduslikult kirja panduna ei peaks teda nimetatama kodeerituks, võib põlvkondade uuenedes sõna ja tegelikkuse seos muutuda sama keele raameski, näiteks võib algselt konkreetset tähistanud sõna pikapeale kujuneda abstraheritud mõiste kandjaks.

Lihtsamal kujul esindavad kodeeritud vaimset muinaskultuuri arheoloogilised kaljutaiesed, samuti etnograafilised ornamendid. Muinaskultuuriloolise teabe dekodeerimine põimub enamasti tema interpretatsiooniga. See tähendab sõnumi funktsiooni avamist ehk sõnumi tõlgitsemist mingil kindlal kultuuritaustal. Üldjuhul haarab tõlgitus erinevat liiki teabesüsteeme sihiga neid käsitleda ühtse tervikuna (näiteks arheoloogilist ja folkloorset).

PROTOKULTUURI KUJUNEMISE LOODUSLIK TAUST

Protokultuuri loojate ja kandjate asurkondi pidi mõjutama ühelt poolt nende intiimne ja sotsiaalne situatsioon ning teiselt poolt neid ümbritseva looduskeskkonna tollane olek. Kõik looduses toimuva võime jagada kõigepealt maiseks (terrestriliseks) ja kosmiliseks (Maa-väliseks) ning maised nähtused omakorda globaalseteks ja lokaalseteks. Globaalseid nähtusi tüüriivad peaaegu täielikult kosmilised tegurid. Välja arvatud tuumaenergia ja geotermiline energia, on kogu maist elu oluliselt reguleeriv energia pärit Päikeselt, mis mõjutab Maad kas vahetult oma kiirgusega ning sellest johtuva kliima kaudu või teadliku inimtegevuse vahendusel (mille näiteks on Maas ajastute jooksul salvestunud fossiilse energia ülikiire vabastamine).

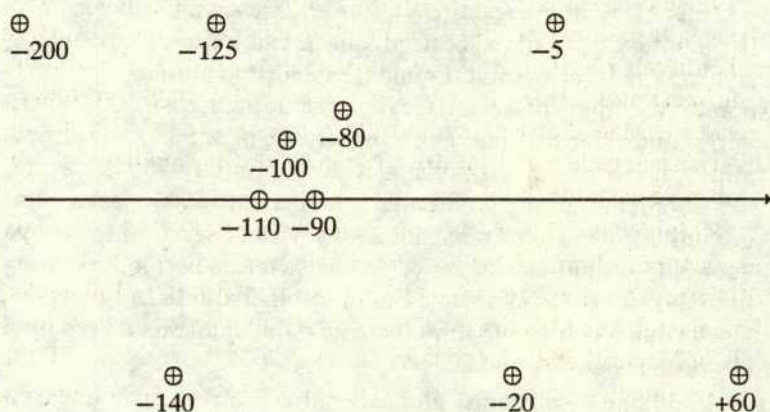
Kosmilisest taustast kõneldes ei tule kultuuriloo käsitlemisel silmas pidada siiski mitte ainult energeetilist situatsiooni, vaid ka astraalsete olukordade vaheldumist, s.t niisuguste nähtuste kul-

gu, mis ei mõju energeetiliselt, kuid põhjustavad sedavõrd olulisi muutusi taevapildis, et need kajastuvad kultuuriloos, eelkõige astraalmüütides, samuti muinaskalendriiloos. Astraalse tausta muutuvuse tingib peamiselt taevapildi muutumise tsükkel — Maa vurri kombel laperdamise ehk tema telje nn pretsessiooni periood, mille pikkus on 26 aastatuhandet ja amplituud 47°. Maa pretsessioonist tingituna võib näiteks mõnel astraalsel ajastul mingi tähtkuju tõusta kulminatsioonis vaevu horisondile, teisel aga küündida koguni 47° üle selle. Astraalse tausta perioodilisus raskendab kultuuriloo ülvanaade ilmingute ühemõttelist tõlgitsemist, sest kultuurilugu ulatub ilmselt tagasi palju kaugemasse aega kui üks pretsessiooniperiood.

Inimkonna eksistentsi globaalse kliimaatilise tausta on määranud Maa biosfääri soojenemise ja jahenemise vaheldumine, s.t jää-, jääsulamis- ja jäävaheajastud (glatsiatsioonid, deglatsiatsioonid ja interglatsiatsioonid). Maa biosfääri keskmise temperatuuri drastilised kõikumised viimase kaheksa aastatuhande ulatuses on visandatud joonisel.

Päikese kiirgustootlikkus muutub üliaeglaselt. Kõnealuse ajavahemiku piires võime väita üsna julgelt, et kui Maa kaugus Päikesest ei muutuks, langeks talle alati ühesuguse tugevusega kiirgusvoog (mille suurust väljendab nn solaarkonstant). Maa aga peegeldab osa Päikeselt tulevast kiirgusvoost tagasi maailmaruumi. Peegelduse määr (nn albeedo) oleneb Maa telje orientatsioonist Päikese suhtes, mis on mitmeti muutlik. Muutlik on ka Maa kaugus Päikesest. Globaalse kliima probleem on seepärast eelkõige solaar-terrestriliste seoste probleem.

Nendest kaalutlustest lähtudes püüab seletada jääaegade teket J. A. Adhémari ja M. M. Milankovitchi ammune teooria. Oma tänapäevasel kujul võtab see arvesse ka asjaolu, et kui mingil astronoomilisel põhjusel hakkab kasvama lumi- ja jääkate, s.t kui talv pikeneb, siis seesugune protsess võimendab end ise. Tõepoolest, lumi ja jää peegeldavad kiirgust maailmaruumi tagasi rohkem kui nendega katmata maapind, s.t nad muudavad maapinna albeedot. Talvede pikenemisest tingitud taimestiku taandumine aga mõjub omakorda pärssivalt ka õhu süsihappegaasisaldusele ning vähendab õhkkonna kasvuhoone-efekti tugevust. Ookeanist ümbritsetud ja aastaringselt jääkatte alla mattunud Antarktikat nii-

Joonis. Siin on vastava üksikasjaliku diagrammi põhjal (Valtonen 1982) esitatud globaalse temperatuuri tõusude ja langude kõvera tähtsaimad pöördepunktid. Negatiivsed arvud neis punktides tähendavad aastatuhandeid enne meid. Arv +60 osutab teoreetiliselt ennustatud lähimat oodatavat süvamiinimumi 60 aastatuhandet pärast meid. Sellele töötab esialgu vastu tehnogeenne globaalne kasvuhoooneefekt, millele võib-olla olnuksime tänapäeval laskunud juba kümnendiku võrra nii sügava jääaja suunas, mille sarnast pole enam esinenud 140 aastatuhande jooksul.

sugune kõikumine ei puuduta, ent sellele nähtusele on suhteliselt tundlikud põhjapolaarmüsi ümbritsevad mandrid üheskoos.

Taevamehaanika osutab kolmele suurele tegurile, mis võivad olla viinud jääaegade tekkele (ja võivad seda teha tulevikuski, eeldades et inimkond Maa soojusrežiimi tehiskult ei muuda). Kõige ilmsemaks mõjutajaks on Maa telje perioodiline kõikumine mõne kraadi ulatuses Maa tiirlemistasandi (ekliptika) suhtes, mistõttu mõnel ajastul Päike "käib kõrgemalt" kui mõnel teisel ajastul. Kõikumise periood on 41 aastatuhandet. Muide seisneb ka ülalmainitud pretsessiooninähtus Maa orientatsiooni muutumises, kuid seda tähistaeva, mitte aga ekliptika tasandi suhtes (niisamuti nagu on võimalik vurri püsiv vänderdamine selliselt, et ta kalle pöranda suhtes ei muutu).

Teiseks teguriks on Maa orbiidi muutlikkus koos Päikese asendi vastava muutusega orbiidi keskmise suhtes. Nimelt muutub orbiit vahelduvalt ringikujulisest elliptiliseks, kusjuures Päike nihkub ringi keskmest ellipsi fookusesse. Seesugused muutused mõjutavad nii Maa üldist päikesekiirguse saagist kui ka selle jaotumist aastaegade vahel. Maa orbiidi muutumisperioodi pikkus on umbes 95 aastatuhandet.

Kolmandaks jääaja teket mõjutanud teguriks on Maa orbiidi aeglane pöördumine iseenele tasandis (ekliptikal). Sellest tingitult satuvad eri ajastutel aastaajad orbiidi erinevatele lõikudele. Kui ajastul, kus Maa orbiit on maksimaalselt välja venitatud, juhtub põhjapoolkeral olema talv siis, kui Maa on orbiidi ellipsi afeelis (afeel — päikesekaug), on olukord kliima jahenemiseks muidugi eriti soodus. Seesuguse nähtuse periood on 21 aastatuhandet (orbiidi pöörlemiskiiruse ja Maa telje pöördumiskiiruse ehk pretsessiooni vahe).

On juhitud tähelepanu sellele, et jääaja mõju ei avaldu kaugeltki mitte ainult jääkatte laienemises, vaid ulatub ka (sub)troopilistele aladele, kus põhjustab kestvaid paduvihmu ja määratu suuri üleujutusi (Wheeler 1959).

MOLEKULAARBIOLOOGILINE TEAVE FÜLOGENEESIST

Molekulaarbioloogia käsitleb geneetilise informatsiooni teatavaid kandureid. Need on seotud struktuuridega, mida nimetatakse kromosoomideks ja kondriosoomideks (mitokondriteks). Nende seas on selliseid, mis määravad indiviidi soo, s.t mis puuduvad vastasool. Need võimaldavad üksteisest lahutada kummagi soo fülogeneesi uurimise. Isaliini tunnus on teatavasti nn y-kromosoom, emaliini oma — mitokondriaalne DNA (desoksüribonukleiinhape).

Fülogeneesi molekulaarbioloogilise käsitluse aluseks on kaalutlus, et geenidele on omased looduslikust radioaktiivsusest tingitud mutatsioonid. Kui mutatsioonide praegune ulatus on teada ja kui on teada ka mutatsioonide põlvkonnalt põlvkonnale laienemise kiirus, siis on põhimõtteliselt võimalik arvutada, missugusel ajaperioodil pidi algama mutatsioonide teke. Mutatsioonide levi-

ku kiirust on võimalik umbkaudselt hinnata eelkõige mingi teatavat aega isoleeritud populatsioonina elanud loodusrahva juures.

Võib siiski oletada, et kaugemas minevikus oli mutatsioonide kasv tunduvalt kiirem kui pärast viimast jääaega. Radioaktiivsetest elementidest tuleb ses suhtes osutada eeskätt radoonile. Koopaelanik võis olulist radoonikiirgust saada koopaseina kivi- mitest. Üksnes keetmata vee tarbimisel pidi organismi sattuma tänapäevasest rohkem radooni, sest veest eemaldatakse gaasiline radoon just keetmisega. Maaviljeluseelsetel aegadel polnud tungivat põhjust asustada tasandikke; mägedes seevastu võivad vulkaanid oma pursetel aeg-ajalt saastada ümbrust radioaktiivsete substantsidega.

Omaette probleemiks on kosmilise kiirguse võimaliku tugeva mõju perioodid minevikus. Selleks võib anda põhjust vähemalt kaks asjaolu. Esiteks on võimalik, et meie Linnutees on plahvatanud "hiljuti" mõni supernoova niivõrd lähedal meile, et päikesesüsteem on saanud märgatavalt kiiritada. Viimati võis see toimuda 15 aastatuhandet tagasi, nagu näitavad Antarktika jääst hangitud võendid (Konstantinov, Kotšarov 1984). Teiseks tuleb arvestada Maa magnetvälja muutumisega (paleomagnetismiga). Mida tugevam on magnetväli, seda enam tõrjub ta elektriliselt laetud kosmilise kiirguse osakesi, suunates neid Maa kiirgusvöönditesse (mis avastati alles 1958. aastal lähikosmose sondidelt). Peamine osakeste voog lähtub Päikeselt "päikesetuulena". Maa magnetväli (mille tugevust mõõdab ta summaarne nn dipoolmoment), on väga muutlik. Magnetvälja eelmisel nõrgenemisel saabus madalseis 25 aastatuhande eest. Sealpeale tugevnes ta uuesti ja 3 aastatuhandet tagasi algas uus nõrgenemine (Strobach 1991).

Geneetilist informatsiooni kandvate struktuuride järkjärgulise "puhastamisega" mutatsioonidest peaks kujunema "fülogeneetiline puu", mis näitaks oma kujuga, mitmest algtüvest ja missugusel esiajaloo perioodil on hakanud tekkima tegelik inimkond. Konkreetseid tulemusi on saavutatud naisliini jälgimisel. Üks koolkond (kelle järeldusi refereerivad üldarusaadavalt näiteks J. Tierney jt, 1988) väidab, et inimkonnal oli üksainus esiema ("Eeva"), kelle elupäevad langesid ajavahemikku 200 kuni 150 aastatuhandet tagasi. Teised ei välista siiski mitme esiema võimalust (nende

väiteid esitab näiteks Richard Villems 1993, kelle kirjutises on muide viiteid nii ühtede kui teiste seisukohtade propageerijatele).

PROTOKULTUURI AJATELG

Paleoantropoloogia jaoks välistaks ainsa esiema tõdemus võimaluse, et emaliinis saaks esineda inimkonna sugulus neandertaallastega. Protokultuuri kujunemise seisukohalt pole siiski oluline täpselt teada seda, kas inimkonnal oli esiemasid üks või mitu. Tähtis on teada eeskätt seda, kas inimkond on kunagi olnud nn pudelikaela seisundis, s.t olukorras, kus ebasoodus loodus või ka muud tegurid olid ta surunud kokku üheksainsaks väga väikeseks asurkonnaks. Tõepoolest, ainult niisuguses ekstremaalses seisundis olnuks võimalik rajada ühtne alus inimkonna kultuuritraditsioonile — üksnes väikse inimrühma piires ei saanud tekkida takistusi ühtse keelelise ja muu (miimilise, viipelise) kommunikatsiooni kiireks tekkeks ning standardiseerimiseks.

“Pudelikaela” seisundi teke oli tõenäolisim kliima maksimaalse halvenemise tingimustes, mis pidi mõjuma väljakutsena nii vaimsetele kui kehalistele võimetele, puhastades välja arenguvõimetumad isendid. Paleokliimaatilisel pälvib ses suhtes enim tähelepanu 200 aastatuhande eest alanud suure jäätumisajastu lõpp epohhil 140 aastatuhandet tagasi (pärast u 30 aastatuhandet kestnud süvamiinimumi!). Sellele järgnes eriti soodsa kliima ajajärk, mis (ookeani veetaseme kõikumistest tuletatud) uuematel andmetel langes ajavahemikku 135 kuni 120 aastatuhandet tagasi (Lambeck, Nakada 1992). Selle vältel oli protokultuuril — kui ta üldse oli selleks ajaks tekkinud — võimalik kinnistuda ja laieneda. Suure jäätumisajastu lõpuepohhi seostamine protokultuuri sünniga pole vastuolus geneetikute ülaltoodud hinnanguga esiema(de) vanusetõketele — kaugem tõke 200 ja lähem tõke 150 aastatuhandet. Kui siinjuures silmas pidada veel eeltoodud kaalutlusi radioaktiivsuse võimalikust kõrgendatud mõjust mutatsioonidele minevikus, siis tuleb eelistada lähema vanusetõkke (150 aastatuhandet) ümbrust.

Mutatsioonide laienemisel põhinev vanuseastmik põhineb eeldusel, et nende laienemiste käigus ei pidanud inimkond enam läbi ma nii kitsaid “pudelikaelu”, mis oleksid kustutanud tunduva osa mutatsioonidest. Kõnealuse “pudelikaela” kliimaga oleks võrrel-

dav ainult u 20 aastatuhat tagasi lõppenud globaaltemperatuuri madalseis, mis aga oli suhteliselt lühiajaline ning mille saabumise ajal oli inimkond juba mitmeti kõrgelt arenenud ja suutis end looduse rünnakute eest kaitsta.

Paleoantropoloogia ja arheoloogia näivad olevat kumbki oma-dest kaalutlustest aktsepteerinud seisukoha, et tarkinimese (*Homo sapiens sapiens*) kujunemine algas enam kui 100 aastatuhandet tagasi. Ülempaleoliitikumi algjärgul, 40 kuni 30 aastatuhandet tagasi, siis kui kliima järk-järgult karmistus, oli ka areng kiire. Näiteks on nenditud sel perioodil (tulekivi) ratsionaalse kaevandamistehnoloogia tundmist (Vermeersch *et al.* 1984). Mobiilsete ja sesoonsete ressursside üle oli saavutatud niivõrd tugev kontroll, et tekkisid eeldused subarktiliste alade ja Põhja-Ameerika asustamiseks (Zvelebil 1984). Keeleandmete glotokronoloogilise töötluse põhjal on väidetud, et Uus Maailm pidi olema asustatud vähemalt 35 aastatuhande eest (Nichols 1990). Arheoloogiline kinnitus niisugusele väitele seni nähtavasti puudub, kui mitte arvestada liiva- ja veerkivide uurimise põhjal tehtud oletust ühe Brasiilia koopa inimasustuse kohta 50 aastatuhandet tagasi (Bahn 1993). Pisut tuge võiks loota folkloristikast, mis tänapäeval ei tarvitseks indiaanlaste jutustusi u 30 aastatuhande eest tekkinud Arizona hiidmeteoriidikraatri kosmilisest päritolust pidada enam lihtsalt rändmuistenditeks.

Ülempaleoliitikumi algjärgu vaimukultuuri taseme kohta võib üritada otsustusi teha koopajooniste põhjal, eeskätt sõrmedega savisse veetud sarvloomu pea kujutisest Altamira koobastikus. Seda võib muude tõlgitsusvõimaluste kõrval seostada astrognostiliste teadmiste algetega, mida omakorda võis tingida taeva laotuse ilmingute kasutamine lihtsaimate kalendrikujutelmade loomiseks (nt mingite sesoonide alguse äratundmiseks). Taeva laotusel pidi endale tähelepanu tõmbama eelkõige Hüaadide ("seatähtede") tähekonstellatsioon, mis meenutab äratuntavalt V-tähte ehk sarvepaari. Tema asukoht ekliptika tähtkujude vöös (loomaringis), mida läbivad Kuu ja Päike, on eriti soodne selleks, et teda kasutada tähekalendri kujundamisel. Loojumise eel joonistab vaimusilm nn Orioni kilbi tähtedest ta juurde midagi looma koonu taolist ning laotusel leidub sobivaid tähti koguni selle keha ja jalgade markeerimiseks, kui mitte piirduda formaalselt piiritletud täna-

päeva Sõnni tähtkujuga (Eelsalu 1989). Sarvloomade motiiv on üldlevinud nii rahvaluules kui muinas-kaljutades, kus ta esineb ka lihtsalt sarvepaari motiivina (Eelsalu 1993).

Teiste loomaringi tähtkujude nimetamisel (Lõvi ehk välja arvatud) elukate nimedega pole tõenäoline tuletada ajendit vahenditult konstrellatsioonidest enestest. Järelikult pidi nende moodustamisel ja nimetamisel eeskujuks olema juba ühe looma (sõnni) olemasolu — s.t otsiti abi analoogiast. Seega tõuseb küsimus analoogia kui meetodi tagasiviimisest vähemalt esimeste tähtkujude tekke ajastuni. Loomaringi vanuse hindamiseks annab võimaluse Kalade tähtkujude nimi. Tõepoolest, Kalade formeerimine oli mõeldav sellal, kui nad olid loomaringi teiste liikmete suhtes madalseisus. Viimati esines madalseis umbes 5 aastatuhande eest ja eelnevalt 5 + 26 aastatuhande eest (Eelsalu 1985). Sõnni ja Lõvi iidsust dokumenteerib Lascaux' kuulus koopamaaling, mille vanus on tõenäoliselt 17 aastatuhandet.

PROTOKULTUUR JA KEELELUGU

Hääliku- ja keeleloole ainevalla keerukuse tõttu on selle kaasamine protokultuuriloo interdistsiplinaarsesse käsitlusse seotud tänapäeval veel suurte raskustega. Vastava probleemiseade mõnd punkti võib üritada siiski formuleerida.

Ilmselt eeldas inimkonna ees vähemalt 30–40 aastatuhandet tagasi seisnud eluliste ülesannete lahendamise keerukus arenenud keelelist suhtlemist. Sealpeale, s.t ülempaleoliitilise algusest tänapäeva suunas toimunud arengut näib keeleajalugu igatahes tunnistavat oma valdkonda kuuluvaks (nt Wescott 1980: 3. ptk; Décsy 1988). Keelkondade eritlemise ja nende algkeelte rekonstrueerimise tulemusena on võrdlev ja taastav keelelugu visandanud keeltepuu oma selgelt hargnenud võra (keelkondade) ja tüveharudega (keelkonnaperedega), kuid ebamäärase tüvega. Ähmasus keeltepuu pikkuse (õigemini ta kasvukiiruse) suhtes väljendab seda, kui raske on keeleajalooteadusel esitada oma sisemine ajaskaala, üldine glotokronoloogia, absoluutse ajaarvamise ühikutes.

Ülempaleoliitilise alguses (ülimalt 40–50 aastatuhandet tagasi) oli inimasustus juba ilmselt liiga laialdane võimaldamaks keeltepuu teket ühestainsast tüvest. Teisiti öeldes, kui võtta omaks keele monogeneesi kontseptsioon, siis tuleb paigutada keeltepuu

tüvevõrse teke ajateljel kuhugi ülempaleoliitikumitagusesse minevikku. Et pole mingeid erilisi pidepunkte, on loomulik oletada, et algelise häälelise suhtlemise standardiseerimine toimus inimkonna mõnes "pudelikaela" seisundis. Varemõeldu põhjal esines seesugune seisund viimati umbes 140–150 aastatuhandet tagasi. Niisugune oletus jätab keeltepuu tüve võrsumisperioodi pikkuseks sadakond ülempaleoliitikumile eelnenud aastatuhandet.

On mõeldav oletada teistsugustki, polügeneetilist arenguteed. See lähtub eeldusest, et "pudelikaela" seisundis oli hääleline kommunikatsioon veel niivõrd tähtsusetu, et selle seisundi läbimise käigus standardiseeriti oluliselt üksnes viipeline, miimiline ja võib-olla mõni muugi keeleväline kommunikatsiooniparaat. Kui kunagi hiljem hakkas oluliseks muutuma ka hääleline kommunikatsioon, võis häälelise suhtlemise areng hakata liikuma mööda rööbitisi teid üksteisest juba eraldunud inimrühmades. Rööbitise arengu võis tagada kaks tegurit. Esiteks sai mõjutada arenguid juba varem standardiseeritud keeleväline kommunikatsioon. Teiseks pidi häälelist eneseväljendust kõikjal võrdlemisi ühtmoodi inspireerima enam-vähem sarnane onomatopoeetiline taust — juhul kui keele elementide teke algas nii looduses esinevate kui inimese enese organismi ja inimtegevuse tekitatud helide ja helijadade jäljendamisest. Onomatopoeetilise ainese tõenäoliselt suurest osakaalust algkeeles räägib näiteks tähelepanek, et isegi sellises suhteliselt hiljuti kujunenud keeles nagu indoeuroopa aluskeel põhinevat kümnendik sõnavarast looduse häältel (Jóhannesson 1954). Onomatopoeetilise ainese uurimine eeldab keeleajaloolastelt senisest enam interdistsiplinaarset mõtteviisi. Protokultuuri kontseptsioonidel tuleb läbida muidugi paleoantropoloogilised filtrid, mida ka ülalkäsitletu puhul ei tohi unustada.

Kirjandus

- B a h n , P. G. 1993. 50,000-year old Americans of Pedra Furada. — *Nature*, vol. 362, pp. 114–115
- D é c s y , G. 1988. *A Select Catalog of Language Universals*. (Bibliotheca Nostratica 3.) Bloomington
- E e l s a l u , H. 1985. *Ajastult ajastule*. Tallinn
- E e l s a l u , H. 1989. Põhjala kaljumaalingud ja tähekalender. — *Eesti Loodus*, nr 2, lk 111–112

- Eelsalu, H. 1993. Linnulennuliselt Linnuteest ja astraalfolkloorist. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 165–170
- Jóhannesson, A. 1954. *Some Remarks on the Origin of the N-sound*. Reykjavik
- Konstantinov, Kotšarov 1984 = Константинов, А. Н., Кочаров, Г. Е. Интенсивность космических лучей за последние 30 000 лет. — *Письма в Астрономический журнал*, № 2, с. 94–97
- Lambek, K., M. Nakada 1992. Constraints on the age and duration of the latest interglacial period and on sea-level variations. — *Nature*, no. 6374, pp. 125–128
- Nichols, J. 1990. Linguistic diversity and the first settlement of the new world. — *Language*, no. 3, pp. 475–521
- Strobach, K. 1991. *Unser Planet Erde: Ursprung und Dynamik*. Berlin—Stuttgart
- Zvelebil, M. 1984. Clues to recent human evolution from specialized technologies. — *Nature*, vol. 307, pp. 314
- Tierney, J. et al. 1988. The search for Adam and Eve. — *Newsweek*, no. 2, pp. 34–44
- Valtonen, M. 1982. Taivaanmekaniikka ja ilmaston muutokset. — *Tähdet ja Avaruus*, n:o 3, s. 91–92
- Vermeersch, P. M. et al. 1984. 33,000-yr old chert mining site and related Homo in the Egyptian Nile Valley. — *Nature*, vol. 309, pp 342–345
- Villems, R. 1993. Homo sapiens sapiens. — *Akadeemia*, nr 2, lk 293–332
- Wescott, R. W. 1980. *Sound and Sense: Linguistic Essays on Phonosemic Subjects*. (Edward Sapir Monograph Series in Language, Culture, and Cognition, 8.) Lake Pluff, Illinois: Jupiter Press
- Wheeler, M. 1959. *Early India and Pakistan*. New York

HEINO EELSALU (sünd. 1930) lõpetas Tartu ülikooli matemaatikaosakonna 1954. a, füüsika-matemaatikakandidaat 1958. a Tartus. Töötanud teadurina Tartu Tähetornis ja Tõravere observatooriumis 1957–1993, töövaldkonnad on tähestatistika, täppisteaduste ajalugu ja metodoloogia ning astraalne muinaskultuur. *Akadeemias* avaldanud artikli “Astrolooгиakeskne tagasipilk kristlusekesksele teadusloole” (nr 4, 1992, lk 703–712).

ARVUSTUS

Anni Soutkari. *Lexikon över estniska författare i Sverige.* Borås: Immigrant-institutet, 1992. 113 s.

1972. aastal asutati Stockholmis immigratsiooni-instituut (*Immigrant-institutet*), mis mõni aasta hiljem viidi üle Boråsi linna Lõuna-Rootsis. Seda juhib hispaanlane Miguel Benito. Instituudi ülesandeks on Rootsi sisse­rändajate eluolu ja kultuuri­valduste dokumenteerimine. Instituudil on suur raamatukogu koos vastava-alalise ajalehelõigete arhiiviga. Instituudi juures asub ka Sisserännanud Kirjanike Ühing üle 300 liik­mega ning kirjastus "Invandrarförlaget". Viimane on välja andnud ka Valev Uibopuu 160-leheküljelise novellivalimiku *Ingenstans att ta vägen* (1983), mis on rootsikeelse pealkirja saanud eestikeelses kogus *Mosaik* (1962) ilmunud novelli "Kuhu sa, hing, lähed?" järgi. Uibo­puu valimiku tõlkijate hulgas leiduvad ka eesti eksiilkirjanikud Ivo Iliste ja Ilona Laaman. 1982. aastal hakkas immigratsiooni-instituut auhindu jagama, 1987. aastal määrati kultuuriauhind Bernard Kangrole, tunnustades sellega niihästi tema loomingut kui ka tegevust *Tulimulla* toimetaja­jana ja Eesti Kirjanike Kooperatiivi juhina. Auhinna kätteandmise puhul oli instituudis korraldatud näitus Kangro raamatutest ja Eesti Kirjanike Kooperatiivi tegevusest.

Instituut annab välja sisserännanud kirjanike bibliograafiliste leksi­konide seeriat, 1992. aastal ilmusid leksikonid ladina-ameerika, soome ja eesti immigrantide kohta. Et just soomlased ja eestlased on sattunud selle sarja esimeste hulka, küllap selles on oma osa direktor Benito soomlannast abikaasal.

Eestlaste leksikoni koostanud soomlanna Anni Soutkari on tutvus­tanud 48 eesti eksiilkirjanikku tähestikulises järjekorras — alates Artur Adsoniga ja lõpetades Voldemar Õunaga. Sel leksikonil on kahtlemata suur väärtus eesti pagulaskirjanduse tutvustajana Rootsis, ent küllap ka Norras, Taanis ja Islandis, kus saadakse rootsi keelest aru. Seetõttu on

kurvastav, et hulk Rootsis elanud eesti kirjanikke on millegipärast leksikonist välja jäänud. Koostaja A. Soutkari pole küll lähemalt tutvustanud leksikoni koostamise põhimõtteid, kuid ligikaudu saab neid järeldada. Ilmselt on nõutud seda, et 1944. aastal või ka hiljem Eestist põgenenud kirjanik oleks jäänud Rootsi elama ning seal oma tee lõpetanudki. Kül-
lap seetõttu on leksikonist jäetud välja sellised kirjanikud nagu Salme Ekbaum, Ilmar Jaks, Aarand Roos ja Ilmar Talve. Nende elus on küll Rootsi mänginud tähtsat osa ning nende raamatuid on seal ilmunud, kuid nad ise on hiljem lahkunud teistesse riikidesse. Ei oska seletada, miks puuduvad leksikonist Johannes Aavik, August Gailit, Juhan Jaik, Henno Harald Jänes, Johan Kõpp, Jaan Lattik, Oskar Loorits, Arvi Moor, Ivar Paulson *senior* (noorem Ivar Paulson oma ühe rootsikeelse raamatuga on sees!), Tõnis Migagu varjunime kasutanud Märt Raud (1881–1980), romaani “Naerata, inimene!” autor ja kirjanduselu juht Alur Reinans, kõik kolm Suitsu (Gustav, Aino ja Maret) ja Elmar Õun (Voldemar Õun on jäänud sõelale!). Peale praegugi Rootsis elavate A. Moori ja A. Reinansi on siin loetletud isikud olnud Rootsis kirjanduslikult tegevad ja seal surnud. Eesti tippkirjanike Gustav Suitsu ja August Gailiti puudumine on lausa hämmastav. Kuidas nad ometi võisid koostajal kahe silma vahele jääda? Muidugi saab vaielda, kas kõik nimetatud isikud tuleb kirjanike hulka arvata. Kuid A. Soutkari kriteeriumid kirjanike leksikoni võtmise puhul ei näi kitsad olevat ning tutvustatud on ka mõnda kolmanda järgu kirjameest. Nüüd Tallinnas ilmuv “Eesti kirjarahva leksikonis” on kõiki mainitud literaate tutvustatud. Küll on viimasesse võetud vähem rootsi keeles kirjutavaid literaate, kui on seda teinud A. Soutkari oma bibliograafias. Kuid Rootsis väljaantud leksikonis on muidugi mõistetav rootsikeelsete kirjameeste soosimine. A. Soutkari esitleb meile järgmisi: Silvia Airik-Priuhka, Ülo Ignats, Sirje Kaerma, Mare Kandre, Jan Kauri, Andres Küng, Enel Melberg, Alex Militis, Ivar Paulson *junior*, Peeter Puide ja Peeter Umbli, peale nende veel mõned kahes keeles raamatuid avaldanud autorid. Eriti tänulik võib A. Soutkarile olla Andres Küng, kes on saanud rohkem ruumi (ligi 5 lk) Karl Ristikivist.

Õigupoolest on A. Soutkari koostatud teatmeteos biobibliograafia, sest on esitatud ka olulisemaid eluloolisi andmeid: sünniaeg ja koht, Rootsi siirdumise aeg, teated hariduse ja akadeemiliste kraadide kohta, kuulumine kirjanduslikesse organisatsioonidesse, saadud auhinnad ning surmaaeg. Kuid nende andmete esitamine on ebajärjekindel, erinevused kirjanike puhul on suured ning nende põhjused lugejale arusaamatud. Ometi ei ole koostaja piirdunud ühe andmeallikaga, vaid kasutanud paljusid. Kiita tuleb koostajat selle eest, et ta ei ole lasknud B. Kangro

Eesti kirjakuulutajast ümber trükkida vigaseid sünnidaatumeid, vaid on B. Kangro (18. IX 1910), R. Kolga (8. II 1924) ja L. Tuulse (18. III 1912) puhul kirja pannud õiged kuupäevad. Niisiis võib seda leksikoni juubelite tähistamisel kasutada. Eestis on igatahes Alur Reinansi (sündinud 1. I 1932) ja Liidia Tuulse juubeleid vääral ajal tähistatud.

Küll jääb arusaamatuks, miks ei ole A. Soutkari suutnud hankida Rootsist surnud eesti kirjanike surmakuupäevi ning on teatanud need vaid kahe isiku puhul — Alma Tedrel (27. VII 1990) ja Arno Viha-lemmal (21. VI 1990). Ilmumisel oleva "Eesti kirjarahva leksikoni" toimetusel õnnestus küll üle Läänemere hankida Rootsist surnud eesti kirjanike surmadaatumid: Artur Adson — 5. I 1977, Agu Kask — 24. VII 1977, Albert Kivikas — 19. V 1978, Raimond Kolk — 3. XI 1992, Helmi Mäelo — 17. VII 1978, August Mälk — 19. XII 1987, Arnold Mändla — 7. IV 1990, Jüri Rimmelgas — 5. III 1982, Karl Ristikivi — 19. VII 1977, Herbert Salu — 1. X 1988, Marie Under — 25. IX 1980 ja Voldemar Õun — 4. I 1986. Neist vaid R. Kolga surma-aeg on nii hiline, et ei võinud jõuda sellesse leksikoni, kuid 1990. aasta ja varasemaid andmeid on A. Soutkari ometi saanud kasutada.

Järjekindlusest jääb puudu ka kirjanduslikesse organisatsioonidesse kuulumise märkimisel. Näiteks Raimond Kolk kuulus Välismaisesse Eesti Kirjanike Liitu, Rootsi Kirjanike Liitu, 1992. a võeti vastu ka Eesti Kirjanike Liitu, oli nii Eesti kui ka Rootsi PEN-klubi liige, ent midagi sellest pole A. Soutkari leksikonis registreerinud. A. Soutkaril ei ole ka August Mälgu jaoks ühtegi kirjanike organisatsiooni, kuigi viimane oli kaua aega Välismaise Eesti Kirjanike Liidu esimees. Enn Nõu poolt ajakirjas *Mana* (nr 47, 1979) publitseeritud andmete järgi kuulusid Välismaise Eesti Kirjanike Liidu liikmeskonda ka Helmi Eller, Ivar Grünthal, Arnold Mändla, Karl Ristikivi, Herbert Salu ja Marie Under. Et Ilmar Laaban astus Eesti Kirjanike Liidu liikmeks, seda ehk tõepoolest ei jõutud enne Borási leksikoni trükkimist teada saada. Üpris juhuslikud on selles leksikonis teated kirjanike auhindamiste kohta, kuigi A. Mälgule Lagle talu annetamist on nimetatud.

Mõneski suhtes on A. Soutkari olnud puudlik, kuid tal on olnud ka raskesti lahendatavaid ülesandeid. Nii on tema teatmeteoses üritatud registreerida ka raamatute kordustrukke ning teoste tõlkeid teistesse keeltesse. Just viimastel aastatel on Rootsi eesti kirjanikelt Tallinnas avaldatud rohkesti kordustrukke; neist on muidugi mere taga raske saada kiiret informatsiooni ning just selles osas ongi teatmik lünklik. Kuid ka varasemate aegade võib tekkida probleeme. Nii on küll registreeritud Karl Ristikivi *Õige mehe koja* kõik neli trükki (1940, 1943, 1950, 1984), kuid need on ühendamata ühe pealkirja alla ning tekstist järe-

dub, nagu oleks ka 1943. aasta väljaanne ilmunud veel I trüki pealkirjaga *Võoras majas*. Niisamuti vajanuks märkimist, et August Mälgu novellikogu *Mere annid* (Lund, 1960) on varasemate *Rannajuttude* (Tartu, 1936 ja 1937) 3. (täiendatud) trükk. Tõlgete pealkirjugi läinuks rohkem vaja: küllap on raske mõistada, et pealkirja *Her Lied van den Golsflag* all on hollandi keeles avaldatud A. Mälgu romaan *Taeva palge all*. Muidugi on kena, et leidub osutus A. Mälgu raamatute *Hommikust keskpäevani* ja *Peale päevapööret* seosele (teine on esimese memuaariköite järg). On kahju, et leksikonis on jäänud registreerimata Raimond Kolga brošüür *Estnisk litteratur i går och i dag* (Stockholm: Eesti Rahvusfond, 1958), mis aidanuks just rootsikeelseid lugejaid. Rootsikeelsest leksikonist väljajäänud eestikeelsete kordustrükkide loetelu läheks liiga pikale; olgu mainitud, et siin leidub probleeme eestigi kirjandusteadlaste ja bibliograafide jaoks.

Anni Soutkari koostatud eesti kirjanduse biobibliograafilisel leksikonil on kahtlemata tähtis osa eesti eksiilkirjanduse tutvustamisel ja reklaamimisel Põhjamaades, kuid ta näitab sedagi, et Eestis on bibliograafiline töö paremal järjel kui Borås.

Oskar Kruus

VÄITLUS

TUNDMATA OTSUSTAVUS

Mirjam Lepikult, "Tundmatu jumal, tuttav viha". — Akadeemia, nr 10, 1993, lk 2223–2228.

Ülo Matjus:

Kui keegi teatab, et on millegi eest tänulik, et teda miski kurvastab või päris pettumuse valmistab, et midagi lugeda oli juba piin, et teda rõhuvad kramplikud eneseõigustused, rusub sundus ja masendab vaba tahe, — ning teatab veel edasi, et mõne asja üle ei tunne ta vähimatki kibestust, et ta julgeb midagi mõelda, et kui tal ei lubata teha ühte, siis teeb ta teist, et teda ei huvita mõned ega lõbusta teiste rumalus, sest endagi lünkade täitmisel jätkub tegevust küllaga, et ta austab kedagi, peab midagi tunnistama, teatades viimaks, et loodab midagi, sest kui läheb teisiti, siis juhtub nii, nagu ütles Franz Kafka, — siis paistab tegemist olevat selle kellegi tunnete-avalduse või eneseväljendusega. Ainult selle erinevusega, et viimane ei tarvitse käia üksnes tunnete kohta, nagu see ilmnebki Mirjam Lepikult'i juhtumi puhul. Sest lisaks kirjeldab ta oma kasvamist ja kasvatust, vaimse elu alustamist ja heitlikku haridust ning väljendab peale tunnete veel rohkesti arvamusi. Aga F. Kafka olevat ütelnud: "Üks kurja mõjusamaid võitlusvahendeid on väljakutse võitlusele. See on nagu võitlus naistega, mis lõpeb voodis."

Varasematel aegadel väljendati ennast enamasti kaunites kunstides või elati annete puudumisel lihtsalt korralikult välja. Tänapäeval on eneseväljendus juba ammugi osutumas üldiseks nähtuseks. See on nii omaksvõetud, see eneseväljendus ja selle tarve, et tundub peaaegu inimese olemusena ega kuidagi kaheldava või küsitavana. Kreekas ei väljendatud ennast. Tänapäeval väljendatakse ennast spordis või sõjaväeteenistuses või poliitikas või žurnalistikas või teaduses või filosoofias. Inimene on kõige täielikumal ja pääletükkivamal viisil muutumas ennastväljendavaks olendiks. Loomad ei väljenda ennast. Kui varem tõlgitseti midagi, näiteks kunstiteost, tagantjärele kellegi eneseväljendusena, siis tänapäeval väljendatakse ennast täiesti teadvalt eneseväl-

jenduse enese pärast ja seda ette väärtuslikuks pidavalt. Demokraatlik subjektivism ja individualism soosivad seda. Aga kui varemalt pandi veel tähele, vaadati, kes ennast väljendab, siis uuemal ajal ei ole enam õieti tähtis, kes väljendab, vaid see, et ennast väljendata-kse, eneseväljendus ise. Üht tüüpi *koosseisuna*, üht liiki *intentsionaalsusena* hakkab see meid valitsema, kui ei valitsegi juba. Kui varemalt pandi ka tähele ja vaadati, mida väljendatakse, käsitades väljendatut näiteks nn väärtusena ning püüdes sellest "osa saada", siis tänapäeval ei ole selleks enam aega, väärtuslik ei ole enam seegi, mida väljendatakse, vaid — nagu üteldud — eneseväljendus ise. Eneseväljendamine on üks "väärtusi". Kes ei ruttaks ennast väljendama. Inimesena võid ennast tunda ainult ennast väljendades, enese-väljendus ei lase sind unustada.

On ükskõik siis, mida ja kuidas väljendada endast, pea-asi on väljendus ise. Üteldu paistab seda kinnitavat: kui ei saa üht, pean lihtsalt minema mujale; kui filosoofia "najale langeda" ei saa, langetakse mujale. Jne. Varem nimetati seda siia või mujale minemist ja langemist "enese-teostuseks", tänapäeval nõuab õige eneseteostus lisaks eneseväljendust. Veel õigemini: eneseväljendus "väärtusena" pühitseb eneseteostuse nii vägevalt, et viimane osutub täiesti üleauruseks. Valitseb avalikkuse poole käänat ja tunnustust ootav eneseväljendus ise.

Õieti oleks sellega kõik öeldud, sest kelle tahes mis tahes eneseväljendus on *Akadeemiagi* lehekülgedel ülimalt õigustet.

Ometi tuleb olla tänulik: seekord on lugeja eneseväljendus asjaga seotud, hoiab asja enda virgena. Lisaks on see autentne tunnistus valitsevast vaimsest seisundist 20. sajandi lõpul. Autentsuse kasuks kõneleb väljenduse sumbuursus, hämarapärusus, mitmemõttelisus, mis asja seisukohalt siinkohal muidugi asjatu.

Selgestiüteldut silmas pidades *kurvastas* siis see, kuidas on Martin Heidegger eestikeelsesesse "kogenusse lastud, ringlusse toodud": see, et kõneldi nn riiupolest. See, et küündimatuid ja muidu vääritud — loetus seisavad F. Nietzsche, M. Heideggeri ja mõned minu poolt nimetatud — tahetavat M. Heideggerist eemale hoida. Sellele kuluvat kõik võimalused. Nn latti tulevat kõrgel hoida ilma vihata. Tuttava viha asemel tulevat tegelda sellega, et Martin Heideggeri vaimu toetada, ehkki samas rõhuvad viimase kramplikud eneseõigustused. Jne.

Alustan algusest, arvatavalt kõige tähtsamast: nn riiust. Mirjam Lepikult ei taha, et sellest kõneldaks, Martin Heidegger nõustus kõnelema. On varemgi üteldud, et see riid, mida peab silmas väitleja, kestab, sest põhjus on mujal ja sügavamal: "See on selle mõtlemise suurus, mida ennast rünnata ei suudeta." (*Akadeemia*, nr 6, 1992, lk 1263.) Paul Valéry järgi: "Kes ei suuda rünnata mõtlemist, see ründab mõtlejat." (Sealsamas, lk 1251.) Ka tõlkimisega seoses oli viidatud sügavamale

riiule: "Eesti keele alal on kindlana kogetud, et need esimesel pilgul niiteldada "tehnilised" tõlkeprobleemid ei ole üldsegi mitte ainult ja isegi mitte kõigepealt filoloogilised probleemid, vaid midagi, milles ilmneb sügavam ja kaugem riid." (*Akadeemia*, nr 5, 1992, lk 1104.) Mirjam Lepikult muutis selle oma tarbeks järgmisel viisil arusaadavaks: "[---] 1992. a *Akadeemias* (nr 5, lk 1104) "on kindlana kogetud", et Martin Heideggeri mõtlemine võib eesti keeles ainult tüli tekitada." Nii et kuigi oli selgesti viidatud sügavamale ja kaugemale riiele, jääb väitleja meelsasti eelkõige poliitilise tüli lamedale päälispinnale. See on ka mõistetav, sest väitleja ei varja, et: "Heideggeri lugedes "tõlgin" teda tõesti endale arusaadavasse keelde ning "tõlgitsen suvaliselt", s.t otsin vastuseid mulle olulistele küsimustele" (minu sõrendus — *Ü. M.*). "Mulle olulistest küsimustest" kõneleb ta küllaldaselt, seades Martin Heideggeri ainsasse oma käe pärasesse "lahtrisse": poliitilised tülid.

Martin Heidegger näeb riius (*der Streit*) enamat. Kõigepealt on mõtlemise asi ise riiuline (vt *Looming*, nr 8, 1988, lk 1091). *Kunsteose algupäras* väidab ta, et tõe(suse) (varjamatus) olemus on oma algupära poolest riid. Et riidluse all ehk riieldav on too avatud kese ehk *valendik* (*die Lichtung*), siis on tõe(suse) olemus riid "algusest pärra" ehk *ürgriid* (*der Urstreit*). (Vt Martin Heidegger. *Der Ursprung des Kunstwerkes. Mit einer Einführung von Hans-Georg Gadamer*. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1970, lk 59.) See tähendab, et lõppkokkuvõttes oli Martin Heideggeri "poliitilisel käitumisel" sügavaim seos Martin Heideggeri mõtlemise endaga. Sellele oli varemgi viidatud (vt *Akadeemia*, nr 6, 1992, lk 1265). Ei ole nii, et: "Heideggeri mõtlemisest s a b t u l e t a d a r i i u, kuid see pole nii väga sügav ning kauge [---]" (minu sõrendus — *Ü. M.*), nagu ütleb asjatundja. Asjata oli lootus, et "[---] riiu punktis kauem ei peatuta [---]". Ei tule ega saagi mööda minna tollest riiust asjade päälispinnal ega püüda teda olematuks teha. Muidugi: "[---] ka riid pole kaugeltki ainuvõimalik Heideggeri loomingu kokkupuutepunkteestikeelse kogemusega", aga ka see on täiesti oluline. "Kõik suur seisab tormis" oli mõeldud tarviliku seletusena "*Spiegel*"-ikõnelusele", pealegi ei saa kuidagi ütelda, et sellega alustati — enne olid "Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne", "Küsimus tehnika järele". Nii et ka eemale hoida ei ole tahetud kedagi. Eriti rumal oluks see tahtmine nn küündimatusel puhul, kes silmanähtavalt niikuinii ei peaks ki küündima Martin Heideggerini... Kui keegi millegipärast tahtnukski kedagi eemale hoida ja uskunukski selle võimalikkusse, siis poleks see keegi arvatavasti Martin Heideggeri tõlkinud, siis oleks arvatavasti kõik need aastad hoidutud ülikooli seinte vahel avalikult kõnelemast selle mõtlemise üle. Salasektid ja elitaarsusse pürgijad jätnuksid Martin Heideggeri võõrasse keelde ning valvatud ringi. Kes tõepoolest tunneb ning

on mõistnud seda mõtlemist, näiteks tehnikakäsitust, see peab eriskummaliselt tähelepanuväärseks iga katsetust kedagi Martin Heideggerist eemale hoida, olgu sõjaväearsti või õllejoojat või mõnd teist vaimsele kandepinnale pürgijat. Nagu esimesed "mõistsid" Richard Wagnerit, võinuksid ja võivad kõik tahtjad ka Martin Heideggeri lugeda ja "mõista". Asjakohaseid exempleid või tõendusi ei tule kaugelt otsida. Ei saa olla keeldu "[---] astuda esimest sammu Heideggeri poole [---]".

Inimene tunneb ära tuttava. Mittetuttavat ehk tundmatut ta ei tunne. Kõige paremini tunneb ta ära lähedase tuttava. Kui tegemist on võõra ja tundmatuga, siis võib isegi hää ja kuulus äratundja selle "ära tunda" ikkagi ainult "tuttavana". Sellest kõneleb "tuttav viha", mis võib tuttav olla, ent ei käi selle asja kohta. Sest mõistetavalt ei ole võimalik suuta ega suudeta ära tunda t u n d m a t a o t s u s t a v u s t, mis kõneleb Martin Heideggeris. Mis on see otsustavus? Otsustavus tähendab otsustavust mõtelda. Mõtelda tähendab mõtelda olemist. See otsustavus tähendab o t s u s t a v u s t m õ t e l d a o l e m i s t. Tundmata otsustavus tunti lihtsalt ära tuttava vihana. Tõuget võis selleks anda sallimatus otsustamatuse suhtes, eriti 1992. aasta *Akadeemia* artikleis.

Miks on see otsustavus tundmata? Sest: "Tänapäeva inimene on põgenemas mõtlemise eest." (Martin Heidegger. *Gelassenheit*. Pfuldingen: Verlag Günther Neske, 1959, lk 12) Armastab ta ainult rehken-davat "mõtlemist", rehendamist. Sest tehniline maailm oma seadestulemusega ei saa sallida otsustavust mõtelda olemist. Seda ei salli ega saagi selle otsustavusena sallida demokraatlik ja pluralistlik maailm. Sallib ses mõttes vaid otsustamatust, viivitamist, edasilükkamist ja poollikust kõikjal ja kõiges, olles ise "otsustanud" otsustamatuse kasuks ning seega sallimata teist otsust, sest see ei vastaks ta olemuslikule "otsusele", s.t otsustamatusele. Ilmneb see viivitamises, edasilükkamises ja poolikuses, viimaks — ei-kellegi-rahulolus, mis ühtlasi ometi "rahuldab" kõiki asjaosalisi. Ei ole raske taibata, et otsustavus paistab siis selles maailmas "tuttava vihana". Viimase algupäras kõneleb "matemaatilise" olemus: "See matemaatiline on too põhihoiak asjade suhtes, milles me võtame asju endile ette sellena, millena nad on meile juba antud, peavad ja peaksid olema antud. Matemaatiline on sellepärast asjade tundmise põhieeldus." (Martin Heidegger. *Die Frage nach dem Ding: Zu Kants Lehre von den transzendentalen Grundsätzen*. (Martin Heidegger. Gesamtausgabe. II. Abteilung: *Vorlesungen 1923–1944*. Band 41.) Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1984, lk 76.)

Kui ei suudeta otsustada, kasvatatakse vaimset kandepinda, milleks on *terav vajadus, täidetakse lünki ning kutsutakse teisigi üles vaime toetama*, näiteks Martin Heideggeri vaimu. Mida tähendab see kutse toetada, kui ei suudeta mõtelda. Kui siin võiks mõnest üleskutsesest kõnet olla, siis ülimalt üleskutsesest mõtelda ise. Vähemasti Martin Heideggeri

“vaim” ei tarvitse toetamist ja toetamist. Väitleja üleskutse paistab igatahes tuttav olevat: olles täna toetanud Martin Heideggeri “vaimu”, tuleb homme toetada prantslast, ütleme, Jean-Paul Sartre'i, ülehommeme mõnd inglasi. Jne. Sest see oleks õige ja õiglane, mida ootabki demokraatlik pluralistlik maailm.

Väljendatud on niimoodi: Martin Heideggeril olevat “vaim”, mille omakorda on veel “olemuslikum osa”, “tekstid” on tal ja “looming”. M. Heidegger “unistas” teisest mõtlemisest ning oli “küllalt suur isiksus”. Millest see veel kõneleb? — Reetlikult sellest, et märkamatuks, kuid arvatavasti täiesti süüta ja tahtmata viisil on Martin Heideggeri mõtlemine seatud ühte ritta kõigi teiste “mõtlemistega”, filosoofiatega. Ritta, kus on pidevalt tegemist tekstide ja loominguga ja unistamisega küllalt suurte isiksustega. Nende märksõnade taga on teatavad ütlused, teatavad teesid. Walter Biemel on ütelnud: “[---] ei ole sugugi raske Heideggeri positsiooni teatavate ütluste liistule tõmmata, ta mõtlemist teatavatele teesidele redutseerida ning siis väita, et need teesid ei pea paika, sest nad ei vasta omaksvõetud küsimislaadile. See menetlus tuleb kõne alla, kui Heideggeri püütakse mõõta traditsiooniliste mõisteskeemidega” (*Looming*, nr 8, 1988, lk 1090). See oht püsib, sest väitlejagi mõõtab tahes-tahtmata traditsiooniliste mõisteskeemidega. Selgesti ja kokkuvõtvalt tõendab seda ütlus, et Martin Heidegger kõnelnud 1964 ja hiljem valendikust... “filosoofina”, küll “ühena vähestest”, ent siiski “filosoofina”. — Muidugi ei kõnelnud ta nõnda filosoofina. Valendiku-mõtlemine ei kuulu ammugi filosoofiasse kui metafüüsikasse.

Et Martin Heideggeri mõtlemist mõõdetakse õhtumaise metafüüsika traditsiooniliste mõisteskeemidega, seda tõendab eriti säärane arusaam tehnikast (*techne*'st), mille olemuseks ei saa kuidagi olla *seadestu* (*das Gestell*) ja mis ise ei saa olla maailma “ülesehituseks”. Juba too oletatud võimalus inimest tänapäeva maailmas millestki või ka kellestki “eemale hoida” viitas tehnika omapärasele käsitusele. Kuid reetlikum on arvamine, et tehnika võimusest võidakse “vabaneda” ka sel teel, et *pärast mõttetööd astutakse suvaliselt ja veidralt lihtsalt kõrvale*. Meenutab see siiski tehnikat instrumentaal-antropoloogilises käsituses, mida võivad “kõrvale astudes” vältida sugugi mitte ainult suvalised ja veidrikud. Muidu võib auto alla jääda. On väga kaheldav, kas M. Heidegger “otsis võimalust” teaduslik-tehnilise maailmatsivilisatsiooni “ületamiseks” ja “inimese vabastamiseks”. See viimane meenutab pigem pahempoolset hegellust. Lause “inimese vabastamisest” kõlab kindlasti väga tähelepanuväärselt. On päris hästi teada, kes on tegelnud ja kes veel tegelevad “inimese vabastamisega”.

Päris iseloomulik on see, et tehnika üle kõnelemisel ununeb täielikult *seadestu* ehk *das Gestell*. Oma loomu poolest ei ole unustus juhuslik,

kuiigi unustaja leiab, et see ei tulnud lihtsalt meelde või et seda polnud lihtsalt tarvis. Tehnika — nii, nagu seda mõistab Martin Heidegger — varjab “meelsasti” oma olemust, ka “unustades”. Seegi tähendab, et valitseb seadestu.

Seda tõendab ka filosoofiast, selle ajaloost ja lõpust arusaadu. “Filosoofiagi hargneb lahti uuendamissunduses ja ta lõppes seetõttu, et rohkem kui 2500 aasta jooksul laoti läbi kõik kunagi kehtestatud reeglitele vastavad mõistetekombinatsioonid.” Filosoofia oma ajaloos ei olevat olnud midagi muud kui kunagi kehtestatud reeglitele vastavate mõistete-kombinatsioonide läbiladumine. Filosoofia lõpp tähendavat kõigi läbiladumist. Tehnika olemusse kuulubki see, et kõike, ka filosoofiat, usutavalt ja veenvalt esitada rehkendatava, arvutatava, loendatava, kaalutava, arvestatava, kalkuleeritava, planeeritava ja võrreldavana. Ning nõnda oligi filosoofiast aru saadud. Aga ometi seisab filosoofia, ta ajaloo ja lõpu käsitus eesti keeli kirjas kahel leheküljel (vt *Looming*, nr 8, 1988, lk 1081–1082). Ülimalt nimetab Martin Heidegger seal “epigonaalseid renessanse”. On siiski mõeldav, et filosoofia e i o l e orienteerumise rada, millel tuleks võimalikult kiiresti läbida kõik “kontrollpunktid” ja kus riiu puhul — olgu see isegi tõe(suse) asjus — võiks ütelda: “[---] loodan, et riiu punktis kauem ei peatuta [---]”. Valitsev enamus “otsustab” muidugi demokraatlikult ja sportlikult selle ratsionaalse valiku kasuks, millele oli loodetud. Nõnda leiab valik ka õigustuse. Ka filosoofias. Rehkendavale “mõtlemisele” viitab arutlus millestki “maailmamöötmelisest” filosoofia alal, kõnelemata “nn lati kõrgel hoidmisest”. Aga see ei olegi midagi erakorralist: teisel pärib ajaleht eesti filosoofia “maailmatasemelisuse” järele või teatab “maavõistluse” tulemusest filosoofia-areenil. Too orienteerumissportlik kihk ja kiirustamine sunnivad tõesti uskuma, et pind ei kannu. Sellepärast peadki viibimata edasi tormama, sest viibides vajud põhjatusse ja kaotad enda.

“[---] vaikusest ei saa inimene avaneda jumalale,” ütleb väitleja. Kui filosoofias ei ole kohta vaikusele, siis põgenevad sealt need, kes tahavad “avaneda jumalale”. Kõnealune riid häiriski jumalale avanemiseks tarvilikku vaikust, see peaks ennustama uusi põgenikke. Ent ei minda ka nii lihtsalt, sest rahupaigana on varuks “südamevaikus”, mis kaalub üles hääleka riiu filosoofiahoones. Sellepärast on see hääletus. Inimene on siis olemas nimelt sellelt hääletult südamevaikuselt, et mitte ütelda tummuselt. Ning oma õnnestavat tummust kogedes arvab inimene, et suhtleb jumalaga, kellele olevat ükskõik, kas lausuda oma või korrata korratut. See jumal on selgesti omatehtud: kõneleja teab täpselt, mis on selle jumala ees ükskõik; et ükskõik on seegi, kas ja kuidas meid kuuldakse, sest tähtis olevat see, mis l o e b i n i m e s e l e : hingeseisund, meelsus, hoiak. Õieti muutub jumalaks inimene ise, tuttavaks

jumalaks. Martin Heidegger nimetanuks seda "humanismiks". Noid tähtsaid vastuseid teades ei ole päris jumalat tarvis. Teistele olulistele küsimustele vastuseid otsides ja oma lünki täites jätkub tegevust küllaga ning nõnda ei jää tolle teise jumala tarvis enda kõrvalt aegagi. Täpsemalt üteldes vahetab jumala välja südamevaikuselt ja südamevaikus kasvatatav vaimne kandepind. See võib nõnda olla, ent millegipärast arvab väitleja, et "südamevaikus" on toosama vaikus, millest kõneleb Martin Heidegger: "Valendiku rahulik süda on vaikuse koht [---]" (*Looming*, nr 8, 1988, lk 1086). Et väitleja ajab viidatu najal oma südamevaikuse ja hingerahu asja, seda tõendab ka raske väide samal aadressil: Martin Heidegger olevat "[---] tunnistanud vaikust vahetu väärtusena [---]". See mõtleja, kes on kätte näidanud nii "väärtuste" kui ka "väärtusõpetuse" paiga, ei kõnele vaikuselt ei väärtuse ega vahetu väärtusena. "Väärtused" kuuluvad rehkendavale "mõtlemisele". — Aga vaikust on siis mitmesugust. On valendiku vaikus. On see vaikus, see vaikimine, mis kõneleb. Vaikib see, kellel on midagi ütelda. Martin Heideggeri vaikimine häiris, sest see ütles midagi, oli kõnekas. Viimaks on vaikus, mis tähendab tummust, hääletust, müratust, lärmi puudumist. Psühholoogistlikus võtmes võib seda ka "südamevaikusiks" nimetada, kellelegi on see tarvilik taust selgusele tulemaks oma "eksistentsiaalsetes" probleemides. Ja kui vaikus on hääletus ja mittevaikimine vaid häälekus, siis ei saa tõepoolest kuidagi kuulda avalikkuse häälekaimatki nõuet. Selleks ei pruugi sugugi kurt olla.

Martin Heidegger on väitlejas "mõtteid äratanud", edasi mõtleb väitleja nimelt neid omi mõtteid, mis ei ole enam too mõtlemine, millelt nad äratet. Ometi esitab väitleja oma mõteldut Martin Heideggeri mõtlemise pähe. Mõni näide sai toodud. Võte on järeleproovitud ning leitud kõlbulik olema, seda võib rakendada ükskõik kelle puhul. See, kes ise arvab, et filosoofia alal *tehakse* midagi, et see tehtav on *möödetav* ja möödetav nimelt *maailmaga*, see võib tõepoolest arvata, et kui seda kõike eesti keeli ei ole, siis on see "tragöödia elukutselisele filosoofile". Arvamine on arvaaja isiklik asi. Vaevalt leidub meil filosoofe. Kui, siis arvaaja omas tähenduses. On mõned filosoofiaõpetajad ja mõni mõtleja. Viimased kuulevad filosoofia "tegemises" moodsa tehnika ajastu veendumust kõige "tehtavuse" ja ükskõik mille "tegemise" nõuet. Ajastu petab ja peibutab tuhandel viisil, suure muudab ta tühiseks, tühise tõstab esile. Ainult et oma hääusklike agentide või tegijate vahendusel petab ja peibutab ajastu sel viisil, et agendid ise on alati ette petet ja peibutet. Vaevalt et tragöödiad kuuluvad pelkade "eksistentsiaalsete" probleemide ajastusse.

Teine näide äratatud mõtete "mõtlemise" kohta. On väidetud, et "[---] Heideggeri uskus hetkeks mingit läbi- või edasipääsu f a š i s m i kaudu" (minu sõrendus — Ü. M.). Näide on ilmekas, sest Martin Hei-

degger astus kahekõnesse natsionaalsotsialismiga, mis kuuldavalt ei ole fašism. 1933 ei mõtelnud Martin Heidegger fašismi ega väljendunud nõnda. Isegi Venemaal aeti asju esialgu täpsemini, nimelt kõneldi saksa fašismist. Asendada natsionaalsotsialism vilunult fašismiga tähendab anda liikumisele ideoloogiline hinnang, nagu seda meie päevil harjunult ammustaega tehaksegi. Aga natsionaalsotsialism tähendab olemuse poolest rahvusühiskonna, ühe rahvuse ühiskonna, saksa rahvuse ühiskonna ideoloogiat ja poliitikat, millel ei ole sotsialismiga erilist lähedust. Ometi ei mõistnud seda liikumise liidrid isegi, sidudes liikumise vähemalt nominaalselt ka töölis- või töötajaskonnaga. Natsionaalsotsialism ei mõistnud ennast, kuid ei ole ka nii, et kõik *sotsialismid* on sotsialismid või et ühed sotsialismid mõlemad, ainult et üks on natsionaalne, teine — internatsionaalne. Neid lahutab sügavik. Fašismi-sõna tarvitades lisatakse Martin Heideggerile midagi avalikkuse tarvis ülimalt ootuspärast, ent mida selles otsustavuses ometi polnud.

On küsitud, kas olemine kõneleb eesti keelt. See küsimine jääb endistviisi küsitavaks, nagu jäävad ka kõik teised küsimused 1988. aastast. Ja ehkki esialgu on vastatudki (vt Ülo Matjus. Spricht das Sein auch estnisch? — *Zur philosophischen Aktualität Heideggers. Symposium der Alexander von Humboldt-Stiftung vom 24.–28. April 1989 in Bonn — Bad Godesberg*. Bd. 3: Im Spiegel der Welt: Sprache, Übersetzung, Auseinandersetzung. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1992, lk 165–168), ei tähenda vastatus — ning mitte selle esialguse pärast: vastamine jääb alati “esialgseks” — küsimuse mahavõtmist. See tähendaks mõtlemise “mahavõtmist”. Vastamine ei kõrvalda küsimist. Küsimine oli — nagu teab väitleja — mõtlemise vagurus. Nii et kahtlustamist, kibestust ja karmi otsust eesti keele suhtes võib kahtlustada siiski vaid kahtlustaja ise. See, kes nimetab küsimise poliitesslikult ümber kahtlustamiseks ning sõnastab oma kahtlustuse, nagu ette nähtud, kahtlustusena. Muide, isegi kahtlemine ei ole veel kahtlustamine. Mäletamisi ei kartnud Paul Ariste kahtlustamisaegadelgi ülikooli kuulderuumis täiesti kuuldavalt ütelda, et kõige ilusam keel on emakeel. Vähemalt selles asjas ei peaks keegi ootama “vapustavat äratundmishetke”. Minu ema keel on eesti keel.

ANTROOPSUSPRINTSIIP JA ANTROOPSED VÄITED

John Leslie, "Väited ja antroopsusprintsiiip". Tõlkinud Tanel Tammet. — *Akadeemia*, nr 9, 1992, lk 1861–1869.

Helgi Kilp:

I. ANTROOPSUSPRINTSIIP

Väideldav artikkel algab meeldetuletusega, et 1974. aastal formuleeris Brandon Carter antroopsusprintsiiibi — "see, mille täheldamist me võime loota, peab olema piiratud meie tähelepanemisvõimeliseks kohalolekuks tarvilike tingimustega". Sellele meeldetuletusele järgneb konstateering — "antroopsusprintsiiip on ilmselgelt õige — täpselt samamoodi nagu printsiiip, et igal abielunaisel on mees". Ja sellele konstateeringule järgnevad märkused selle kohta, millises mõttes antroopsusprintsiiip võib olla oluline:

1) see koht ja aeg, mida meie jälgime, ning see universum, mida meie jälgime, võivad olla vägagi "erilised";

2) võib-olla on peaaegu kõik kohad ja ajad sellised, milles vaatleja ei või eeldada oma kohalolu;

3) võib-olla eksisteerib palju "universumeid", millest peaaegu ühesegi ei ilmu iialgi vaatlejaid.

Edasi kirjeldatakse mõningaid kahtlusi antroopsusprintsiiibi ümber. Nimelt kaebavad paljud teadlased, et antroopsusprintsiiip — samuti nagu väide, et igal abielunaisel on mees, — iseenesest ei ütle midagi. Ja siis järgneb idee: antroopsusprintsiiip võib vägagi oluliselt julgustada paljude väidete püstitamist, konkreetsemalt, asudes esimese märkuse seisukohale: võib-olla on meie koht ja aeg, meie universum "erilised" kõigi aegade, asukohtade ja universumite seas. Antroopsusprintsiiibi julgustusel püstitatud väiteid nimetabki autor antroopseteks väideteks. Mõningad sellised väited artiklis püstitataksegi, neid ühtlasi analüüsi-
des.

Ent antroopsusprintsiiibi võrdlus väitega, et igal abielunaisel on mees, on halb. Ja mitte ainult seetõttu, et igal abielunaisel on mees vaid siis, kui tal ikkagi on mees. Hoopis hullem on asjaolu, et see väide on ühemõõtmeline ja sisaldab seetõttu vaid kaht orientatsiooni: naine kas on abielus või ei ole (vormiliselt), naisel kas on mees või ei ole (sisuliselt). Aga mitme mõõtmeline on meie koht ja aeg, meie universum — mitut orientatsiooni sisaldavad nemad? Ning mitut nendest oleme või-

melised täheldama "meie"?¹ Pole teada. Vahe olemasolu kahe viimase küsimuse vahel tähendabki seda, et meie koht ja aeg, meie universum on "erilised", et võib eksisteerida ka "üldisem" koht ja aeg, universum. Seejuures, mis kõige tähtsam, probleem ei pea seisnema kaugeltki mitte ainult koha ja aja ning universumi "erilisuses". Probleem on selles, et kõik võib olla "eriline" ja ilmtingimata ongi. Ning see, mis tegelikult on, ei pruugi olla mitte ainult selle meie "erilise" üldisem variant, vaid võib olla ja ilmtingimata ongi muu hulgas ka selline, kvalitatiivselt teistsugune, millest meie üldse midagi "erilist" ei ilmne, "ei täheldu". Viimast laadi asjadeni jõudmiseks pakub John Leslie ainsa pidepunktina olemasolevaga vaid julgust. Käesoleva artikli autor julgeb julgustada olema veel julgem.

Eraldi probleemiks on antroopsusprintsiiibi puhul juba see, kes on "meie", kes on "vaatlejad". Kõigepealt, antroopsusprintsiiipi, nii tema nõrka kui tugevat versiooni, formuleeritakse nii kujul, kus "vaatlejad=meie" on mitmuses, aga samuti kujul, kus mõiste "vaatlejad=meie" on ainsuses. Viimasel juhul kerkib sama küsimus, mis kogu antroopsusprintsiiibi korral: kas see üks eksisteerida suutev vaatleja ei või osutada "eriliseks" ja seejuures mitte kitsamaks, nagu meie koha ja aja, meie universumiga juhtuda võib, vaid seekord hoopis üldisemaks, võimeliseks rohkemat tähele panema kui kõik "vaatlejad=meie". Olgu see probleem siinkohal püstitatud, seejuures viidatagu ka vajadusele probleem lahendada kas mingi printsiiibi või seaduse kujul, vältimaks kasvõi "Giordano Bruno tuleriitu" — sest seniajani "pole inimkonnal harjumust õrnasti ümber käia geenistega — keskajal neid hukati "ilma verd valamata", see tähendab põletati tuleriitadel, hiljem, kui kombat muutusid pehmemaks, lubati neil juba surra oma surma — nälgast," nagu ütleb Stanislav Lem ühes oma jutustuses. Käesoleva artikli autor julgeb märkida, et ka viimane on siiski hukkamisviis ja seejuures samuti veretu, seega siis "eriliselt" intelligentne, võib-olla geniaalne. Tagasi tulles antroopsusprintsiiibi juurde, siis lisaks kõigele tuleb märkida, et eksisteerida suutev "vaatleja=geenius" on veel pealekauba ka evolutsioneeruv.

---

¹"Meie" — siin väljaeraldatud mõiste antroopsusprintsiiibi formuleeringust: "Antroopsusprintsiiibi nõrk versioon seisneb tähelepanekus, et meie poolt jälgitav koht ja aeg peavad kahtlemata olema sellised, kus jälgija saab eksisteerida. Printsiiibi tugev versioon väidab, et meie universum peab, jällegi kahtlemata, olema selline universum, kus jälgija saab eksisteerida."

II. ÜKS ANTROOPSUSPRINTSIIBI ÜLDISTUS

Antroopsusprintsiiibi formuleeringus, mida juba tema sõnastaja Brandon Carter ei pidanud kehtivaks mitte ainult inimeste, vaid kõigi universumis leiduvate intelligentsete olendite kohta, võib erilist tähelepanu pöörata ka sõnale "peab olema piiratud". Kogu teaduse areng on inimesele demonstreerinud tema seisukohtade suhtelist piiratud. Iga teaduslik üldistus, juba üleminek geotsentriliselt maailmapildilt heliotsentrilisele, on manitsenud inimest tema egotsentrilisuse pärast.

Seetõttu tundub, et on aeg üldistada ka antroopsusprintsiiipi, ja seda eelkõige selles vaimus, et ära võtta "vaatlejalt" tema mõningased egotsentrilised ambitsioonid. Nimelt, mida tähendab "tähelepanemisvõimeline kohalolek", kas kohal tuleb olla füüsilises või vaimses mõttes, kas kõigepealt tuleb kohal olla füüsilises ja alles siis vaimses mõttes või võib ka vastupidi: nii et täna ollakse kohal vaimses mõttes ja füüsiline kohalejõudmine lükatakse edasi homseni. Tundub, et senine formuleering eeldab füüsilist või füüsikalist (materialistlike mõõteriistadega) kohalolekut.

Asume seekord seisukohale, et kohal võib olla ka vaimselt, vaimujõu abil, seda vähemalt täna, ehk võib siis homme sinna kohale jõuda ka füüsiliselt. See tähendab seda, et meil tuleb tunnistada, et füüsiliselt-füüsikalisel me vähemalt täna mingisse kohta-aega-universumisse kohale ei jõua, teisisõnu, meie koht-aeg-universum on erilised ja seejuures erilised kui eriolukord, kui spetsiifiline erijuht. Teiselt poolt tähendab see, et see koht-aeg-universum, kuhu me kohale jõuda suudame, on kohtade-aegade-universumite hulgas tarvilik, aga mitte piisav. Nende kohtade-aegade-universumite ülesleidmine, kuhu me füüsiliselt-füüsikalisel kohale ei jõua, tähendab nende kohtade-aegade-universumite, kuhu me füüsiliselt-füüsikalisel kohale jõuda suudame, tarvilike tingimuste hulgast nende leidmist, mis samas osutuvad ka võimaliseks olema piisavad. See on aga teoreetiliste üldistuste tavaline käik. Niisuguste potentsiaalsete piisavate tingimuste hulka kuuluvad ka John Leslie toodud antroopsed väited.

Millises mõttes aeg-koht-universum võivad olla üldisemad? Loomulikult kõiges ja lõpmatult, nii kvantiteedis kui kvaliteedis, ent selle üle polemiseerida on võimalik vaid tänapäeval teadaolevate teooriate ja nende mõistete abil. Aga millestki tuleb alustada, olgu selleks koha dimensioon, aja kvaliteet, universumite arv, iseloom. Mõisted "kvaliteet", "iseloom" peaksid sisaldama teoreetiliste teadmiste viimast sõna. Eriti tuleks siin pöörata tähelepanu sellele, et kaasata mittelinearseid kontseptsioone.

Üheks esimeseks sammuks üldisema mõistmise teel võiks olla lakkata olemasolevatesse teooriatesse suhtumast kahevalentselt ja lineaarselt: et kui kehtib üks, siis teine kehtida ei saa või vastupidi, et olukorra lahendamiseks tuleks leida kahe teooria omavahel kooskõlaline ühisosa ja siis kuulutada kõikjal kehtivaks see ja jälle ainult see üks. Tõepoolest, kui näiteks lubada, et leidub erinevaid universumeid, siis kerkib kohe küsimus, kuidas nad omavahel ruumi ja aja ära jagavad, ja seda nii kvantiteedis kui kvaliteedis. Kas nad asetsevad ruumis ja ajas teineteise kõrval või sees, kuidas nad seal omavahel seotud on, esmajoones, kas lineaarselt või mittelineaarselt. On ju lahendamata isegi selline probleem nagu Eukleidese, Riemanni ja Lobatsjevski geomeetria kehtimine ja vahakord Universumis, millele juhib tähelepanu ka Andrei Linde oma raamatus *Физика элементарных частиц и инфляционная космология*. Aga miks mitte ei või need erinevad teooriad kehtida Universumi eri osades — erinevates universumites?

Universumid universumiteks, aga kus asume “meie=vaatlejad”? Kui meie universum on üks teiste kõrval, siis me asetseme ühes eraldi puuris teiste puuride kõrval. Kui meie universum on üks teiste sees, siis on meie “eriline” olukord võrreldav kraaviga. Aga võib-olla nii seda kui teist: oleme ühe puuri sees kraavis ja leidub veel teisi puure ka. Järgmine probleem on, milles seisnevad nende kraavide ja puuride erinevused ja kuidas nad omavahel seotud on, millised on nende erinevuste ja seoste kvantiteet, kvaliteet, iseloom, millised nendest on lineaarsed, millised mittelineaarsed ja kui erinevad nad on. Ja kuidas on see kõik seotud vaatleja kvantiteedi, kvaliteedi ning iseloomuga. Lubame siinjuures endale püstitada veel ühe probleemi: kui kaasaegne teadus teab midagi mittelineaarsetest probleemidest, mittelineaarsetest nähtustest, siis mida on eeldatud “vaatleja” kohta antroopsusprintsipiis, kas ta peab olema lineaarne sõdur või võib olla mittelineaarne geenius?

III. DIALOG JÄTKUB

Lubame nüüd endale uut avaramat pilku ja vaatame üle väideldava artikli need arutluskäigud, mille tendents on juba iseenesest üldistuse suunaga. Siin kerkivad järgmised hüpoteesid.

1. Kui John Wheeler oletab, et “kosmos on igavesti ostsilleeruv: Suured Paugud vahelduvad Suurte Kollapsitega ja järgmiste Suurte Paugudega”, siis küsime: kuidas need Suured Paugud ja Suured Kollapsid asetsevad üksteise suhtes ruumis ja ajas? Püüdkem leida neile eksisteerimisvõimalused üksteise kõrval või sees samaaegselt. Osakeste massil, jõuväljade tugevusel ja paljudel muudel omadustel jääb ka siis võimalusi varieerumiseks juhuslikul viisil.

2. Kui Andrei Linde "kombineerib paisumisteooriat juhuslike sümmeetriamurrangutega", siis miks tekitavad neid sümmeetriamurranguid just nimelt skalaarväljad, aga mitte näiteks erinevate universumite eksisteerimine? Kui "universumid" ei pruugi üksteisest täielikult eraldatud olla, vaid võivad üksteist ääripidi puutuda, siis on probleem üldisem. Nimelt vastupidi: kui eksisteerivad erinevad universumid, siis nad peavad üksteisega mingil moel seotud olema, see seos võib nende erinevate universumite erinevaid osi puudutada erinevalt, võib eksisteerida universumeid siduv ühine piirkond. Ja siit järgmine küsimus: kus asume "meie"? Kui "meie" asukoht on "eriline", siis "meie" ei pruugi asetseada sugugi mitte kogu ühes universumis või isegi selle mingis kraavis, vaid võime olla hoopistükkis mõnes eri universumeid ühendavas piirkonnas, teatud mõttes üldse universumitest väljas, universumite prügikastis. On mõnesuguseid kaalutlusi arvata just nimelt nii. Seejuures võib meie horisont olla selline, et me üldse pole võimelised nägema tõeliste universumite sisse.

IV. LÕPETUSEKS

Seda laadi võimalike uute seisukohtade esitamist, seekord filosoifeerialval problemaatilisel kujul, võib jätkata. Peatame siiski seekord siinkohal sellise mingist tunnustatud printsibiist lähtuva, selle julgustusel tekkinud vabadusse lendava julge mõttelennu, mille õigustuseks olgu siinkohal märgitud vaid seda, et temas ei näe vasturääkivusi. Täpsustagem veel kord, mida mõista "julgustamise" all, (antroopsus)printsibi poolt julgustatud väidete all: need on kõikmõeldavad üldistused, millest (antroopsus)printsip need "peab olema piiratud" välja eraldab.

PISIMÄRKUS MAX PLANCKI ASJUS

Piret Kuusk, "Jumal ja looduseadused". — *Akadeemia*, nr 1, 1993, lk 46–53.

Lauri Vaska:

Piret Kuusk kirjutab (lk 46): "Viimase avaliku loengu pidas 88-aastane Planck Göttingenis 1946. a suvel, pisut rohkem kui aasta enne oma jäädavat lahkumist 4. oktoobril 1947." Ma ei tea, kust Piret Kuusk "viimase avaliku loengu" aja maha kirjutas, aga see ei saanud olla 1946. a suvel.

Asusin Göttingeni 1946. aasta hilissügisel, 12. novembril immatrikuleerusin ülikooli (nii seisab *Studienbuch*'is), ja millalgi hiljem kuulasin Max Plancki (arvatavasti viimast) avalikku loengut ülikooli aulas. Kahjuks puudub dokumentatsioon kuupäeva kohta, kuid minu arvates pidi see olema kas 1947. aasta talvel või varakevadel. — Seisin aula rõdul vastu seina — just seisin, istekohad olid ammu enne ära võetud, ka seismiseks oli vaevalt ruumi. Ja nägin esseisjate peade vahelt, kui kuulus teadlane ratastoolis sisse veeretati; tooli lükkas Plancki tütar, umbes seitsmekümnene daam. Vanahärra jäi istuma (ratastooli), kõneles mikrofonis, teema umbes sama mis kõnealus *Akadeemias*. — Too sündmus tõstis teadagi sakslaste enesetunnet, nii allasurutud ning rusudes nagu nende maa tookord oli. Ettekandele järgnes tugev käteplagin, saalitäis (istujaid) austas suurt teadlast püstitõusmisega.

Planck suri samal aastal ja maeti Göttingeni surnuaiale. Matuserong möödus meie toonasest elukohast, eksiitludengite ühiselamust, Groner Landstrasse 14. (Sama Groner Landstrasse, mida mööda Jaan Krossi *Martens* — too *teine Martens* — tollaga Gronest Göttingeni sõitis (umbes nii, ammu loetud, ei mäleta täpselt).) Tolle matuserongi tunnistajaks ma siiski polnud, aga hiljem oli surnuaiale asja küll — matsime sinna ühe kaastudengi ja Nikolai Kannu — eestiaege kooli- ja poliitikategelase, haridusministri, Reaalkooli direktori, skaudijuhhi ja kes ta kõik oli. — Kui mälu ei peta, siis Max Plancki hauakivisse oli raiutud *Plancki konstandi*¹ arvuline suurus (pole meeles, mis ühikutes), ei muud, peale nime etc.

¹Füüsikalise objekti laine- ja korpuskulaaromadusi siduv universaalne konstant $h = (6,6256 \pm 5) \cdot 10^{-34}$ J·s.

KARL KIRP ONGI KARL KIRP

Aldo Kals, "Lisandusi Kaarel Kirde eluloole". — Akadeemia, nr 6, 1993, lk 1279–1286.

Enn Lillemets:

Geofüüsika- ja meteoroloogiaproffessor Kaarel Kirde (1892–1953) eluloolis andmeis on üks oma ootamatusega tähelepanelikuks tegev seik (lk 1280–1281): "Ka on [---] üks omapärane tõik, mis nõuab lahtimõtestamist ja teadlase hilisema eluga sidumist. Ta kasutas tõlke- ja muude kirjatööde juures mitmesuguseid varjunimesid (Karl Kirde, Karolus), näiteks Jānis Jaunsudrabiņš *Valge raamatu* tõlkijaks on märgitud Karl Kirde, sama raamatu eessõna all seisab lihtsalt K. K. [---] Teiste hulgas oli tal varjunimi Karl Kirp, mis on omamoodi humoorikas pseudonüüm, kus ei puudu kõlaline sarnasus Kaarel Kirde ees- ja perekonnanimega."

Sellele seigale on osutanud ka Kaarel Kirde personaalbibliograafia koostaja Heljo Virro: "K. Kirde oli tegev [---] ilukirjanduse tõlkijana jpm. Tõlkijana on ta kasutanud pseudonüüme Karolus, Karl Kirp, Karl Kirde." Samas teeb seda Kaarel Kirde õpilane Heinrich Aruksaar: "Pingelise töö kõrval jätkus aega ka harrastusteks (male, flöödimäng, ilukirjanduse lugemine, läतिकeelse kirjanduse tõlkimine eesti keelde)." (Vt rmt *Professor Kaarel Kirde (1892–1953): Kirjanduse nimestik*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu—Geofüüsika kateeder, 1992, lk 3 ja 9.)

Aldo Kalsi *Akadeemia*-artikli mõjul tuli meelde, et olen varem kusagilt ühest Karl Kirbust juba kuulnud. Leidsingi märkmeid, mis teatud *Postimehe* kauaaegse tõlkija ja toimetusliikme Marje Pedaja (1895–1992) jutu järgi (1983. aastal), viite: "Hakkasin enne sõda ka läti keelega tegelema, kaugele ei jõudnud, mõned teated, sõnumid ajalehele tõlkisin. Karl Kirp tõlkis ka läti keelest (peale Pukitsa), aga tema läks ära."

Samuti esineb Karl Kirbu nimi diplomaat Kaarel Robert Pusta meenuaarides (vt rmt Kaarel R. Pusta. *Saadiku päevik*. Tallinn: Olion, 1992). Raamatu kommenteerijalt Eero Medijaiselt saame rohkemgi olulist teavet (vt lk 12): "Karl Kirp (1895–1930) oli pärit Valgast, 1915 astus TÜ arsti-, hiljem õigusteaduskonda. Vabadussõjas oli Valga linna ja maakonna komandandi abi. Valdas läti keelt, arvati Eesti—Läti piirikomisjoni, 1920 oli Eesti delegatsiooni sekretäriks Bulduri konverentsil ja ühtlasi J. Tõnissoni erasekretäriks. Hiljem töötas "Postimehe" toimetuses ja Tartu linnavalitsuses. Tõlkis läti keelest, tegi kaastööd kirjastusele "Noor-Eesti"."

Kogunevad mõned argumendid, mis seavad kahtluse alla Kaarel Kirde tegevuse läti kirjanduse vahendajana.

1. Karl August Frisch eestistas oma nime Kaarel Kirdeks alles 1935. aastal, tõlkijanimena on seda kasutatud aga ainult 1928–1931. Muidugi ei välista esimene seik veel teist.

2. On vähe tõenäone, et Kaarel Kirde mingil põhjusel maha salgas nii tõsise huvi — tulemuseks ikkagi mitu tõlkeraamatut ja üks põhjalik eessõna — oma isikuandmeis *Eesti Avalikele Tegelasile* (1932), *Eesti Entsüklopeediale* (1934) ja *Eesti Biograafilise Leksikoni* täiendusköitele (1940).

3. Veidralt äkki ja lõplikult saaks see huvi otsa, mis on olnud aastail 1925–1931 pidev ja viljakas. Karl Kirbu puhul on selge, et mõned valminud tööd võisid ilmuda ka veel surmajärgsel aastal.

Ilmselt on õigus Kaarel Kirde pojalt Kalju Kirdel, kui ta Aldo Kalsi artiklit täiendades teatab (märkus lk 1281): “Mulle oli suureks uudiseks ja üllatuseks, et mu isa Kaarel Kirde (endine nimi 1935. aastani Karl Frisch) on tõlkinud läti kirjandust, kasutades nimesid Kirp, Karolus ja K. Kirde. Et mina seni midagi ei teadnud isa läti keele oskusest ega läti kirjanduse tõlgetest, siis võiks minu arvates too tõlkija olla keegi teine K. Kirde — või on tegemist varjunimega.”

Tõepoolest, läti keelest tõlkis ehtne Karl Kirp (täieliku nimega Karl-Bernhard Kirp), kes on kasutanud varjunimesid Karolus (1925–1927) ja Karl Kirde. Pole võimatu, et viimane, mitu aastat varem kuulnud-loetud varjunimi koguni inspireeris Karl Frischi oma nime eestistamisel.

Karl Kirbu puhul aga katkestas varane surm ühe lootustandvama meie lähimate naabrite kirjanduse vahendaja töö (Mart Pukitsa ja Karl Abeni kõrval). Eesti keeles jõudsid tema tõlkes siiski ilmuda hinnatud läti kirjanike Jānis Jaunsudrabiņš, Jānis Ezeriņš jt, kokku vähemalt kaheksa autori teosed. Ajakirjanduses publitseeritu võib kindlasti lisa tuua, sest pole sääl ju tihti tõlkija nime märgitudki.

Karl Kirbu muudest tegemistest on veel huvitav leida, et ta oli ka *Esimese Tartu ja Lõuna-Eesti kaubandus-tööstus-aadressraamatu* 1922 kokkuseadjaid.

EDITORIAL NOTE

Our neighbours, the Latvians, celebrate their national holiday in November. The independent Republic of Latvia was proclaimed on 18 November 1918. To mark the occasion, our journal devotes its first pages to the Latvian national poetess Aspazija (1868–1943). Her creation is analyzed by Ausma Medne, a Latvian critic living in Australia. We also publish two of Aspazija's poems.

After Nebuchadnezzar had conquered Jerusalem in the 6th century B.C., the Jews were taken into the Babylonian Captivity, and so the dispersion of Jews, or diaspora, had its beginning. But the Jewish diaspora was not confined to that. Estonian-born Michael Heltzer, professor at the University of Haifa, describes the deportations of Jews starting from Nebuchadnezzar's conquest to the campaign of Alexander the Great. Andres Kasekamp, a doctoral student at London University, refutes in his article the institutionalists' claim that Hitler had chosen years ahead the absolute wiping out of Jews as a method for solving the Jewish question. The author states that the Nazis had no elaborate plan concerning the Jews, their policy developed gradually rather, and had several turning points when alternatives were seriously discussed. On 29 May 1926 General Johannes Laidoner, commander-in-chief of the Estonian defence forces, delivered a speech to the Jews of Tallinn about his visit to Palestine. The importance of the speech lies in the fact that Laidoner was convinced then already that Palestine would become a Jewish state and a cultural centre of the Jews. He foresaw rapid development at a time when the Jewish population on Israel's territory was no more than 150,000 people.

An essential characteristic of a sovereign state is the existence of its own foreign ministry and foreign policy. The foreign ministry and diplomatic representations are the precondition, the guarantee and even a symbol of independence. Therefore the first ministries to be dissolved after the occupation of the Baltic states by the Soviet Union in 1940 were namely the ministries of foreign affairs. Eero Medijainen, lecturer of history at Tartu University, investigates when exactly the decision to do so was taken

and how it was carried out. He tries to find why the majority of staff retained their posts and temporized till the dissolution of the ministry, and why most Estonian representatives abroad showed a loyal attitude to the orders and circulars of the new puppet foreign minister Nigol Andresen.

Not only the Netherlands came out winner from the struggle with Habsburgs' Spain, it gave an impulse and served as a model of development for the whole of Europe. What could have been the spiritual, moral and cultural structure of this society and the philosophy of life that enabled the state and people to flourish in the mid-17th century? What were the mental criteria and value estimations that differentiated the Dutch from other modern European nations? Margus Laidre, Estonian ambassador in Sweden, searches for answers to these questions in the book *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* by Simon Schama, a Dutch cultural historian and professor at Harvard University. Acknowledging Schama's skilful treatment of details, Laidre still finds that sometimes Schama falls victim to his own presentation and finally begins to believe in the special chosenness of the Dutch people.

Next, the most renowned Estonian astronomer Ernst Öpik (1893–1985) proves that interstellar travel is absolutely excluded because of lack of energy needed, even if it were supplied by the most powerful possible source — annihilation of matter in contact with antimatter. From the human psychological aspect he also considers such voyages impossible, although, as a fantastic idea, he suggests that the flight could be spent in the state of hibernation.

Is St. Matthew's description of the visit of the Three Wise Men to see the "Jews' newborn king" a heartening legend or does it contain a true story? Priest Christoph Wrembeck SJ is convinced of the latter. To support his views he presents a precise analysis of the Greek original text which contains so many technical terms that in his opinion it is "an article for an astronomical journal rather than a fairy-tale". The Babylonian astronomers' 2000-year-old slabs in cuneiform writing confirm the same, prognosticating a very rare triple conjunction of Jupiter and Saturn which created the phenomenon of the Bethlehem star. The same Wise Men (Babylonian astronomers) were also the keepers of the cult of Marduk. Marduk's star, however, was Jupiter. Hence, the Wise Men's interest in "checking up" their calculations. Doctor of Divinity Chung Hyun-Kung from Korea delivered a speech at the

Congress of the World Council of Churches in Canberra, February 1991. Her speech became famous by presenting a vision of Christianity which disclaims its connections with the Western tradition and tries to find a background in the culture of the Far East. The translator of the speech, writer and essayist Jaan Kaplinski, asks in his concluding remarks whether Christianity is a Western or a universal phenomenon. What is universal in Christianity, and what is Western? To what extent can Christianity change itself in other cultural regions and still remain Christianity? And finally: perhaps these questions also spring from the Western interpretation of Christianity, and are senseless and superfluous in some other cultural context, for example, in the Far East.

The article by biologist Toomas Sutt discusses the opportunities for survival of man as a unique being in a unique universe in the ecological crisis caused by himself. Ethics acquire entirely new temporal and spatial dimensions in such a radically changed situation. Vivid evidence of this is the principle of responsibility which is first and foremost directed into the future.

Astronomer Heino Eelsalu, while reflecting on cultural history, poses the question whether the present-day diversity of human culture is descended from one protoculture or there have been several of them. He uses a multidisciplinary approach to find an answer.

In the section of book reviews literary critic Oskar Kruus browses the biographical lexicon of Estonian writers living in Sweden.

In the section of debates polemics continues about the manner of translating Martin Heidegger into Estonian and the interpretations of his philosophy. This time professor of history of philosophy at Tartu University Ülo Matjus, translator and investigator of Heidegger, responds to his opponents. Mathematician Helgi Kilp contradicts John Leslie's conclusions on the anthropic principle. Lauri Vaska, professor of chemistry at Clarkson University, disputes the time and place of Max Planck's last lecture as presented by physicist Piret Kuusk. Critic Enn Lillemets specifies the biographical data of Karl Kirp (1895–1930) who has been mixed up with Kaarel Kirde (1892–1953) in the article by Aldo Kals.

The issue ends with Part 4 of Max Weber's *Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism*.

Twisted road or straight path from persecution of the Jews to genocide?

Andres Kasekamp

In the debate on the transition from persecution of the Jews to full-scale racial extermination there exist two positions, one is dubbed the "intentionalist" and the other the "functionalist". The controversy centres on the question of how the Nazis' ideological hatred of the Jews became translated into action on the part of the administrative and governmental machinery. Intimately involved in this debate is the role of the Führer, Adolf Hitler. Did he personally issue an order to initiate the "Final Solution", the mass annihilation of the Jews, and if so, when?

Intentionalists assert that Hitler had planned the destruction of the Jews long before he came to power. They see an unbroken continuity in Hitler's utterances and his actions; his anti-semitic ideology and practice were identical. For intentionalists, the Nazi regime must necessarily have been Hitler-centred, with all key decisions being made by Hitler alone. Hitler, they maintain, started the war not only for the conquest of territory but also to provide the opportunity to carry out mass murder. The functionalist approach emphasizes the dynamics of the system — pressures on governmental and

administrative structures and institutions and the functional nature of policy. In National Socialist Germany an important dynamic was the constant struggle between factions with different power bases which attempted to carve out spheres of influence by proving their worth to the Führer by executing tasks according to their interpretation of the Führer's wishes. This resulted in a fragmented decision making process and chaotic collection of overlapping agencies, organizations and bureaucracies. It also provided the momentum for the progressive radicalization and brutality of Nazi actions.

The author rejects the intentionalist argument that Hitler for many years been convinced that total racial extermination was the means of solving the Jewish question. Nazi Jewish policy did not follow a preconceived plan, but rather it evolved in stages involving many turning points where alternative options were seriously considered. The only definite idea that all Nazi policymakers accepted regarding the Jews was the vague notion that ultimately the Jews had no place in Germany. The frustrations caused by the successive relative failures (in that they did not achieve the Nazis' self-imposed goal of a total solution) of the early years of the Nazi regime — boycott, legislation, Aryamization, or emigration — drove the Nazis forward in implementing progressive-

ly more extreme alternatives. The author contends that (contrary to some functionalists) the order for the commencement of the Final Solution must have come from Hitler and that it was given during the weeks following the immediate success of operation "Barbarossa" in the summer of 1941 when Hitler felt that his opportunities for demographically reordering Europe were limitless.

The final months of the Estonian foreign ministry

Eero Medijainen

The Estonian Foreign Ministry ceased operating in August 1940. The dissolution board of the Foreign Ministry worked from September to December 1940. Dismissals of the central office staff began immediately after Estonia was occupied by the Soviet Union in June 1940, although most people retained their posts till the dissolution of the Ministry, taking a wait-and-see attitude to the events happening. Most of the staff of Estonian diplomatic representations did the same. Their relation to the orders and circulars of the new Foreign Minister Nigol Andresen was loyal. Before 23 June 1940 none of Estonian ambassadors had broken ties with Tallinn, except those who had already been dismissed by that time. Even several dismissed

diplomats came back to Tallinn, although it was questionable whether they could ever get abroad again. The Estonian diplomats' loyal attitude to Johannes Vares's puppet government can have several explanations. There are facts confirming that in the summer of 1940 some people really believed in the so-called "Mongolian variant" distributed by Stalin's propaganda. This variant envisaged the preservation of some kind of fictitious independence for the Baltic states under the supreme rule of the Soviet Union. So, it did not seem absolutely impossible that the Estonian Foreign Ministry and Estonian embassies would remain. Probably the attitudes of Estonian representatives abroad were also influenced by the positive stance of several countries (Germany, Sweden, Finland) on Soviet activities in the Baltics. The Baltic diplomats found sympathy and support virtually from the US State Department only. Partly the behaviour of Estonian diplomats can be explained by the expectation of an imminent war between the Soviet Union and Germany. Possibly that is why attempts were made to preserve the foreign missions, and expressions of loyalty to J. Vares's government can be considered as tactics of temporizing. Anxiety over an uncertain future and over the fate of their families living in Estonia was also certain to influence the diplomats' behaviour. But the most significant reason why the Estonian diplomats expressed a

loyal attitude to the Soviet annexation came from the requirements of their profession. Representatives abroad could not get involved in home politics. But therefore it was also difficult for them to find the proper moment for breaking connections with Tallinn.

Awe, responsibility and hope: Man on the threshold of the 3rd millennium

Toomas Sutt

For the first time in the history of civilization mankind has reached a global borderline situation. There are at least three groups of danger factors whose character and scale allow us not only to guess but to see more and more clearly the outlines of the approaching disaster: the destructive potential of nuclear weapons and nuclear power stations, the aggravating ecological crisis, and the growing degradation of mankind's genofund.

From man's viewpoint the only solution can be the coevolution of biosphere and society. At that man must consider the laws of biosphere's structure and evolution: millions of diverse species in living nature, ecological equilibrium, geological time-scale. If mankind could really rearrange the character and trends of development of its activities, at least some hope for survival would remain, if not

— then the disappearance of Homo sapiens from the cosmic arena is extremely plausible.

Absolutely new values should be appreciated in the relations between man and nature. Hans Jonas calls this the principle of responsibility. This principle includes the expansion of man's ethic relation to nature as a whole and it is directed into the future. Man as a moral and transcendental being bears double responsibility. Firstly, we are obliged to preserve for our descendants a world fit for decent living, where, according to Albert Schweitzer's ethics, the main values should be awe of the cosmos and life, and love and goodness in human relations. Secondly, it is our duty to the Creator to preserve life as a unique phenomenon in the universe. Responsibility and hope give human existence a special significance.

On the reconstruction of proto-culture

Heino Eelsalu

Tracing back mankind's early cultural development requires an interdisciplinary approach including the description of how biosphere has changed over the latest hundreds of millennia. By now we have obtained a rather clear picture about the recent changes in global climate. On the other hand, molecular biology has found evidence of

Summaries

a "bottleneck" in mankind's history in the sense that less people lived on the Earth in that period than before and after it. This finding is to be juxtaposed with critical turns in the Earth's climatic (glacial) history. Attention is called to the possibility that, for a number of reasons, radioactivity responsible for the genetic mutations may have been considerably more intense in earlier times than it has been during the last millennia. Therefore, the assumed bottleneck could be dated to the more recent past than usually presumed.

The birth of protoculture must have taken place long before the beginning of the upper paleolithic epoch. Some major intellectual achievements of that epoch have already been recognized by archeologists and others. In particular, astrognostic evidence suggests that analogy may have been used at that time as an intellectual method.

In recent years linguists have started searches for clues to the early history of rational oral communication. Here both monogenetic and polygenetic concepts are to be evaluated against the background of changing nature.

PROTESTANTLIK EETIKA
JA KAPITALISMI VAIM

Max Weber

Tõlkinud Jaan Isotamm

IV

Selleks konfessiooniks,⁵ mille nimel peeti XVI ja XVII sajandil suuri poliitilisi ning kultuurilisi võitlusi kapitalistlikult kõige enam arenenud kultuurriikides Madalmaadel, Inglismaal ja Prantsusmaal ning mille poole me seetõttu kõigepealt pöördume, oli **kalvinism**⁶. Tema kõige iseloomulikumaks dogmaks oli tollal ja on üldiselt ka tänapäeval õpetus **predesti-**

---

⁵Järgnevalt ei huvita meid askeetlike suundade päritolu, *antecedentia* [Eelnenu. *Tlk.*] ja arengulugu **esmajärjekorras** sugugi, vaid me võtame nende ideoloogiat antud kujul, nii nagu ta täielikult arenenuna oli.

⁶CALVINIST ja kalvinismist üldiselt annab peale F. W. KAMP-SCHULTE põhjaliku teose (1869–1899) kõige parema kujutuse MARCKS 1892. Küllaldaselt kriitiline ja tendentslikkusest vaba pole CAMPBELL 1892. Tugevasti kalvinismivastane ja erapoolik kirjutus on PIERSON 1880–1891. Arengu kohta Hollandis on J. L. MOTLEYGA võrreldavad Madalmaade klassikud, eriti GROEN VAN PRINSTERER 1841–1846 ja 1864; **kaasaegse** Hollandi kohta GROEN VAN PRINSTERER 1860, edasi eelkõige FRUIN 1857 ning eriti NABER 1884; neile lisaks NUYEN 1886–1887; XIX sajandi kohta KÖHLER 1856; Prantsusmaa kohta POLENZ 1857–1869 kõrval nüüd ka BAIRD 1879; Inglismaa kohta peale TH. CARLYLE'i, TH. B. MACAULAY, DAVID MASSONI ja — *last not least* — LEOPOLD v. RANKE eelkõige mõned edaspidi tsiteeritavad GARDINERI ja FIRTHI teosed, edasi näiteks TAYLOR 1845 ning eeskujulik raamat WEINGARTEN 1868, lisaks E. TROELTZSCHI artikkel inglise “moralistidest” *Realenzyklopedie...* 1896jj; siis veel — mõistagi — TROELTZSCH 1912 ja silmapais-
tev essee *Kommunistische und demokratisch-sozialistische Strömungen während der englischen Revolution des 17. Jahrhunderts* teoses BERNSTEIN 1895, I, 2: 507jj. Parim bibliograafia (üle 7 000 nimetuse) on DEXTER 1880 (mis käsitleb eeskujulikult — ent siiski mitte ammen-
davalt — kirikliku **korralduse** küsimusi). Raamat on mitmeti parem kui PRICE 1836–1838, SKEATS 1891 ning teised käsitlused. Šotimaa kohta vt näiteks SACK 1844 ja teoseid JOHN KNOXIST. Arvukate üksikteoste hulgast Ameerika kolooniate kohta tõuseb esile DOYLE 1882–1907. Peale selle vt HOWE 1899, BROWN 1895 ning viiteid vastavates kohtades. **Õpetuslike** erinevuste osas võlgneb järgnev uurimus erilist tänu MATTHIAS SCHNECKENBURGERI loengutsüklile (1855). — Põhjanevas teoses RITSCHL 1870–1874 ilmneb autori omapärana ajaloolase uurimuse segiajamine väärtushinnangutega, nii et kogu ta mõtleteravuse suurejoonelisuse juures ei saa kasutaja alati täiesti kindel olla tema “objektiivsuses”. Seal, kus ta näiteks lükkab üm-

natsioonist (*Gnadenwahl*). On küll vaieldud selle üle, kas see õpetus on reformeeritud kiriku "kõige tähtsam" dogma või "ripats". Otsustused mõne ajaloolise fenomeni olulisuse üle on aga kas väärtus- või uskumisotsused — eriti kui nendega pole seotud mitte ainult "huvitatus", vaid ka "väärtusliku" püsivus. Või on nad siis oma mõju tõttu teistele ajaloosündmustele **kausaalse** tähtsusega: sel juhul on tegemist ajalooliseks peetavate otsustega. Kui lähtuda viimasest seisukohast, nagu siin on tehtud, ja esitada küsimus selle dogma kultuuriloolise **toime** tähtsusest, siis seda toimet tuleb kindlasti pidada kõrgeks.⁷ Kultuurivõitlus, mida pidas OLDENBARNEVELT, purunes vastu seda dogmat, lõhe Inglise kirikus muutus JAMES I ajal ületamatuks, kui kuningavõim ja puritaanlus ka dogmaatilisel — ikka selles õpetuses — läksid lahku, ning üldse käsitati **sedat** dogmat kalvinismis võimude poolt riigile kõige ohtlikumana ja võideldi selle vastu.⁸ XVII sajandi suured sinodid, eelkõige Dordrechtis ja Westminsteris, ning nende

ber SCHNECKENBURGERI käsitlust, on mulle tema käsitluse õigsus jäänud sageli kaheldavaks, nii vähe kui ma üldse luban endale arvamust avaldada. Mis nt edaspidi temale tähendab juba LUTHERI enda suurest religioosete mõtete ja meeleolude mitmekesisusest "luterlikku" õpetust, näib sageli olevat määratletud **väärtushinnangute toel**. See on luterlus, nagu ta (RITSCHLI arvates) olema **pidi**, mitte alati see, milline ta oli. Erilist märkimist ei vaja, et **kõikjal** on kasutatud KARL MÜLLERI, REINHOLD SEEBERGI jt teoseid. — Kui ma järgnevalt olen karistanud lugejat **nagu iseennastki** joonealuste märkuste pahaloomulise kasvajaga, siis määras selle vajadus võimaldada eriti **mitteteoloogidest** lugejatele siinse skitsi mõtete vähemalt esialgset kontrollimist ka mõnele sellega seostuvalle seisukohale viitamisega.

⁷Järgneva skitsi puhul tuleb kõigepealt rõhutada, et me ei vaatle siin CALVINI isiklikke, vaid kalvinismi seisukohti, ning neidki sel kujul, mille kalvinism omandas XVI sajandi lõpus ja XVII sajandil suurtel aladel, kus tal oli domineeriv mõju ning mis olid ühtlasi kapitalistliku kultuuri kandjaks. Saksamaa jäi esmalt **täiesti kõrvale**, sest puhas kalvinism polnud siin kuskil territoriaalselt valitsev usund. "Reformeeritud" pole loomulikult mingil moel identne "kalvinistlikuga".

⁸Juba anglikaani usutunnistuse 17 artikli, nn Lambethi artiklite ühine deklareerimine Cambridge'i ülikooli ja Canterbury peapiiskopi poolt 1595. aastal, mis (erinevalt ametlikust sõnastusest) selgelt õpetasid, et igavene surm on ette määratud, jäi kuninganna poolt ratifitseerimata. Selgesõnalisele surmaks predestineerimisele (mitte ainult hukatuse "lu-

kõrval paljud väiksemad võtsid oma töö keskpunkti selle dogma tõstmise kanooniliselt kehtivaks; lugematuile *ecclesia militans*'i [Võitleva kiriku. *Tlk.*] sangareile oli see kindlaks toeks, kutsudes niihästi XVIII kui ka XIX sajandil esile kirikulõhesid ja olles suurte taasärkamiste ajal sõjahüüuks. Me ei saa temast mööda minna ning õpime kõigepealt ta sisu tundma — sest meie ajal ei pea iga haritud inimene seda iseenesest teadma — Westminsteri usutunnistuse autentsest tekstist, mida nii independentlikud kui baptistlikud usutunnistused selles punktis lihtsalt kordavad⁹:

9. peatükk. (Tahtevabadusest.) Nr 3: Inimene on oma pattulangemise tõttu täielikult kaotanud võime juhtida oma tahet mingile vaimsele või õndsust kaasa toovale hüvele sedavõrd, et loomulik inimene, täielikult ärapöörduvana hüvest ja surmuna patus, ei ole võimeline pöörduma ega ennast ka selleks ainult ette valmistama.

3. peatükk (Jumala igavesest otsusest.) Nr 3: Jumal on oma vägevuse ilmutamiseks otsustanud mõned inimesed [---] määrata (*predestinated*) igavesele elule ja teised määrata (*foreordained*) igavesele surmale. Nr 5: Need inimesed, kes on määratud elule, on Jumal veel enne maailma loomist valinud oma igavese ja muutmatu kavatsuse ja salajase otsuse ja oma suvalise tahtega välja Kristuse igaveseks auks ning teinud seda täielikult vabast armust ning armastusest, ilma et teda selleks sunniks tingimuse või põhjusena oletus usust või headest tegudest või järjekindlusest ühes neist kummastki või millestki muust tema poolt loodud olendeis, vaid kõik see toimub tema hiilgava armu ülistamiseks. Nr 7: Jumalale oli meelepärane ülejäänud inimeste suhtes vastavalt oma tahte läbitungimatule nõule pärast armu jagamist või jagamata jätmist, nii nagu talle oli meelepärane, asuda oma piiramatu võimu ülistama tema poolt loodute üle ning

---

bamisele”, nagu pehmem õpetus tahtis) andsid just radikaalid määrava tähenduse (nõnda *Hanserd Knollys Confession* [Max Weber kasutab siin ja edaspidi nimetust *Hanserd Knollys Confession* (“Hanserd Knollyse usutunnistus”) *Particular Baptist*'ide 1644. a Londoni usutunnistuse kohta, mille allakirjutanuist oli esimeseks endine anglikaani ja hilisem baptisti vaimulik Hanserd Knollys (suri 1691. a). Vt *Baptist confessions of faith*. 1959. Ed. by William L. Lumpkin. Chicago—Philadelphia—Los Angeles: The Judson Press. *Tlk.*]).

⁹Siin ja edaspidi vt tsiteeritavate kalvinistlike usutunnistuste sõnastust MÜLLER 1903. Edaspidised tsitaadid on vastavates kohtades.

määrata neile häbi ja raev nende pattude eest oma hiilgava õigluse ülistamiseks.

10. peatükk. (Tegusast kutsumisest.) Nr 1: Jumalale on meelepärane tegusalt kutsuda kõiki neid, keda ta on määranud elule, ja ainult need tema poolt määratud ja talle sobival ajal oma sõna ja oma vaimu läbi, [---] seeläbi, et ta võtab neilt ära nende kivist südame ja annab neile elava südame, seeläbi, et ta pöörab nende uuendatud tahte oma kõikvõimsa jõuga selle poole, mis on hea [---].

5. peatükk. (Ettehoolest.) Nr 6: Mis puutub tigidaisse ja jumalavallatuise inimestesse, keda Jumal teeb varasemate pattude eest õiglase kohtumõistjana pimedaks ja kalgiks, siis ei võta ta neilt ära mitte ainult oma armu, mis oleks saanud nende mõistust valgustada ning nende südameid pehmendada, vaid ühtlasi ka anded, mis neil on, ja viib nad kokku selliste asjadega, millest nende rikutuse tõttu saab neile võimalus patustamiseks, ning annab nad peale selle nende endi pahede, ilmalike ahvatluste ja saatana võimusesse, mistõttu nad ise kalgistavad end isegi selliste vahenditega, mida Jumal kasutab teiste inimeste pehendamiseks.¹⁰

“Mingu ma põrgusse, aga selline Jumal ei saa mind iialgi sundida ennast austama” — oli teatavasti MILTONI arvamus sellest õpetusest.¹¹ Ent meile ei paku siin huvi sellele dog-

¹⁰Vt *Savoy Confession* [Independentide usutunnistus 1658. aastast. *Tlk.*] ning (Ameerika) *Hanserd Knollys Declaration*. Hugenottide predestinatsiooniõpetuse kohta vt samuti POLENZ 1857–1869, I: 545jj.

¹¹MILTONI teoloogiliste vaadete kohta vt artiklit EIBACH 1879. Pealiskaudselt käsitleb seda essee MACAULAY 1843, I 1823. a taastleitud *Doctrina Christiana* SUMNERI tõlkest (Tauchnitzi sarja nr 185, lk 1jj); lähemalt vt MILTONIST natuke skemaatiliselt liigendatud DAVID MASSONI ingliskeelset kuueköitelist põhiteost (1859–1894) ning sellele toetuvat MILTONI saksakeelset biograafiat ALFRED STERNI sulest (1877–1899). — MILTON hakkas varakult kahekordse predestinatsiooni õpetusest välja kasvama, jõudes lõpuks raugaeas täiesti vaba kristluseni. Tema eemaldumises kõigest oma kaasajaga seotust saab teda teatud mõttes võrrelda SEBASTIAN FRANCKIGA [(1499–u 1542), saksa kirjanik, algul Lutheri pooldaja, hiljem täieliku usuvabaduse nõudleja. Teos *Chronica: Zeitbuch und Geschichtsbibel von Anbeginn bis 1531. Tlk.*]. Ainult MILTONI loomus oli praktilis-positiivne, FRANCKI oma peamiselt kriitiline. MILTON on “puritaan” ainult selles ilmaliku elu ratsionaalse Jumala tahte orienteerumise laiemas mõttes, mille kalvinism on kestvalt järeililmale pändanud. Täpselt samas tä-

male hinnangu andmine, vaid selle koht ajaloos. Ainult lühidalt saame peatuda küsimusel, kuidas tekkis see õpetus ja millised ideed soodustasid ta kodunemist kalvinistlikus teoloogias? Kalvinistliku predestinatsiooniõpetuse juurde võis viia kaks teed. Usulise lunastustunde fenomen seostub just kõige aktiivsemate ja kirglikumatega neist suurtest palvetajatest, keda ajalugu AUGUSTINUSEST alates ikka ja jälle on kohanud, seostub nende kindla äratundmisega, et kõige eest võlgnevad nad tänu eranditult ühe objektiivse jõu toimele ning mitte vähimalgi määral endi tähtsusele. Röömsa kindluse vägev paatos, milles nende puhul leiab väljapääsu patutunde üüratu kramp, tabab neid pealtnäha väga järsku ning hävitab iga võimaluse kujutlemiseks, et see Jumala armu uskumatu kink johtuks mingist nende endi kaasabist või saaks olla seotud nende oma usu ja tahte, tegude või omandustega. Sellel oma suurima religioosse geniaalsuse perioodil, mil LUTHER oli suuteline kirjutama *Ristiinimese vabaduse*, oli ka talle kõige kindlamaks, absoluutselt ainsaks ja seletamatuks allikaks tema usulisele äravalitusele (*Gnadenstand*) Jumala "salajane otsus"¹². Vormiliselt ei loobunud ta sellest ka hiljem, — ent see idee ei omandanud tema juures kesket asendit, vaid jäi tagaplaanile seda enam, mida "reaalpoliitilistem" ta vastutava kirikupoliitikuna oli sunnitud olema. MELANCHTHON hoidus täiesti ettekavatsetult võtmast seda "ohtlikku ja tumedat" õpetust Augsburgi usutunnistusse ning luterlikele kirikuisadele oli dogmaatilisel kindel see, et Jumala arm on kaotatav (*amissibilis*) ja et seda saab uuesti saavutada patukahetsusega ning usuga Jumala sõnasse ning sakramentidesse. Otse vastupidiselt kulges see protsess CALVINIL¹³ selle õpetuse tähtsustamise märgatavas kasvus, sel ajal kui käis poleemiline diskussioon dogmaatiliste vastaste-

---

henduses saaks puritaaniks nimetada FRANCKI. Mõlemad jäävad "üksiklastena" meie vaatlusest välja.

¹²*Hic est fidei summus gradus: credere Deum esse clementem, qui tam paucos salvat, — justum, qui sua voluntate nos damnabiles facit* ["Usu kõrgeimaks astmeks on: uskuda, et Jumal, kes on nii vähesed lunastanud, on armuline, et ta on õiglane, olles oma tahtega loonud meid nii, et me võime olla hukatusse mõistetud". *Tlk.*] — nii kõlab kuulus lõik tema teosest *De servo arbitrio* ("Orjalikust tahtest").

¹³Õigupoolest tundsid mõlemad, nii LUTHER kui CALVIN, — vt märkusi RITSCHL 1880–1886 ja KÖSTLINI artiklit *Gott Real-*

ga. Õpetus predestinatsioonist on täielikult esitatud alles tema *Institutio* kolmandas trükis (1543) ning keskse asendi saavutas see alles postuumselt suurtes kultuurivõitlustes, mida püüdsid lõpetada Dordrechi ja Westminsteri sinodid. CALVINIL pole *decretum horribile* [Hirmus ettemääratus. *Tlk.*] **mitte läbi elatud** nagu LUTHERIL, vaid **välja mõeldud** ning seetõttu oma tähtsuse poolest kasvav koos iga tema ainult Jumala, mitte inimese poole pööratud usulisest huvist tuleneva ideelise konsekventsuse edasise kasvuga.¹⁴ Mitte Jumal pole inimeste, vaid inimesed on Jumala pärast olemas, ning kõigel, mis toimub — järelikult ka CALVINI jaoks kaheldamatu tõsiasi, et ainult väike osa inimestest on õndsusse kutsutud —, saab olla mõte üksnes Jumala suuruse ülistamiseks. Maisse "õiguse" mõõtude kohandamine Jumala suveräänsetele korraldustele on mõttetu ja eksimine tema suuruse vastu,¹⁵ sest tema ja ainult tema üksi on **vaba**, s.t allumatu üheleegi seadusele, ning Jumala otsused võivad olla meile ainult sedavõrd mõistetavad ja üldse teadasaadavad, kui ta ise heaks arvab neid meile teatavaks teha. Üksnes neist igavese tõe kübe-
metest peame kinni pidama, kõik muu — meie individuaalse saatuse **mõte** — on ümbritsetud salapärase pimedusega, mille sügavustesse tungimine on võimatu ja jultunud. Kui näiteks Jumala poolt hukkamõistetud kaebaksid oma teenimatu saatuse üle, siis oleks see sama, kui loomad esitaksid kaebusi selle üle, et nad pole inimesteks sündinud. Sest kõik Jumalast loodu on eraldatud temast ülepääsmatu kuristikuga ning pälvib temalt üksnes igavese surma, kui ta oma suuruse ülistamiseks midagi muud ei otsusta. Me teame ainult seda,

---

enzyklopedie's... 1896jj — kahesugust Jumalat: Uues Testamendis ilmutatud armurohket ja heldet Isa — sest see domineerib CALVINI *Institutio religionis christianae* esimestes raamatutes — ning taamal meelevaldselt toimivat despooti kui *Deus absconditus*'t [Varjatud Jumalat. *Tlk.*]. LUTHERIL pääses täielikult võidule Uue Testamendi Jumal, sest ta eitas metafüüsilisi **mõtisklusi**, pidades neid kasutuks ja ohtlikuks, CALVINIL aga saavutas võimu elu üle transsendentse jumaluse idee. Kalvinismi rahvalikus arengus ei saadud sellest muidugi kinni pidada, ent selle jumaluse asemele ei astunud nüüd Uue Testamendi taevane Isa, vaid Vana Testamendi Jehoova.

¹⁴Vt järgneva kohta SCHEIBE 1897 ning kalvinistliku teoloogia kohta üldse HEPPE 1861.

¹⁵*Corpus reformatorum*, LXXVII: 186jj.

et üks osa inimesi saab õndsaks, teine osa jääb hukatusse. Arvata, et inimeste teened või süüteod seda saatust mõjutaksid, tähendaks pidada Jumala igavesti püsivat absoluutselt vaba otsustamist alluvaks inimlikele mõjutustele: võimatu idee. Inimestele mõistetavast Uue Testamendi "Taevaisast", kes tunneb rõõmu patuse tagasipöördumisest nagu naisterahvas ülesleitud peenrahast, on siin saanud igasuguse inimliku arusaamise eest peidetud transsendentne olend, kes määrab igavesest ajast peale oma täiesti selgitamatute otsustega iga üksiku inimese saatuse ning otsustab universumi pisimategi osakeste üle.¹⁶ Et Jumala otsused püsivad muutmatuna, siis on tema arm niisama kaotamatu neile, kellele ta seda jagab, kui saavutamatu neile, kellele ta sellest ilma jätab.

See õpetus pidi oma pateetilise ebainimlikkusega selle grandioossele konsekventsile andunud generatsiooni meeldest mõjutama eelkõige nii, et tekkis ennekuulmatu **üksindustunne üksiku indiviidi sisemuses**¹⁷. Reformatsiooni-aegsele inimesele tähtsaimas asjas, igavese õndsuse saavutamises, oli tema osaks käia üksi oma teed igavesti ettemääratud saatusele vastu. Mitte keegi ei saanud teda aidata. Mitte ükski jutlustaja — sest Jumala sõna võis *spiritualiter* [Vaimselt. *Tlk.*] mõista ainult äravalitu. Mitte ükski sakrament — sest sakramendid on küll Jumala poolt määratud tema ausära suurendamiseks ning püsivad seetõttu vankumatult, kuid

¹⁶Eelnenud kalvinistliku õpetuse esitust võib üsna siin esitatu sarnaselt kontrollida näiteks HOORNBEEKI *Theologia practica* (Utrecht 1663) II raamatu 1. peatükist: *De praedestinatione* [Ettemääratusest. *Tlk.*] — on iseloomulik, et see lõik järgneb kohe tiitlile: *De Deo* [Jumalast. *Tlk.*]. Pühakirjast on HOORNBEEKI lähtepunktiks peamiselt Ef 1. — Me ei pea siin vajalikuks analüüsida erinevaid ebajärjekindlaid katsetusi kombineerida indiviidi vastutust predestinatsiooni ja Jumala ettehooldega ning päästa tahte empiirilist "vabadust" — need katsed algavad juba selle õpetuse esimesest arendamisest AUGUSTINUSEL.

¹⁷*The deepest community* (Jumalaga, M. W.) *is found not in institutions or corporations or churches, but in the secrets of a solitary heart* ["Tihedaimat ühendust (Jumalaga) ei leita mitte asutustes või ühendustes või kirikutes, vaid üksildase südame sügavustes". *Tlk.*], nõnda formuleerib EDWARD DOWDEN oma suurepärasest raamatus (1900) seda otsustava tähtsusega punkti. Täpselt samamoodi esineb see üksikisiku sügava sisemise üksilduse teema ka Port-Royali jansenistidel, kes olid predestinatsionalistid.

nad pole vahendid Jumala armu saavutamiseks, vaid on subjektiivselt ainult usu *externa subsidia* [Välised abinõud. *Tlk.*]. Mitte ükski kirik — sest lause *extra ecclesiam nulla salus* [Väljaspool kirikut pole lunastust. *Tlk.*] kehtib küll selles mõttes, et tõelisest kirikust eemalehoidja ei saa enam iialgi Jumala äravalitute hulka kuuluda¹⁸; ent (välisesse) kirikusse kuuluvad ka reprobeeritud [Hukatusse mõistetud. *Tlk.*] ning nad peavad sinna kuuluma ja alluma kiriku karistusvahendeile; mitte selleks, et seeläbi õndsust saavutada — see pole võimalik —, vaid et ka nemad peavad olema sunnitud Jumala käskudest kinni pidama tema ülistuseks. Ja lõpuks ei saa aidata Jumalgi — sest ka Kristus on surnud ainult äravalitute eest,¹⁹ kelle Jumal tema ohvrisurma läbi otsustas igaveseks ajaks lunastada. Katoliikluse suhtes oli kõige määravam see absoluutne (luterluses veel sugugi mitte kõigis üksikajus teostatud) kiriklik-sakramentaalse lunastuse äräjätmine. Siin jõudis lõpule see suur maailma lummusest vabastamise (*Entzauberung*) usundiajalooline protsess,²⁰ mis algas vanade juudi prohvetitega ning ühendatult helleenide teadusliku mõtlemisega loobus kõigist maagilistest lunastuse taot-

¹⁸*Contra qui hujusmodi coetum* (eriti kirikut, kus on olemas puhas õpetus, sakramendid ja kirikukari, *M. W.*) *contemnunt [---] salutis suae certi esse non possunt; et qui in illo contemptu perseverat electus non est* ["See, kes sel viisil põlgab kirikut [---] ei saa olla veendunud lunastuses; ja kes selle vastu tõrgub, pole äravalitud". *Tlk.*] (OLEVIANUS, *De substantia foederis gratuiti inter Deum et electos*, 1558: 222).

¹⁹"Õeldakse küll, et Jumal on oma poja saatnud selleks, et inimsugu lunastada — aga mitte see polnud tema siht, ta tahtis ainult üksikuid aidata välja hukatusest [---] ja ma ütlen teile, et Jumal on surnud ainult äravalitute eest [---]" (Broekis 1609. a peetud jutlus, vt ROGGE 1874–1876, II: 9 ning NUYENS 1886–1887, II: 232). Kristuse vahenduse põhjendamine on segane ka *Hanserd Knollys Confession*'is. Õigupoolest eeldatakse igal pool, et Jumal võinuks selle vahendi tegelikult ka kasutamata jätta.

²⁰[Väljendi *Entzauberung* autoriks peetakse FRIEDRICH SCHILLERIT. *Saksak. väljaande toim.*] — Selle protsessi kohta vt minu artiklitekogu *Wirtschaftsethik der Weltreligionen*. Juba muistse Iisraeli eetika erilise seisund talle sisuliselt lähedaste Egiptuse ja Babüloonia eetikaga võrreldes ning tema areng prohvetite ajast peale tugines täielikult, nagu mainitud artiklites näidatakse, sellele põhiprintsiibile: sakramentaalse maagia eitamisele lunastuse saavutamise teena.

lemise vahendeist kui ebausklikest ja kõlvatuist. Tõeline puritaan loobus isegi kõigist usutseremoonia märkidest haa juures ja mattis oma lähimaid ilma laulu ja kellata, et ainult ei ilmneks mingit *superstition*'i [Ebausku. *Tlk.*]: ei mingit usku lunastusse maagilis-sakramentaalsete toimingute varal.²¹ Polnud olemas mitte ainult maagilisi, vaid üldse mingeid vahendeid Jumala armu hankimiseks neile, kellele Jumal oli otsustanud selle andmata jätta. Seoses kalgi õpetusega kõige kreatuurliku kaugusest Jumala suhtes (*Gottferne*) ja väärtusetusest sisaldab see inimese sisemine isoleeritus ühelt poolt põhjuse puritaanluse absoluutselt negatiivsele hoiakule kõigi meelelis-**emotsionaalsete** elementide suhtes kultuuris ning subjektiivses religioossuses — sest need elemendid on lunastuse saavutamisel kasutud ja soodustavad sentimentaalseid illusioone ning kreatuurlikku jumalikustavat (*kreaturvergöttern*d) ebausku — ning koos sellega põhjuse loobumiseks kogu meelelisest kultuurist üldse.²² Teisest küljest aga moodustab see isoleeritus ühe juure tolele illusioonideta ja pessimistliku värvinguga individualismile,²³ mis veel tänapäeval ilmneb puritaanliku minevikuga rahvaste "rahvuiseloomus" ja insti-

²¹Samuti oli kõige järjekindlama seisukoha järgi ristimine kohustuslik ainult kindla ettekirjutuse põhjal, mitte lunastuse saavutamiseks vajalikuna. Seetõttu said ju Šoti- ja Inglismaa rangelt puritaanlikud independentid läbi suruda põhimõtte, et ilmselt hukatusse mõistetute (näiteks joomarite) lapsi ei pea ristima. Täiskasvanut, kes tahtis end ristida lasta, aga polnud veel "küps" armulauaks, lubas Edami sinod 1586. aastal (artiklis 32, 1) ristida ainult siis, kui ta käitumine on laitmatu ja ta ei pea selle sooviga silmas *zonder superstitie* [Ebausklikke lootusi. *Tlk.*].

²²See negatiivne suhtumine "meelelissusse" on, nagu DOWDEN 1900 suurepäraselt seletas, üks puritaanluse olemuslikke elemente.

²³Väljend "individualism" hõlmab kõige mitmekesisemaid nähtusi. Mida siin selle all mõeldakse, selgub loodetavasti järgnevast. Luterlust on — selle sõna teises tähenduses — nimetatud "individualistlikuks", sest elu askeetlik reglementeerimine on talle tundmatu. Taas täiesti erinevas mõttes kasutab seda sõna näiteks DIETRICH SCHÄFER, nimetades oma teoses (1900) keskaega "markantsete individuaalsuste" ajastuks, sest ajaloolasele oluliste sündmuste irratsionaalsetele aspektidele omistati tollal sellist tähendust, mida tänapäeval neile enam ei anta. Tal on õigus, ent võib-olla on õigus ka neil, kellega ta oma uurimuses vaidleb, sest mõlemad pooled peavad silmas midagi täies-

tutsioonides — nii hämmastavas vastuolus täiesti teist laadi prillidega, läbi mille hiljem nägi inimesi “valgustus”.²⁴ Me leiame taas predestinatsiooniõpetuse sellise mõju jälgi meid huvitaval ajastul selgelt eluviiside ja vaadete elementaarsest ilmingutest ning isegi sealt, kus doktriini kehtivus dogmana oli juba kadumas — oli ta ju ka **kõige äärmuslikumaks** vormiks sellele **Jumalale** lootmise (*Gottvertrauen*) **eksklusiivsusele**, mille analüüsiga siin tegeldakse. Nõnda kordub iseäranis näiteks inglise puritaanlikus kirjanduses silmatorkavalt sageli hoiatus, et ei usaldataks inimeste abi ja inimliku sõprust.²⁵ Isegi leebe BAXTER soovib sügavat umbusku lähimagi sõbra vastu ning BAYLY annab otseselt nõu mitte kedagi usaldada ja mitte kellelegi lasta midagi kompromiteerivat teada: usaldusmeheks peab olema ainult Jumal.²⁶ Seoses selle mentaliteediga on siis ka kõige hämmastavama vastan-

ti erinevat, kui räägivad “individuaalsusest” ja “individualismist”. — JACOB BURCKHARDTI geniaalsed formuleeringud on tänaseks osalt vananenud ning teadusele oleks just nüüd jälle ülimalt väärtuslik selle mõiste põhjalik ning ajalooliselt orienteeritud analüüsimine. Otse vastandina sellele vajadusele on loomulik, kui teatud ajaloolaste mängutarve sunnib neid antud mõistet plakatistiilis “defineerima”, et saada seda ainult ühele ajalooperioodile etiketina külge kleepida.

²⁴Ja samuti — loomulikult pehmemas — vastuolus hilisema katoliikliku doktriiniga. PASCALI samuti predestinatsiooniõpetusele tuginev sügav pessimism on seevastu jansenistlikku päritolu ning nimetatud sellest tulenev ja maailma eest põgenev individualism pole mingil moel kooskõlas katoliikluse ametliku positsiooniga. Vt selle kohta eespool (I osa, märkus 62) tsiteeritud HONIGSHEIM 1914.

²⁵Täpselt samasugune on see jansenistide juures.

²⁶BAYLY 1724: 187. Ka PH. J. SPENER (1712) on samal seisukohal: sageli ei anna sõber nõu Jumala au ja kuulsust silmas pidades, vaid teeb seda enamasti lihalikel (mitte tingimata egoistlikel) motiividel. — TH. ADAMS (*Works...* 1845–1847: LI) filosofoerib: *He — the “knowing man” — is blind in no man’s cause, but best sighted in his own. He confines himself to the circle of his own affairs, and thrusts not his fingers in needless fires [---] He sees the falseness of it (maailma, M. W.) and therefore learns to trust himself ever, others so far, as not to be damaged by their disappointment* [“Tema — “teadlik inimene” ei ole pime ühegi teise inimese huvides, vaid kõige teravama nägemisega enda omades. Ta piirdub omaenese tegevusringiga ega pista kätt asjatult tulle. Ta näeb maailma valskust ja õpib seetõttu usaldama iseennast alati

dina luterlusele täiesti kalvinistlikel aladel vaikselt ära kadunud erapiht*, mille suhtes CALVIN ise tundis kahtlust ainult võimaliku sakramentaalse väärtõlgenduse tõttu: see oli suurimate tagajärgedega sündmus. Eelkõige kui sümptom selle religioossuse toime iseloomust. Ent ka kui psühholoogiline impulss tema eetilise hoiaku arengu jaoks. Vahend afekteeritud süütunde²⁷ perioodiliseks "lõõgastamiseks" kõrvaldati. Selle tagajärgedest igapäevase kõlbelise elu praktikale tuleb veel juttu. Selgitust ei vaja aga selle tulemused inimeste kogu religioossele olukorrale. Kalvinistide suhtlemine oma Jumalaga toimus sügavaimas sisemises isolatsioonis, hoolimata tõelise kirikusse kuulumise vajalikkusest lunastuse saamiseks (*Heilsnotwendigkeit*)²⁸. Kes tahab selle omapärase atmosfää-

ja teisi niivõrd, et nende pettumus talle kahju ei teeks". *Tlk.*] — BAYLY (1724: 176) soovib veel igal hommikul enne inimeste hulka minekut ette kujutada, nagu mindaks ohtudest kubisevasse ürgmetsa, ning paluda Jumalalt "ettevaatuse ja õigluse katet". — See tunne läbib täielikult kõiki askeetlikke denominatsioone ja pani mõned pietistid elama lausa eremiitidena keset ilmalikku elu. Koguni SPANGENBERG tuletab oma (herrnhuutlikus) teoses (1779: 328) tungivalt meelde Jr 17, 5 sõnu "need on mees, kes loodab inimeste peale". — Hinnates säärasele maailmavaatele omast inimvaenulikkust, pööratagu tähelepanu ka sellele, kuidas tõlgendab J. HOORNBECK (1663, I: 882) kohustust **armastada oma vaenlasi**: *Denique hoc magis nos ulciscimus, quo proximum, inultum nobis tradimus ultori Deo [---] Quo quis plus se ulciscitur, eo minus id pro ipso agit Deus* ["Me maksame kätte kõvemini, kui anname ligimese, jättes talle kätte maksmata, **kättemaksja Jumala** hoolde [---] Mida tugevamini maksab kätte kannatanu, seda nõrgemalt teeb seda Jumal". *Tlk.*] — see on samasugune "kättemaksu edasilükkamine", mida esineb Vana Testamendi Paabeli vangipõlvele järgnevates osades: kättemaksutunde rafineeritud tugevdamine ja süvendamine võrreldes endise kättemaksmisega "silma silma vastu". "Ligimesearmastuse" kohta vt ka allpool märkust 35.

*Lutheri poolt vastandina katoliiklikule kõrvapihile soovitatud vabatahtlik pattude ülestunnistamine vabalt valitud vaimulikule. Pole saavutanud laiemat levikut. *Tlk.*

²⁷Muidugi pole pihitool ainult sellisena toiminud; näiteks on A. MUTHMANNI (1907: 65) formuleeringud ülimalt komplitseeritud pihiküsimuse kohta liialt lihtsad.

²⁸Just see kombinatsioon on nii oluline otsustamisel kalvinismi sotsiaalsete organisatsioonide aluste üle. Need toetuvad kõik sisemiselt

ri spetsiifilist mõju tunda²⁹, see vaadaku kogu puritaanliku kirjanduse kõige loetavamast raamatust: BUNYANI* *The Pilgrim's Progress*ist³⁰ kirjeldust *Christian*'i [Kristlase. *Tlk.*] käitumisest pärast seda, kui talle on saanud selgeks, et ta viibib "hukatuse linnas", ja teda on tabanud kutse asuda viivitamatult palverännakule taevasesse linna. Naine ja lapsed klammerdusid tema külge, — ent ummisjalu, sõrmi kõrvadesse toppides ja *Life, eternal life!* ["Elu, igavene elu!" *Tlk.*] hüüdes tormab ta minema, ning mitte mingi rafineeritus ei saaks edastada paremini üksnes iseendaga tegeleva, ainult iseenda pääsemise peale mõtleva uskliku puritaani meelsust kui oma vangistuses kirjutava ja sealjuures kogu uskliku maailma kiiduavalduste osaliseks saava katlapaikaja naiivsed tunded, nii nagu need väljenduvad veidi GOTTFRIED KELLERI *Õiglas*i *kammisseppi* meenutavates õlistes vestlustes, mida ta teel

"individualistlikele" "eesmärgi-" või "väärtusratsionaalsetele" motiividele [Max Weber eristab nelja sotsiaalse käitumise tüüpi: a) eesmärgiratsionaalne (*zweckrational*) vastab Vilfredo Pareto "loogilisele käitumisele": subjektil on kindel siht ja vahendid selle saavutamiseks; b) väärtusratsionaalne (*wertrational*) on küll loogiline, kuid sõltub mõnest kõrvaltegurist, nt usulisest või eetilisest; c) afektiivne e emotsionaalne ning d) traditsiooniline. *Tlk.*]. Indiivid ei suhtu neisse iialgi emotsionaalselt. "Jumala au" ja isiklik lunastus jäävad alati kõrgemale "teadvuslävest". See annab puritaanliku minevikuga rahvaste sotsiaalsetele organisatsioonidele veel tänapäevalgi teatud iseloomulikud jooned.

²⁹Doktriini antiautoritaarne põhijoon, mis tunnistas õigupoolest mõttetuks ja kehtetuks igasuguse kirikliku ja riikliku hoolekande eetika ja hingepäästmise üle, tõi pidevalt kaasa tema ärakeelamise, eriti Madalmaade generaalstaatide poolt. Tagajärjeks oli alati konventiklite tekkimine [Siin kasutatakse seda sõna, algselt *conventiculum* = deminutiiv sõnast *conventus*, salajaste sektide tähenduses. *Tlk.*] (nii pärast 1614. aastat).

*John Bunyan (1628–1688), inglise kirjanik ja baptistlik rändjutlustaja; põhiteos *Palveränduri teekond* on ilmunud enam kui sajas keeles. Esimene tõlge eesti keelde juba 1760. aastail käsikirjaliselt vennastekoguduse ringides, esmatrükk (lõunaestikeelne) 1817. a. *Tlk.*

³⁰JOHN BUNYANI kohta vt tema biograafiat FROUDE 1880, lisaks (pealiskaudset) skitsi MACAULAY 1841, II: 227. — BUNYAN on ükskõikne kalvinismisest denominatsioonide erinevuste suhtes, olles siiski ise range kalvinistlik baptist.

olles sinnasamasse pürgijatega peab. Alles siis, kui ta ise on kindlas kohas, tärkab mõte, et tore oleks nüüd ka perekonda enda juurde saada. See on samasugune piinarikas hirm surma ja surmale järgneva ees nagu ALFONSO de LIGUORIL, mida DÖLLINGER* meile on kirjeldanud, nii eredalt kõikjal tuntav — lõpmatult kaugel sellest uhke siinpoolse vaimust, mida väljendab MACHIAVELLI neid Firenze kodanikke ülistades, kellel — paavsti ja interdikti vastu võideldes — “seisis armastus kodulinna vastu kõrgemal hirmust nende hingede pääsemise pärast”^{30a} ning muidugi veel kaugem tunnetest, mida RICHARD WAGNER on Siegmundile enne surmavõitlust suhu pannud: “Tervita minu poolt Wotanit, tervita Walhallat... Ent ära räägi mulle tõesti midagi Walhalla ligipääsmatust öndsusest.” Ainult et muidugi on selle hirmu mõju BUNYANIL ja LIGUORIL nii iseloomulikult erinev: sama hirm, mis viib ühe mõeldamatu enesealanduseni, kannustab teist väsimatuks ja süstemaatiliseks võitluseks eluga. Millest see vahe?

Esmapilgul näib mõistatusena, kuidas sai seostuda selle tendentsiga inimese sisemise vabanemise poole tihedaimaist ahelaist, millesse maailm ta pannud oli, kalvinismi vaieldamatu üleolek sotsiaalse organisatsiooni alal.³¹ Nii imelik kui

---

*Püha Alfonso Maria de Liguori (1696–1787), itaalia vaimulik, 1732. aastal redemptoristide ordu asutaja, kanoniseeriti 1839. a.

Ignaz v. Döllinger (1799–1890), saksa katoliiklik teoloog ja ajaloolane, Müncheni ülikooli kirikuõiguse ja -ajaloo professor. Ei tunnistanud paavsti ilmeksimatuse dogmat, ühines kirikust väljaheidetuna vanakatooliiklastega. *Tlk.*

^{30a}[MACHIAVELLI 1846, I, 3: 195. *Saksak. väljaande toim.*]

³¹Viitamine sellele, et reformeeritud kristluse sotsiaalsele loomusele oli kahtlematult suure tähtsusega kalvinistlik idee lunastatuks saamise eeltingimuseks “Kristuse kehaga ühekssaamise” (CALVINI *Institutio*, III, 11: 10) vajadusest johtuvalt kuulumisest mõnda Jumala eeskirjadele vastavasse kogudusse, on arusaadav. Meie spetsiaalse vaatekohajaoks on aga probleemi raskuspunkt veidi teistsugune. See dogmaatiline idee oleks saanud kujuneda ka kiriku puhtalt institutsionaalse loomuse puhul ja ongi seda teinud, nagu teada. Iseendast pole sel ideel psühholoogilist jõudu äratada kogudustloovat initsiatiivi ning tollele peale selle anda säärast tugevust, nagu see oli kalvinismil. See tema kalduvus kogudusi luua andis tulemusi just “ilmalikult” ka väljaspool Jumala

ettekirjutatud kirikukoguduste skeemi. Siin on määravaks usk, et tegutsedes *in majorem Dei gloriam* [Jumala suuremaks auks. *Tlk.*], tõendab kristlane oma äravalitust (vt allpool) ning terav hirm kreatuurliku jumalikustamise ning igasuguse inimestega isiklikesse suhetesse sattumise ees pidi seda energiat märkamatu juhtima asjaliku (impersonaalse) tegevuse rööbastele. Kristlane, kellel on südame peal oma äravalituse tõendamine, tegutseb **Jumala** huvides ning need sihid saavad olla ainult ebaisikulised. Igasugune puhtalt emotsionaalne — järelkult ratsionaalselt tingimatu — inimese isiklik suhe inimesega kutsub puritaanlikus nagu ka igasuguses askeetlikus eetikas väga kergesti esile just kahtlustuse kreatuurliku jumalikustamises. **Sõpruse** suhtes — peale juba varem öeldu — näitab seda küllalt selgesti järgmine hoiatus: *It is an irrational act and not fit for a rational creature to love any one farther than reason will allow us [---] It very often taketh up mens minds so as to hinder their love of God* ["See on irratsionaalne akt, sest ratsionaalsel olendil ei sobi kedagi armastada tugevamini, kui seda lubab mõistus [---] See tunne täidab väga sageli niivõrd inimeste südameid, et takistab neil armastamast Jumalat". *Tlk.*] (BAXTER 1678, IV: 253). Niisuguseid argumente kohtame ikka ja jälle. Kalviniste vaimustab mõte, et Jumal peaks maailma ja ka sotsiaalse korralduse loomise oma au ja kuulsuse ülistamise vahendiks tahtma **objektiivselt otstarbekat**; mitte kreatuurlikku tema enda pärast, vaid kreatuurliku korraldamist oma tahte järgi. Pühastatute predestinatsiooniõpetuse läbi vabastatud teoiha tulvab seetõttu täielikult nende püüdlusse maailma ratsionaliseerida. Puritaanluse jaoks tulenes — nii vähe kui ta iseendast uus oli — kreatuurliku jumalikustamise hukkamõistmisest ka idee, et "**avalikku**" kasu või ka *the good of the many* [Paljude hüve. *Tlk.*], nagu BAXTER seda (1678, IV: 262 veidi kistult Ro 9, 3 tsitaadiga ["Sest ma sooviksin ise saada äraneetavaks, Kristusest lahku oma vendade heaks, kes on mu sugulased liha poolest". *Tlk.*]) täielikult hilisema liberaalse ratsionalismi vaimus formuleerib, tuleb eelistada igasugusele üksikisiku "personaalsele" või "privaatsele" hüvele. — Ameeriklaste traditsiooniline vastumeelsus isiklike **teenuste** suhtes seostub peale teiste "demokraatlikest" tunnetest tulenevate tõsiste põhjuste (kaudselt) siiski ka selle traditsiooniga. Kuid samuti puritaanliku minevikuga rahvaste **suhteliselt** suur immuunsus tsesarismi vastu ning üldse inglase sisemiselt vabam hoiak oma suurte riigimeeste suhtes, mis ühelt poolt kaldub rohkem suurst "tunnustama", teiselt poolt aga hoidub igasugusest hüsteerilisest armumisest neisse ning tõrjub tagasi mõtte, et kedagi võidaks kohustada olema poliitiliselt oboedientne [Kuulekas. *Tlk.*] "tänulikkusest" — vastupidiselt sellele, mida me Saksamaal 1878. aastast peale negatiivselt või positiivselt oleme

ta algul paistabki, tulenes just see ainult tollest spetsiifilisest värvingust, mille kristlik "ligimesearmastus" kalvinismis pidi üksikisiku sisemise isolatsiooni survel omandama. Eelkõige tulenes ta sellest dogmaatiliselst.³² Maailm on määratud selleks — ja ainult selleks, et teenida Jumala eneseülistamist, äravalitud kristlane on olemas selleks — ja ainult selleks, et Jumala au siinses maailmas tema käskude täitmisega omalt poolt suurendada. Ent Jumala tahteks oli kristlaste sotsiaalne tegevus, sest ta tahtis, et elu sotsiaalne kuju vastaks tema käskudele ning oleks suunatud sellele eesmärgile. Kalvinistide sotsiaalne³³ ilmalik tegevus on ainult töötamine *in majorem gloriam Dei*. Samaloomuline on seetõttu ka **kutsealane** töö, mis on kasulik maisele elule tervikuna. Juba LUTHERILT leidsime tööjaotusel põhineva kutselise töö tuletamise "ligimesearmastusest". Ent see, mis temal jäi täiesti ebamääraseks idee konstruktsiooniks, sai kalvinistide eetilise süsteemi iseloomulikuks osaks. "Ligimesearmastus" ei avaldu — sest ta tohib teenida ainult Jumala kiitust³⁴, mitte **kreatuurlikku**³⁵ — *esmajoones lex naturae*'ga antud **kutseliste** ülesannete täitmisena ning sealjuures omandab "ligimesearmas-

kogenuid. — Selle kohta, et autoriteetidesse uskumine — mis on lubatav ainult ebaisikulisena, pühakirja sisule suunatuna — ning koguni ka kõige eühamate ja silmapaistvamate inimeste ülemäärane hindamine — sest sellega ohustatakse eventuaalselt kuulekust **Jumalale** — on patt, vt BAXTER 1678, I: 56. — See, mida tähendas poliitiliselt "kreatuurliku jumalikustamisest" hoidumine ja printsip, et eelkõige kiriku, ent lõppkokkuvõttes kogu elu üle peaks ainult Jumal "valitsema", ei kuulu meie konteksti.

³²Dogmaatiliste ja praktilis-psühholoogiliste "konsekventside" suhetest tuleb veel mitmel korral juttu. Et need pole identsed, pole vist vaja eraldi märkida.

³³Loomulikult mitte sotsiaalne selle sõna tänapäevases tähenduses, vaid üksnes poliitiliste, kiriklike ja teiste ühisorganisatsioonide raames tegutsemise mõttes.

³⁴Head teod, mida ükskõik millise muu sihiga kui Jumala austamise pärast tehakse, on **patused**: *Hanserd Knollys Confession*, XVI peatükk.

³⁵Mida säärane kogu elu sidumine ainult Jumalast tingitud ebaisikulise "ligimesearmastusega" usulise ühiselu enda alal tähendab, seda saab endale väga hästi teha selgeks näiteks *China Inland Mission*'i ja *International Missionaries' Alliance*'i käitumise varal (vt selle kohta WARNECK 1899: 99, 111). Tohutute kuludega varustati misjonäride

tus" omapärase objektiivselt ebaisikulise loomuse: ta muutub meid ümbritseva ühiskondliku maailmakorra ratsionaalseks kujundamiseks. Sest selle maailmakorralduse imeliselt otsustav ülesehitus ja loomine, mis on ju Piibli ilmutuse ja samuti loomuliku arusaamise kohaselt inimsoo "kasuks" ko-

hiigelkarjad, näiteks üksnes Hiina jaoks 1000 misjonäri, selleks et nad rändjultustajatena "pakuksid" paganatele evangeeliumi rangelt sõnasõnalises mõttes, sest Kristus on seda käskinud ja teinud oma tagasituleku sellest sõltuvaks. Kas nende jutluste ohvriks langenud hiinlased kristlusele võideti ning järelikult öndsuse pälvisid ja kas nad misjonäride keelt grammatiliseltki mõistsid — see on põhimõtteliselt hoopis kõrvaline ning Jumala asi, kes selle üle ju ainuüksi otsustab. Hiinas oli HUDSON TAYLORI arvates (WARNECK 1899) ca 50 miljonit perekonda, 1000 misjonäri "said kätte" 50 perekonda päevas ning nõnda saadi 1000 päeva või vähem kui 3 aasta jooksul evangeeliumi "pakkuda" kõigile hiinlastele. — See on täpselt sama skeem, millest kalvinism juhindus näiteks oma kirikukaris: selle sihiks polnud kontrollitavate hingeõnnistus — mis oli üksnes Jumala (ja *in praxi* nende enda) asi ning mida ei saanud mingite kiriklike kasvatusvahenditega mõjutada —, vaid Jumala au suurendamine. — Selle kaasaegse misjonitegevuse eest pole vastutav kalvinism kui säärane, sest see on denominatsioonidevahelisel alusel. (CALVIN ise eitab paganamisjoni kohustust, sest kiriku edasine laienemine olevat *unius Dei opus* [Ainsa Jumala asi. *Tlk.*]) Ent misjonitegevus pärineb siiski ilmselt sellest puritaanliku eetikaga seotud kujutlusteriingist, mille põhjal ligimesearmastuseks on küllalt Jumala käskude täitmisest tema suuremaks auks. Sellega on ka ligimesele antud, mida ta väärt on, ning edasine on Jumala enda asi. — "Inimlikkus" suhtlemises "ligimesega" on nii-öelda tuimenenud. See avaldub mitut moodi. Näiteks — et osutada veel ühele selle õhustiku sedalaadi rudimendile — väljendus see reformeeritud kiriku teatud suhtes õigustatult kuulsa *caritas*'e [Halastuse. *Tlk.*] alal: Amsterdami lastekodulapsi, kellele veel XX sajandil pandi selga püstloodis mustaks ja punaseks või punaseks ja rohelineks poolitatud kuued ning püksid — omamoodi narririietus — ja viidi sellises rüüs kirikusse, peeti minevikus kindlasti vägagi hingeülendavaks vaatepildiks ning nad olid Jumala kiitmiseks kasulikud just sel määral, mil kõik personaalselt "inimlikud" tunded oleksid pidanud end sealjuures solvatuna tundma. Ja samuti — me saame seda veel näha — kuni eraviisilise kutsetegevuse kõigi üksikasjadeni. — Loomulikult näitab see kõik üksnes teatud tendentsi, mida me hiljem isegi mingil määral piirame. Ent kui ühe — ja väga olulise — sellise askeetliku usklike tendentsina oli seda vaja siin konstateerida.

handatud, lubab hinnata töötamist selle impersonaalse ühiskondliku kasu huvides Jumala au ja kuulsust edendavana ning seega Jumalale meelepärasesena. Teadlikult täiesti välistada teodiike probleemi ja kõiki neid peamurdmisi maailma ning elu "mõtte" üle, millega teised end vaevasid, tähendas puritaanile ja samuti — hoopis teistel põhjustel — juudile midagi absoluutselt iseendastmõistetavat. Ja teatud mõttes oli see muide samuti kogu mittemüstilise kristliku religioossuse puhul. Kalvinismis lisandus sellele jõudude kokkuhoiule veel üks samasuunaline joon. Vastuolu "üksikisiku" ja "eetika" vahel (SØREN KIERKEGAARDI mõttes) polnud kalvinisti jaoks olemas, kuigi kalvinism jättis üksikisiku usuasjades täiesti iseenda hoolde. Siin pole koht analüüsida selle põhjusti ning niisuguse vaatepunkti tähendust kalvinismi poliitilises ja majandusalases ratsionalismis. Selles peituvad kalvinistliku eetika **utilitaarse** iseloomu juured ning samuti lähivad kalvinistliku kutsekontseptsiooni olulised iseärasused selle vastuolu puudumisest.³⁶ — Siin pöördume aga esmalt veel kord tagasi predestinatsiooniõpetuse vaatlemise juurde.

Sest meile on põhiprobleemiks järgmine: kuidas seda doktriini **taluti**³⁷ ajastul, kui hauatagune elu polnud mitte ainult olulisem, vaid mitmes suhtes ka palju kindlam kõigist mai-

³⁶Igas mainitud suhtes on täiesti erinev Port-Royali predestinatsioonalselt determineeritud eetika oma müstilise ja teispoelse, järelikult selles mõttes katoliikliku orientatsiooni tõttu (vt HONGSHEIM 1914).

³⁷KARL BERNHARD HUNDESHAGEN (1864, I: 37) esindab — sellest ajast peale sageli korratud — seisukohta, et predestinatsioonidogma olevat olnud teoloogide, mitte rahva õpetuseks. See vastab tõele ainult siis, kui mõistet "rahvas" samastada harimatute alamkihtide **massiga**. Ning isegi siis vastab see tõele vägagi piiratult. KÖHLER (1856) pidas 1840. aastal just "masse" (mõeldud on Hollandi väikekoodanlasi) rangelt predestinatsioonalselt meelestatuks: igaüks, kes eitas kahesugust ettemääratust, oli neile ketser ja hukkamõistetud. Teda ennast küsitleti tema (predestinatsioonalselt mõeldud) taassünni aja suhtes. DA COSTA [Gabriel (hiljem Uriel) Acosta (da Costa, u 1591–1640), Portugalis sündinud ristitud juudist hollandi usufilosoof, pöördus Amsterdams tagasi judaismi, sattus hinge surematuse küsimuses ortodokssete rabidega vastuollu, pandi sünagoogis vande alla ning lõpetas elu enesetapuga. Tema teos *Exemplar humanae vitae* ilmus postuumselt 1687. a. *Tlk.*] pretsedent ja DE KOCKI [Johannes Coccejus (õieti Kock või Koken, 1603–1669), hollandi teoloog, Leydeni ülikooli professor. Lõi omapärase reformitud

usulise süsteemi, nn liiduteoloogia (*theologia foederalis*). Tlk.] lahku-
lõõmine olid sellest tingitud. Mitte ainult CROMWELL — keda juba
ZELLER (1853: 17) oli esitanud näitena selle dogma toimest —, vaid
ka tema pühistatud teadsid kõik väga hästi, millega on tegemist, ning
Dordrecht ja Westminsteri sinodite kaanonid selles küsimuses olid suu-
rejooneline rahvuslik sündmus. CROMWELLI *tryer*'id ja *ejector*'id
[Ametiisikud, kes kontrollisid kandidaatide sobivust vaimulikele ame-
tikohtadele. Tlk.] lubasid ligi ainult predestinatsiooniõpetuse pooldajaid
ning BAXTER (*Life*, I: 72), ehk küll muidu opositsioonis, peab selle mõ-
ju vaimulikkonna kvaliteedile märkimisväärseks. See, et reformeeritud
pietistidel, Inglismaa ja Hollandi konventiklite liikmetel, poleks olnud
selgust selle doktriini suhtes, on täielikult välistatud; just see õpetus tõi
nad kokku *certitudo salutis*'t otsima. Mida predestinatsioon tähendas,
resp. ei tähendanud seal, kus ta oli teoloogide õpetuseks, võib näha kirik-
likult veatust katoliiklusest, millele see doktriin esoteerilise õpetusena
ja ebamäärasel kujul polnud sugugi võõras. (Määravaks oli sealjuures
asjaolu, et alati heideti kõrvale vaade, mille järgi üksikisik peaks end
pidama äravalitaks ja seda tõendama. Vt katoliiklikku doktriini näiteks
VAN WYCK 1708. Millisel määral oli PASCALI usk ettemääratusse
laitmatu, seda siin ei uurita.) — H(UNDESHAGEN), kes sellele õpetu-
sele ei sümpatiseeri, ammutab oma muljeid ilmselt peamiselt Saksamaa
oludest. Selle tema antipaatia põhjuseks on puhtdeduktiivselt saadud
arvamus, et doktriin peaks tooma kaasa kõlbelise fatalismi ja antinoo-
milisuse. Selle arvamuse lükkas ümber juba ZELLER (1853). Teisest
küljest ei saa eitada, et säärane pööre oluaks võimalik; sellest räägivad
juba niihästi MELANCHTHON kui ka WESLEY: ent on iseloomulik,
et mõlema puhul oli tegemist selle dogma ja emotsionaalse “usku-
mise” religioossuse kombinatsiooniga. Sellisele religioossusele, kus
puudus enda äravalituse tõendamise ratsionaalne idee, on too tagajärg
tõepoolest asjade loomulikuks käiguks. — Islamis on nood fatalist-
likud konsekventsid olemas. Kuid miks? Sellepärast, et islamis käib
ettemääramine predeterministlikult (mitte predestinatsioonalselt) seal-
poolse saatuse, mitte siinpoolse lunastuse kohta, ja et seetõttu polnud
islamist mingit tähtsust eetilisel kõige otsustavamal: oma predestinee-
rituse “tõendamisel”, ning sellest sai järelikult johtuda ainult sõjaline
vaprus (nagu “moiradegi” puhul), mitte aga järelduda metoodiline elu,
mille eest ju religioosset “tasu” polnud. Vt ULLRICH 1912. — Dok-
triini pehmenemised, mida tõi kaasa praktika — näiteks BAXTER —,
ei puudutanud tema olemust, seni kui jäi puutumata idee konkreetse
üksiku indiviidi kohta käivast Jumala selektiivsest otsustamisest ning
selle indiviidi proovilepanekust. — Lõppkokkuvõttes on aga eriti just

se elu huvidest³⁸? Sedamaid pidi ju iga üksiku uskliku ette kerkima küsimus, mis nihutas kõik muud huvid tagaplaanile: Kas **mina** olen äravalitud? Ja kuis võin **mina** selles veenduda³⁹? — CALVINI enda jaoks polnud see mingi probleem. Ta tundis ennast “tööriistana” ja oli oma äravalituses kindel. Seetõttu oli tal küsimusele, kuidas saaks üksik inimene teada enda äravalitusest, ainult üks vastus: me peame rahul olema teadmisega Jumala otsustamisest ning õige usu kaudu saavutatava püsiva usaldusega Kristuse vastu. Ta heidab põhimõtteliselt kõrvale oletuse, nagu võiks teiste inimeste käitumise põhjal näha, kas nad on äravalitud või hukatusse mõistetud, kui ülbe katse tungida Jumala saladustesse. Äravalitud ei erine maises elus mitte millegi poolest hukatusse mõistetutest⁴⁰ ning ka kõik äravalitute subjektiivsed kogemused on *ludibria spiritus sancti*’na [Püha vaimu naljadena. *Tlk.*] võimalikud samuti hukatusse mõistetutel, ainsa erandina see *finaliter* [Lõplikult. *Tlk.*] kindel usk ja usaldus. Äravalitud on seega Jumala **nähtamatu** kirik ning selleks nad jäävad. Loomulikult

---

puritaanluse (selle sõna laiemas mõttes) suurkujud lähtunud sellest õpetusest, mille morn tõsidus mõjutas nende arengut noorpõlves: niihästi MILTON kui ka — küll pidevalt pehmeneval määral — BAXTER ja hiljem vabamõtlejaks saanud FRANKLIN. Nende hilisem vabanemine selle õpetuse rangest interpreteerimisest vastab igal üksikul juhul täiesti arengule, mille tegi samas suunas läbi ka usuline liikumine tervikuna. **Kõik** suured kiriklikud *revival*’id [Taasärkamised. *Tlk.*] vähemalt Hollandis ja suuremalt jaolt ka Inglismaal jätkasid aga alati just selle doktriiniga.

³⁸Nagu seda taas nii imposantsel viisil kujutab veel BUNYANI *Palveränduri teekonna* põhimeeleolu.

³⁹See küsimus oli juba epigoonliku ajastu luterlasele võõram kui kalvinistile, mitte sellepärast, et esimene oleks oma hinge päästmise vastu vähem huvi tundnud, vaid et luterliku kiriku arengukäigus tõsisis esiplaanile kiriku iseloom **õndsakstegeva asutusena** (*Heilanstalt*), seega tunnetas üksikisik end tema tegevuse objektina ja tema poolt kaitstuna. On iseloomulik, et alles pietism tõi ka luterlusse selle probleemi. Ent *certitudo salutis*’e küsimus ise oli lausa keskne igas mitesakramentaalses lunastusundis — olgu see siis budism, džainism või ükskõik milline; seda ei tohiks jätta unustamata. Siit said alguse kõik puhtreligioosse loomuga impulsid.

⁴⁰Seda on rõhutatud kirjas BUCERILE (*Corpus reformatorum*, XXIX: 883jj). Selle kohta vt veel SCHEIBE 1897: 30.

on kõik hoopis teisiti CALVINI epigoonidel — juba THEODOR BEZAL* — ja eelkõige tavaliste inimeste laiadel hulka-
del. Neil pidi *certitudo salutis* äravalituse **tuntavuse** mõt-
tes olema absoluutselt esmajärgulise tähtsusega⁴¹ ning nõnda
pole kusagil, kus predestinatsiooniõpetusest kinni on peetud,
puudunud küsimus, kas on olemas kindlaid tundemärke, mil-
le põhjal võiks ära tunda kuuluvuse *electus*'te [Valitute. *Tlk.*]
hulka. Mitte ainult kõigepealt reformeeritud kiriku pinnalt
võrsunud pietismis polnud see küsimine pidevalt ülitähtis, ol-
les pietismile ajuti otse konstitueerivaks, vaid siis, kui vaat-
leme reformeeritud kiriku euharistiaõpetust ning armulaua-
praktika ulatuslikku poliitilist ja sotsiaalset tähtsust, võtame
veel kõne alla selle, milline osa oli kogu XVII sajandi vältel ka
väljaspool pietismi üksikisiku äravalituse kindlakstehtavusel,
näiteks küsimuses tema lubamise kohta armulauale, s.t osa-
võtu kohta peamisest ja armulaualiste sotsiaalset seisundit
määravast kultustoimingust.

Niipea kui tekkis küsimus iseenda äravalitusest, polnud
mitte kuidagi võimalik jääda pidama CALVINI juhatuse juur-
de, millest ortodoksne doktriin printsiibina vähemalt vormili-
selt mitte kunagi ei loobunud⁴² ning mille kohaselt tõendiks
endale on järjekindel usk, mida Jumala arm inimeses teki-
tab⁴³. Eelkõige ei saanud seda teha hingehoiu (*Seelsorge*)

---

*Théodore Beza (de Bèze, 1519–1605), šveitsi teoloog ja usupu-
hastaja, Calvini järglane Genfi konsistooriumi presidendi kohal aastail
1564–1598. *Tlk.*

⁴¹*Westminster Confession* annab siis ka äravalituile (XVIII, 2) loo-
tust eksimatuks teadmiseks neile osaks saanud armust, ehkki me jääme
kõigis oma tegemistes “kasutuiks sulasteks” (XVI, 2) ja võitlus kurjaga
kestab kogu elu (XVIII, 3). Ka äravalitu peab sageli pikka aega kur-
jaga maadlema, et saada *certitudo* osaliseks, mis annab talle teadmise
täidetud kohustusest, mida usklikult kunagi ei saada röövida.

⁴²Vt näiteks OLEVIANUS 1585: 257. — HEIDEGGER, *Corpus
Theologiae*, XXIV: 87jj ning teisi kohti HEPPE 1861: 425.

⁴³Geneiinne kalvinistlik õpetus viitab **usule** ning teadmisele osadu-
sest Jumalaga sakramentide kaudu ja mainib ainult möödaminnes “teisi
vaimu vilju”. Vt vastavaid kohti HEPPE 1861: 425. CALVIN ise (*Ins-
titutio religionis christianae*, III, 2: 37, 38) eitas väga rõhutatult häid
tegusid Jumala armu **tundemärgina**, ehkki need olid talle nagu luter-
lastelegi usu viljadeks. Just askeesi iseloomustav praktiline pööre usu

praktika, millel oli igal sammul tegemist doktriinist tulenevate vaevadega. Ta hüvitas neid raskusi mitmel viisil.⁴⁴ Ja et sealjuures predestinatsiooniõpetust teisiti ei tõlgendatud, ei pehmendatud ega muudetud põhjalikult,⁴⁵ siis paistab eriti iseloomulikuna silma kaks omavahel seotud hingehoiualaste nõuannete tüüpi. Ühelt poolt tehakse lausa kohustuseks **pidada** end äravalituks ning tõrjuda iga kahtlus selles kuratliku kiusatusena tagasi,⁴⁶ sest puudulik enesekindlus tulenevat ebaküllaldasest usust, järelikult Jumala armu piisamatusest. Apostli manitsus "kinnitada" oma kutsumist tähendab siin seega kohustust saavutada igapäevases võitluses subjektiivne veendumus enda äravalitusest ja õigeksmõistmisest. Alandlike patuste asemele, kellele LUTHER töötab Jumala armu, kui nad kahetsevas usus end Jumala hoolde usaldavad, luuakse sel viisil need enesekindlad "pühamehed"⁴⁷, keda me kohtame niihästi tolle heroilise kapitalismiajastu teraskõvade puritaanlike kaupmeeste näol kui ka üksikute eksemplaridena kuni tänase päevani. Ning teiselt poolt tuletati pidevalt pa-

---

tõendamisele tegudega käib paralleelselt sellega, et CALVINI doktriin, mille järgi (nagu LUTHERILGI) on tõelise kiriku tunnuseks esmajärjekorras puhas õpetus ja sakramendid, järkjärguliselt muutus nõnda, et *disciplina* kui tunnus võrdsustati kahe eelmisega. Seda arengut võib jälgida tsitaatidest HEPPE 1861: 194–195, samuti sellest, kuidas juba XVI sajandi lõpus saadi Madalmaadel koguduse liikmeks (peamiseks tingimuseks oli lepinguline kategooriline allumine **distsipliinile**).

⁴⁴Vt selle kohta muu hulgas märkusi SCHNECKENBURGER 1855: 48.

⁴⁵Nõnda torkab BAXTERI juures vahel taas silma täiesti katoliiklik erinevus *mortal* ja *verial sin'i* [Surmapatu ja andestatava patu. *Tlk.*] vahel. Neist esimene on märgiks puudevast või ebatäielikust Jumala armust; selle omandamist võis tagada ainult inimese täielik *conversion* [Patust pöördumine. *Tlk.*]. Teine pole seotud Jumala armuga.

⁴⁶Nõnda teevad — mõningate nüanssidega — BAXTER, BAYLY, SEDGWICK, HOORNBECK. Vt samuti näiteid SCHNECKENBURGER 1855: 262.

⁴⁷"Jumala armu osaliseks saamise" (*Gnadenstand* = armuseisus) käsitlemist erilaadi **seisusliku** omadusena (umbes nagu varakristlikus kirikus askeediseisust) võib sageli kohata, muu hulgas veel W. SCHORTINGHUISE (1740) juures (kelle teos generaalstaatide poolt ära keelati!).

rima vahendina selle eneseteadvuse **saavutamiseks** meelde **väsimatut kutsealast töötamist**.⁴⁸ See ja üksnes see peletavat eemale usulised kahtlused ja andvat kindla teadmise enda äravalitusest.

See, et ilmalikku kutselist tööd peeti sobivaks **tolle saavutamiseks** — et teda võidi käsitada nii-öelda kohase vahendina usuliste hirmuafektide lõõgastamisel — on aga põhjustatud reformeeritud kirikule omaste religioossete tunnete sügavast omapärast, mis oma vastandlikkuses luterlusele tuli kõige selgemalt päevavalgele tema õpetuses õigeksmõistva usu loomusest. Erinevusi on analüüsitud nii subtiilselt ja igasuguseid väärtushinnaguid tagasihoidvalt täieliku objektiivsusega SCHNECKENBURGERI suurepärasest loengutsüklist,⁴⁹ et

---

⁴⁸Nii on see — me puudutame seda hiljem — lugematu BAXTERI teose *Christian Directory* kohtades ning selle lõpuosas. — See kutsealase töö soovitamine juhtimaks tähelepanu kõrvale hirmult enda kõlbelise alaväärsuse ees meenutab PASCALI tõlgendust rahahimust ja kutsealasest askeesist enda kõlbelise tühisuse varjamiseks leiutatud vahendina. PASCALIL on just usk ettemääratusse koos veendumusega kõige kreatuurliku pärispatulisest tühisusest täielikult maailmast lahtitulemise ning kontemplatsiooni soovitamise teenistuses kui ainuke vahend patukoormast vabanemiseks ja lunastusest teadlikuks saamiseks. — Kutsemõiste käsitlemise kohta õiges katoliikluses ning jansenismis on PAUL HONIGSHEIM oma juba eespool tsiteeritud dissertatsioonis (mis on osa suuremast, loodetavasti jätkuvast teosest) teinud veenvaid tähelepanekuid. Jansenistidel puudub igasugune jälg lunastusest teadlikkuse ning ilmaliku **tegevuse** seosest. Nende “kutse”-kontseptsioonil on hoopis enda antud olukorrale **allutamise** tähendus veel palju tugevam kui luterlikul ja koguni genuiinselt katoliiklikul; sellist allumist ei nõua mitte ainult sotsiaalne korraldus, nagu arvab katoliiklus, vaid ka enda südametunnistuse hääl (HONIGSHEIM 1914: 139jj).

⁴⁹Tema vaatepunktidega seostub ka P. LOBSTEINI väga selgepulguline visand (1902), mida samuti tasub järgnevaaga võrrelda. Talle on ette heidetud *certitudo salutis*’e juhtmotiivi liigset rõhutamist. Ainult et siin tuleb eristada just CALVINI teoloogiat **kalvinismist** ja teoloogilist süsteemi hingehoiu vajadustest. **Kõik** laiuharvahiite hõlmavad usulised liikumised lähtuvad küsimusest: “Kuidas ma saan oma lunastusest **teadlikuks**?” Nagu öeldud, on sel küsimusel keskne roll niihästi antud juhul kui ka religiooniajaloo üldiselt, näiteks ka hinduismis. Ja kuidas võikski see olla teisiti?

järgnevad lühimärkused võivad peamiselt olla lihtsalt tema käsitluse jätkuks.

Ülimaks usuliseks elamuseks, mille poole püüdleb luterlik vagadus sellisena, milliseks ta eriti XVII sajandil kujunes, on *unio mystica* jumalusega⁵⁰. Nagu viitab juba nimetus, mida reformeeritud õpetus sel kujul ei tunne, on tegemist substantiaalse tundmusega Jumalast: jumaliku reaalse sisenemisega

---

⁵⁰[Müstiline ühendus. *Tlk.*] Kahtlemata ei saa küll salata, et see mõiste kujunes täielikult alles hilisluterluses (PRAETORIUS, NICOLAI, MEISNER). (Olemas on ta ka JOHANN GERHARDIL ning täielikult siinses tähenduses.) RITSCHL vaatleb oma teose neljandas jaos (1880–1886, II: 3jj) selle mõiste kasutuselevõttu luterlikus religioossuses kui katoliikliku vagaduse elluäratamist või ülevõtmist. Ta ei vaidle vastu (lk 10), et individuaalsest lunastatusest teadlik olemise probleem oli LUTHERIL ja katoliiklikel müstikutel samasugune, ent usub, et selle probleemi lahendamine oli mõlemal puhul risti vastupidine. Ma ei pea end kindlasti võimeliseks selle üle otsustama. Seda, et *Ristiinimese vabaduses* puhuvad tuuled erinevad niihästi hilisemate teoste läägetest sussutamistest “armsa Jeesukesega” kui ka TAULERI usulistest vaadetest, märkab loomulikult igaüks. Ja samuti on müstilismaagilisest elemendist kinnipidamisel LUTHERI euharistikas sootuks teistsugune usuline motivatsioon kui tollel “bernardiinlikul” vagadusel — “Ülemlaulu meelsusel” —, mille kui Kristusega “pruutlike” suhete arendamise allika juurde RITSCHL pidevalt tagasi pöördub. Ent kas ei pidanud muu hulgas siiski ka see euharistika soodustama müstilise meelsusega religioossuse taasärkamist? — Et sellele kohe tähelepanu juhtida, ei vasta sugugi tõele (RITSCHL 1880–1886, II: 11), nagu seisnenuks müstiku vabadus ainult maailmast eemaldumises. TAULER on religioonipsühholoogiliselt väga huvitavates arutlustes nimetanud eriti nende õiste kontemplatsioonide (mida ta muu hulgas soovitab unetuse puhul) **praktilise** efektina korda, millesse seeläbi ka ilmaliku kutsetööga seotud mõtted seatakse: “Ainult selle kaudu [müstilise Jumalaga üheksaamisega öösel enne magamajäämist, *M. W.*] õilistub mõistus ja aju tugevneb seetõttu ja inimene adub sisemise harjutuse läbi kogu päeva seda rahulikumalt ning vagamalt, kui ta tööpoolest on Jumalaga ühinenud: siis lähevad kõik tema teod korda. Sellepärast, kui inimene seega on end ette valmistanud oma tööks ja enda seega **vooruse** põhjale asetanud — kui ta siis tegelikkusse tuleb, saavad tema teod olema **voorulikud ja Jumalale meelepärased**” (*Predigten*: 318). Igatahes on näha ja me naaseme veel selle juurde: müstiline kontemplatsioon ja ratsionaalne arusaam kutses ei välista iseendast teineteist. Vastupidi

usklikku hinge, mis kvalitatiivselt on samaladne konkreet-
 latsiooni toimega saksa müstikuile ning mida iseloomustab
 tema passiivne, Jumalas rahu leidmisele suunatud loomus
 ja sellele meeolule täiesti vastav siseelu. Iseendast pole müs-
 tilise suunitlusega religioosus — nagu on teada filosoofia aja-
 loost — mitte ainult väga hästi ühendatav selgelt realistliku
 tegelikkusetajuga empiirilisel olemasoleva alal, vaid sageli
 dialektilistest doktriinidest loobumise tõttu isegi selle otse-
 seks toeks. Täpselt samuti võib müstika tulla ratsionaalsele
 eluviisile suisa kasuks ka kaudselt. Siiski puudub tema suh-
 tumises maailma loomupäraselt positiivne hinnang välisele
 aktiivsusele. Ent luterluses oli *unic mystica* lisaks ühitatud
 selle pärispatust tuleneva sügava väärituse tundega, mida tuli
 hoolikalt säilitada luterliku uskliku pattude andekssaamiseks
 vajalikule alandlikkusele ja kohtlusele suunatud *poenitentia*
quotidiana [Igapäevase patukahetsuse. *Tlk.*] alalhoidmiseks.
 Reformeeritud usundi spetsiifiline religioosus suhtus seevas-
 tu algusest peale negatiivselt niihästi PASCALI kvietistlikku
 maailmast põgenemisse kui ka tollesse luterlikku, täielikult
 sissepoole suunatud vagadusse. Jumaliku reaalse sisenemi-
 ne inimhinge oli Jumala absoluutse transsendentsuse tõttu
 kõige kreatuurliku suhtes välistatud: *finitum non est capax*
infiniti [Lõplik pole aldis lõpmatule. *Tlk.*]. Jumala osadus nen-
 dega, kellele ta armu heidab, saab pigem aset leida ja tead-
 vustuda ainult nii, et Jumal toimib (*operatur*) nendes ning
 nad on sellest teadlikud — järelikult saab nende tegevus al-
 guse Jumala armu läbi toimunud usust ning too usk omakorda
 annab tunnistust selle tegevuse omadusest kui Jumala poolt
 mõjutatust. Selles väljenduvad otsustavate lunastusseisundi-
 te (*Heilzuständlichkeit*)⁵¹ sügavad, üldse igasuguse praktilise
 religioosuse klassifitseerimiseks kehtivad erinevused: usuli-
 selt kogenu saab oma äravalituses olla kindel, tundes end kas
 Jumala väe anumana või tööriistana. Esimesel juhul kaldub
 tema usuline elu müstilisse tundekultuuri, teisel askeetlik-
 ku tegevusse. Esimesele tüübile oli lähedal LUTHER, teise
 alla kuulus kalvinism. Ka reformeeritud kiriku liige tahtis
 öndsaks saada *sola fide*. Aga et juba CALVINI arvates on pet-

juhtub alles seal, kus religioosus omandab otseselt hüsteerilise iseloo-
 mu, mida ei esinenud kõigil müstikuil ega mitte ka kõigil pietistidel.

⁵¹Nende kohta vt minu artiklite *Wirtschaftsethik der Weltreligionen*
 sissejuhatust.

likud kõik pelgad tunded ja paljad meeolud, kui ülevad nad näiksidki,⁵² siis peab usk, olemaks kindlaks aluseks *certitudo salutis*'ele, end tõendama oma objektiivsetes **tulemustes**: *fides efficax* [Toimekas usk. *Tlk.*] peab ta olema,⁵³ lunastusse kutsumisel *effectual calling* [Tegus kutsumine. *Tlk.*] (*Savoy*

⁵²Selles eelduses puutub kalvinism kokku ametliku katoliiklusega. Ent katoliiklane tuletas sellest vajaduse pihisakramendi järele, reformeeritu oma äravalituse praktilise **tõendamise** maise tegevuse abil.

⁵³Nii kirjutab juba THEODOR BEZA (*De praedestinationis doctrina et vero usu tractatio* [---] *ex* [---] *praelectionibus in nonum Epistolae ad Romanum caput, a Raphaele Eglino* ([---]) *excerpta, Genevae 1582*: 133): [---] *sicut ex operibus vere bonis ad sanctificationis donum, a sanctificatione ad fidem* [---] *ascendimus: ita ex certis illis effectis non quamvis vocationem, sed efficacem illam, et ex hac vocatione electionem et ex electione donum praedestinationis in Christo tam firmam quam immotus est Dei thronus certissima connexione effectorum et causarum colligimus* [---] ["Samuti nagu me otsustame pühaduse üle heade tegude põhjal ning usu üle pühaduse põhjal [---] nõnda otsustame, olles saanud teada põhjuste ja tagajärgede tihedast seosest, kutse üle saavutatud tulemuste põhjal, sealjuures selle kutse viljade üle äravalituse põhjal ning äravalituse üle ettemääratuse põhjal olla Kristuses lunastatud, mis on sama muutumatu, kui vankumatu on Jumala aujärg [---]". *Tlk.*] Et-tevaatlik peab olema ainult **hukatusse mõistmise** märkide suhtes, sest nende puhul on tegemist **lõpliku** seisundiga. (Selles asjas mõtles alles puritaanlus teisiti.) — Vt selle kohta veel SCHNECKENBURGERI (1855) põhjalikku analüüsi, kus küll ainult piiratud hulgal tsiteeritakse teatud teoseid. See joon tungib pidevalt kogu puritaanlikus kirjanduses esile. *It will not be said: did you believe? — but: were you Doers, or Talkers only?* ["Teilt ei küsita: kas te uskusite? — vaid: kas te olite tegijad või ainult jutumehed?" *Tlk.*], ütleb BUNYAN. BAXTERI (*The Saints' Everlasting Rest*, peatükk XIII) järgi, kes õpetab predestinatsiooni pehmeimal kujul, on usk alistumine Kristusele südamest ja **tegudega**. *Do what you are able first, and then complain of God for denying you grace if you have cause* ["Esmalt tee kõik, milleks oled võimeline, ja siis kaeba, et Jumal pole sulle armuline olnud, **kui sul on selleks põhjust**"], vastab ta väitele, et tahe polevat vaba ja Jumal üksi olevat see, kes jätab ilma võimest pühaks saada (*Works...* 1845–1847, IV: 155). FULLERI (kirikuajaloolase) uurimus piirdub küsimusega äravalituse praktilisest tõendamisest ning selle endale tunnistamisest käitumises. Teisiti pole see ka HOWE'1 juba varem tsiteeritud kohas. Iga *Works of Puritan Divines* süvitsi lugemine esitab pidevalt tõendeid selle kohta.

Declaration'i väljend). Kui nüüd küsida edasi, et **millised** on need viljad, mille järgi reformeeritu suudaks eksimatult ära tunda õige usu, siis on selle vastuseks: kristlik eluviis, mis on kasuks **Jumala** au suurendamisele. Mida selleks vaja on, see nähtub Jumala otseselt Piiblis ilmutatud või kaudselt tema loodud otstarbekas maailmakorralduses (*lex naturae*)⁵⁴ ilmnevast tahtest. Enda äravalitust saadakse kontrollida eriti võrreldes oma hingelist seisundit sellega, mis omane äravalituile, näiteks Piibli patriarhidele.⁵⁵ Ainult äravalituil on tegelikult *fides efficax*,⁵⁶ ainult nemad on võimelised taassünni (*regeneratio*) ja sellest tuleneva kogu oma elu pühitsemise

Sageli oli selleks otseselt **katoliiklike** askeetide teoste lugemine, mis tõi kaasa "pöördumise" puritaanlusse — nõnda BAXTERIL üks jesuiitlik traktaat. — Need kontseptsioonid polnud CALVINI enda õpetuse suhtes midagi eriti uut (vt *Institutio religionis christianae*, I: 97, 112; originaalis ilmunud 1536. a). Ainult et CALVINIL endal polnud osaks saanud armust teadlik olemine ka sel teel kindlalt saavutatav (*op. cit.*: 147). Tavaliselt võetakse aluseks 1 Jh, 3, 5 ["Ja te teate, et tema on ilmunud patte ära võtma; ja temas ei ole pattu". *Tlk.*] ja teised selle sarnased kirjakohtad. Olgu kohe öeldud, et *fides efficax*'i nõue ei piirdunud kalvinistidega kitsamas mõttes. **Baptistlikud** usutunnistused käsitlevad artiklis ettemääratusest usu vilju täiesti samuti (*and that its* — [*regeneration, M. W.*] — *proper evidence appears in the holy fruits of repentance and faith and newness of life* ["Selle" — taassünni — "tõelised tunnused ilmnevad patukahetsuse ja usu ja **uuenenud elu** pühades viljades". *Tlk.*]: 7. artikkel usutunnistusest, mis on avaldatud Brown 1876–1899). Samuti algab **mennonitlike** mõjustustega OLIJF-TACXKENI traktaat, mille võttis 1649. a vastu Harlemi sinod, 1. leheküljel küsimusega: mille järgi on Jumala lapsed **äratuntavad?** ning vastab (lk 10): *Nu al is't dat dasdanigh vruchtbare ghelove alleene zii het seker fundamentale kennteeken* [...] *om de consciencien der gelovigen in het nieuwe verbondt der genade Gods te versekeren* ["Nüüd juba on ainult **viljakas** usk fundamentaalseks tunnuseks" [...] "et kindlustada usklike südametunnistuslikkust selles uues liidus Jumala armuga". *Tlk.*].

⁵⁴Selle tähendusest sotsiaaleetika materiaalsele sisule oli juba eespool üht-teist öeldud. Siin ei huvita meid see sisuliselt, vaid kui kõlbelse toimimise **stiimul**.

⁵⁵On ilmne, kuidas see kujutus pidi soodustama vanatestamentlik-juutliku vaimu tungimist puritaanlusse.

⁵⁶*Savoy Declaration* ütleb *ecclesia pura* [Puhta kiriku. *Tlk.*] *member*'ite [Liikmete. *Tlk.*] kohta: nad olevat *saints by effectual calling*,

(*sanctificatio*) põhjal rohkendama Jumala au tegelike, mitte ainult näiliselt heade tegudega. Ja teadmise tõttu, et äravalitu käitumine — vähemalt põhiloomuse ja kuuleka kavatsuse (*propositum oboedientiae*) tõttu — toetub temas elavale jõule⁵⁷ Jumala au suurendamiseks, olles seega mitte ainult Jumalale meelepärane, vaid eelkõige sõltuv Jumala tahtest,⁵⁸ saavutab ta tolle ülimalt hüve, mille poole see religioosus pürgis: veendumuse oma äravalituses⁵⁹. Et see on saavutatav, kinnitab 2 Ko, 13, 5.⁶⁰ Nii nagu head teod on absoluutselt sobimatu vahend õndsuse saavutamiseks — sest ka äravalitu on Jumala poolt loodud ning kõik, mida ta teeb, jääb lõpmatult kaugele maha Jumala nõuetest —, on nad niisama hädavajalik märk äravalitusest⁶¹. Head teod pole mitte tehniline vahend õndsuse saavutamiseks, vaid lahtisaamiseks hirmust õndsusest ilmajäämise pärast. Selles mõttes nimetatakse neid aeg-ajalt otse kui “õndsuseks hädavajalikke”⁶² või seotakse nendega *possessio salutis*⁶³. Õigupoolest tähendab see: Jumal aitab

---

visibly manifested by their profession and walking [“Pühad oma tegeliku kutsumise tõttu, mida nähtavalt kinnitab nende elukutse ja käitumine”. *Tlk.*].

⁵⁷Vt CHARNOCKIA *principle of goodness* — *Works...* 1845–1847: 175.

⁵⁸SEDGWICKI sobiva väljenduse kohaselt on pöördumine “võrdväärne igavesele elule määramisega”. — Ning BAYLY õpetab: äravalitu on kutsutud ja võimekas ka kuuletuma. — Üksnes need, keda Jumal kutsub (käitumises väljenduvale) usule, on tõelised usklikud, mitte paljalt *temporary believers* [Ajutised uskujad. *Tlk.*], õpetab (baptistlik) *Hanserd Knollys Confession*.

⁵⁹Võrreldagu näiteks BAXTERI *Christian Directory* lõpuga.

⁶⁰[“Katsuge iseendid läbi, kas te olete usus. Uurige iseendid! Või te ehk ei tunne iseendist, et Jeesus Kristus on teie sees? Või ei ole te ehk kõlvulised?” *Tlk.*] Vt näiteks katoliikliku *dubitatio* [Kahtlemise. *Tlk.*] doktriini kummutamist CHARNOCKI teoses *Self-examination*: 183.

⁶¹See argumentatsioon kordub pidevalt raamatus HOORNBEEK 1663, näiteks II: 70, 72, 182; I: 160.

⁶²Näiteks öeldakse *Confessio Helvetica* 16. artiklis: *et improprie his* (tegusid, *M. W.*) *salus adtribuitur* [Ei tule pidada neid (tegusid) pääsemise vahendiks. *Tlk.*].

⁶³[Pääsemise omanine. *Tlk.*] Kõige eelöeldu kohta vt SCHNECKENBURGER 1855: 80jj.

neid, kes ennast ise aitavad,⁶⁴ nii et järelikult "loob" kalvinist, nagu seda vahel ka väljendatud on, ise endale lunastuse — õieti peaks ütlema: **veendumuse** enda lunastatuses,⁶⁵ aga et see loomine ei saa olla nii nagu katoliikluses tunnustusväärsete üksiktegude järkjärguline talletamine, vaid **igal hetkel** alternatiivi "äravalitu või hukkamõistetu" ees seisev **süsteemaatiline enesekontrollimine**. Sellega oleme jõudnud meie vaatluse väga olulise punktini.

Nagu teada, on sellele reformeeritud kirikutes ja sektides üha suurema selgusega⁶⁶ esilekerkivale mõttekäigule luterlaste poolt ette heidetud "sünergismi".⁶⁷ Ja — kui õigustatud

---

⁶⁴Juba AUGUSTINUS olevat öelnud: *Si non es praedestinatus fac ut praedestineris* ["Kui sulle pole lunastust ette määratud, siis tee nii, et see oleks ette määratud". *Tlk.*].

⁶⁵Meenub GOETHE olemuselt samatähenduslik sentents: "Kuidas saab iseenast tundma õppida? Vaatlemise teel mitte ialgi, küll aga tegutsedes. Püüa oma kohust täita ja sa tead kohe, mis sa oled. — Ent mis on su kohus? See, mida parajasti nõutakse." (GOETHE 1907: nr 442, 443.)

⁶⁶Sest CALVINILE endale on küll selge, et "pühadus" peab ka **ilmnema** (*Institutio christianae religionis*, IV, 1: §§ 2, 7, 9), aga inimlikule arusaamisele jääb piir püha ja mittepüha vahel mõistetamatuks. Meil tuleb uskuda, et seal, kus Jumala sõna mõnes tema seaduse järgi organiseeritud ja valitsetud kirikus puhtal kujul kuulutatakse, on ka äravalitud olemas — ka kui me neid ära ei tunne.

⁶⁷Kalvinistlik vagadus on üks religiooniajaloo leiduvaid näiteid sellest, kuidas teatud usuliste ideede **loogiliselt ja psühholoogiliselt** vahendatud tagajärjed mõjutavad praktilist religioosset käitumist. **Loogiliselt** olevat loomulikult predestinatsiooni tagajärjena dedutseeritav fatalism (vt eespool märkust 37). Ent "enda äravalituse tõendamise" idee vaheleastumise tõttu oli **psühholoogiline** toime otse vastupidine. (Põhimõtteliselt samasugusel alusel hindavad NIETZSCHE pooldajad teatavasti igavese tagasituleku ideed eetilisel positiivsena. Ainult et selles on tegemist vastutusega tulevase elu eest, mis pole toimijaga seotud mingi teadvuse järjepidevuse kaudu, — kuna puritaanid ütlevad: *Tua res agitur* [Sinu eest räägivad su teod. *Tlk.*].) Kenasti selgitab predestinatsiooni ja tegude suhet — oma ajastu keeles — juba HOORNBECK (1663, I: 159): *electi* on just oma äravalituse tõttu ligipääsmatud fatalismile, just oma fatalistlikest konsekventsidest **loobumisega** tõendavad nad oma äravalitust, *quos ipsa electio sollicitos reddit et diligentes*

ka olnuks rünnatavate protest nende **dogmaatilise** positsiooni identifitseerimise vastu katoliikliku doktriiniga — kindlasti õigustatult, niipea kui sellega mõeldi **praktilisi** tagajärgi ta-

---

officiorum [Äravalitus ise ergutab neid tegutsema aktiivselt oma elutakse alal. *Tlk.*]. Põimumine **praktiliste** huvidega lõikab läbi **loogiliselt** tulenevad (muide kõigest hoolimata ikkagi vahetevahel ilmnevad) fatalistlikud järeldused. — Teisest küljest on aga mingi religiooni **ideoloogia** — nagu just kalvinism näitab — **kaugelt** suurema tähtsusega, kui näiteks WILLIAM JAMES (1902: 444jj) kaldub möönma. Just ratsionaalse tähtsus usulises metafüüsikas ilmutab klassikalisel kujul end hiiglaslikus mõjus, mida eriti kalvinistliku jumalamõiste ideeline struktuur avaldas elule. Kui puritaanide Jumal toimis ajaloos nii nagu mitte ükski jumal enne või pärast teda, siis tegid talle selle võimalikuks eelkõige need atribuudid, millega teda varustas **idee jõud**. (Usuliste ideede tähtsuse “pragmaatiline” hindamine JAMESIL vastavalt nende elulise väärtuse määrale näitab ju selgesti selle silmapaistva teadlase mõtteilma pärinemist tema puritaanlikult kodumaalt.) Usuline elamus iseenesest on mõistagi irratsionaalne nagu **iga** elamus. Oma kõrgeimal, müstilisel kujul on ta just elamus *κατ' ἐξοχήν* ja — nagu JAMES on väga hästi selgitanud — paistab silma oma absoluutse mittekommunikatiivsuse poolest: tal on **spetsiifiline** iseloom ja ta esineb **tunnetusena**, ent ei lase end meie keele- ning mõisteparatuuri vahendusel adekvaatselt reproduitseerida. Ja õige on veel seegi, et **iga** usuline elamus minetab kohe oma sisu tema **ratsionaalse** formuleerimise katse puhul ning seda enam, mida kaugemale mõisteline formuleering ulatub. See on põhjuseks kogu ratsionaalse teoloogia traagilistele konfliktidele, nagu juba XVII sajandil teadsid ristijate sektid. — Ent seda irratsionaalsust — mis muide pole ju omane mitte **ainult usulistele**, vaid (eri tähenduses ja määral) **igasugustele** “elamustele” — ei sega (sest just see on suurima praktilise tähtsusega) **ideedesüsteemi liik**, mis vahetult usulise elamuse n-õ endale konfiskeerib ja oma rööbastele suunab; sest **vastavalt sellele** kujuneb aegadel, mil kirik kogu elu tugevasti mõjutab ja kirikus endas **dogmaatilised** huvid jõudsalt arenevad, enamik neid praktikas nii olulisi erinevusi eetilistes konsekventsides, mis eksisteerivad maailmas eri religioonide vahel. Igaüks, kes ajalooallikaid tunneb, on teadlik sellest, kui uskumatult intensiivsed — tänapäevase mõõdupuu kohaselt — olid ka ilmikute dogmaatilised huvid suurte ususõdade ajastul. Sellega oleks kõrvutatav vaid kaasaegse proletariaadi tegelikult samuti ebausklik kuultus tollest, mida “teadus” teha ja tõestada võiks.

valise reformeeritud kristlase igapäevases elus.⁶⁸ Sest vaevalt oli kunagi olnud kõlbelisele **toimimisele** usulise hinnangu andmise intensiivsemat vormi kui see, mida tekitas kalvinism oma pooldajates. Ent otsustavaks seda laadi "sünergismi" praktilisele tähendusele on alles nende **omaduste** äratundmine, mis kalvinistide vastavat eluviisi iseloomustasid ja seda keskaegse läbilõikekristlase argielust eristasid. Seda võiks proovida nii formuleerida: tavaline keskaegne ilmikkatoliiklane⁶⁹ elas eetika suhtes teatud mõttes "peost suhu". Eelkõige täitis ta oma traditsioonilisi kohustusi sisetunde sunnil.

⁶⁸Küsimusele *Whether to make salvation our end be not mercenary or legal?* ["Kas pole meie püüe saavutada lunastust omakasupüüdlik või tegude abil saavutatav?" *Tlk.*] vastab BAXTER (*The Saints' Everlasting Rest*, I: 6): *It is properly mercenary when we expect it as wages for work done [---] Otherwise it is only such a mercenarism as Christ commandeth [---] and if seeking Christ be mercenary, I desire to be so mercenary [---]* ["See on tõepoolest omakasupüüdlik, kui me ootame lunastust kui **tasu** tehtud töö eest [---] Vastupidisel juhul on see ainult selline omakasupüüdlikkus nagu käsib Kristus [---] ja kui Kristuse otsimine on omakasupüüdlikkus, siis tahan ma olla omakasupüüdlik [---]". *Tlk.*]. Muuseas satub ka mõni ortodoksseks peetud kalvinist täiesti ilmsesse sünergismi. BAYLY arvates (1724: 262) on almused vahend **maise** karistuse vältimiseks. Teised teoloogid soovivad häid tegusid igavesse hukatusse mõistetule põhjendusega, et hukatus oleks siis ehk talutavam, **äravalituile** aga sellepärast, et Jumal ei armastaks neid siis põhjusetult, vaid *ob causam* [Põhjendatult. *Tlk.*], mis juba saab kuidagi tasutud. Ka apoloogiates tehti mõni leebe järeleandmine hinnates heade tegude tähtsust õndsuse saavutamisel (SCHNECKENBURGER 1855: 101).

⁶⁹Ka siin **peab** häda sunnil, et kõigepealt esile tõsta iseloomulike erinevusi, rääkima "ideaaltüübiliste" mõistete keelt, mis ajaloolise reaalsuse kallal teatud mõttes kasutab vägivalda — kuid ilma selleta oleks enne üldiste piirangute makspanekut (*Verklauseulierung*) formuleerimine üldse välistatud: Eraldi arutlust vajab see, kuivõrd on siin võimalikult teravalt kujutatud vastandid üksnes suhtelised. On endast mõistetav, et ametlik katoliiklik **doktriin** juba keskajal ka omalt poolt püüdes **kogu elu** süstemaatilise pühitsemise poole. Ent samavõrra on kaheldamatu, et 1. kiriklik igapäevane praktika oma kõige tõhusama kasvatusvahendi — pihi — kaudu hõlbustas tekstis viidatud "mittesüstemaatilist" eluviisi, et lisaks 2. kalvinistide põhiliselt rigoristlikult jahe meelsus ning uskliku täiesti iseenda hooleks jäetud isoleeritus pidid keskaja ilmikkatoliiklasel alati puuduma.

Nende kohustuste piire ületavad "head teod" ei jäänud aga tavaliselt tingimata omavahel seotuks, veel vähem olid nad möödapääsmatult elusüsteemiks ratsionaliseeritud sari üksiktoiminguid, mida see katoliiklane võimalustele vastavalt näiteks konkreetsete pattude lunastamiseks või hingehoolde mõjul või enne elu lõppu n-ö kindlustuspreemiana korda saatis. Loomulikult oli katoliiklik eetika "meelsuslik". Ent iga üksiku teo *intentio* [Kavatsus. *Tlk.*] otsustas selle teo väärtuse üle. Ja üksik — hea või halb — tegu pandi tegija arvele, mõjutades tema maist ja igavest saatust. Kirik arvestas täiesti realistlikult sellega, et inimene pole absoluutselt ühemõtteliselt determineeritud ja hinnatud ühik, vaid et tema kõlbeline elu on (tavaliselt) omavahel pörkuvatest motiividest mõjustatud ja sageli väga vastuoluline käitumine (*Sichverhalten*). Muidugi nõudis kirik inimeselt ideaalina ka põhimõttelist elukommete muutmist. Ent just seda nõuet pehmendas ta (keskmise tasandi jaoks) jälle ühe oma kõige tähtsama võimuga kasvatavahendi abil, milleks oli katoliikliku religioossuse sisima omapäraga sügavalt seostuv pihisakrament.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1989 — 7; 1990 — 10-12; 1991 — 2-12; 1992; 1993) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 8 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*. *Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aasta-käiku 30 krooni eest.

Address: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; faks +(372-34)31373.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1994:

USD 30, DEM 50, FIM 171, CAD 39, FRF 175, SEK 243, GBP 20, AUD 67.

Back issues for 1989 — 7; 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993 and single issues for 1994:

USD 3, DEM 5, FIM 15, CAD 4, FRF 15, SEK 21, GBP 2, AUD 6.

Please transfer the proceeds to our account no 5201–8505696 (for SEK)/5553–8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtsparkeasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1994

Single issues for 1994

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990: .....

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-34)31373, +(372-34)31117; fax +(372-34)31373.

CONTENTS

Aspazija: Report on Aspazija's centenary in Sidney on 28 July 1968	<i>Ausma Medne</i>	2275
Poems	<i>Aspazija</i>	2287
How the Jewish diaspora came into being	<i>Michael Heltzer</i>	2291
Twisted road or straight path from persecution of the Jews to genocide?	<i>Andres Kasekamp</i>	2298
Speech to the Jewish community of Tallinn on 29 May 1926	<i>Johan Laidoner</i>	2312
The final months of the Estonian foreign ministry	<i>Eero Medijainen</i>	2323
The Dutch wonder: Society and culture of the Netherlands in the golden age of 1570—1670	<i>Margus Laidre</i>	2352
Interstellar travel — by hibernation?	<i>Ernst Julius Öpik</i>	2381
Sleep for ever	<i>Mikhail Lermontov</i>	2384
The star of Bethlehem: 13 November 1993 — 2000 years ago	<i>Christoph Wrembek</i>	2389
"Come Holy Spirit, recreate nature": Asian women viewpoint on ecclesiastical work	<i>Chung Hyun-Kyung</i>	2405
Awe, responsibility and hope: Man on the threshold of the 3rd millennium	<i>Toomas Sutt</i>	2415
On the reconstruction of protoculture	<i>Heino Eetsalu</i>	2425
Review: Anni Soutkari. <i>Lexikon över estniska jörfattare i Sverige</i> . Borås: Immigrant-institutet, 1992.	<i>Oskar Kruus</i>	2436
Discussion: Unconcieved decisiveness. Mirjam Lepikult, "Un- known god, well-known wrath". — <i>Akadeemia</i> , no. 10, 1993, pp. 2223—2228.	<i>Ulo Matjus</i>	2440
Discussion: The anthropic principle and anthropic assertions. John Leslie, "Predictions and the anthropic principle". Translated by Tanel Tammet. — <i>Akadeemia</i> , no. 9, 1992, pp. 1861—1869.	<i>Helgi Kirp</i>	2448
Discussion: A small note on Max Planck. Piret Kuusk, "Reli- gion and natural sciences". — <i>Akadeemia</i> , no. 1, 1993, pp. 46—53.	<i>Lauri Vaska</i>	2453
Discussion: Karl Kirp is Karl Kirp indeed. Aldo Kals, "Addenda to Kaarel Kirde's biography". — <i>Akadeemia</i> , no. 6, 1993, pp. 1279—1286.	<i>Enn Lilemets</i>	2454
Editorial note. Summaries		2456
Protestant ethics and the spirit of capitalism. IV <i>Max Weber</i>		2463

AKADEEMIA

P^A₁₄₆ 1194 9.

Tellimise indeks 78163

Hind 5 krooni